

ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган эҗир

Родной край

4*2023

Сөй халкыңны! Сөй илеңне!

Ирек даулаганда...

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

4*2023

Казан—2023

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

4*2023

Казань – 2023

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:

Альберт Әхмәтжан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гыйләжев Искәндәр
Закиров Ринат
Измаилов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдилов Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Жаваплы сәркатип:

Дәүләтшина Гөлнәра Фәрикъ кызы

Web-редактор:

Ярхамов Илнур Ирнис улы

Корректор:

Арсланова Фәния Насыйбулла кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
<http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/>
<http://tugan-zhir.org>
Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измаилов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдилов Айрат
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Давлетшина Гульнәра Фариқовна

Web-редактор:

Ярхамов Ильнур Ирнисович

Корректор:

Арсланова Фания Насибулловна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
<http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/>
<http://tugan-zhir.org>
Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 4. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2023.

ЭЧТӨЛЕК

<i>Б.Х. Ибраһим.</i> Саумы, Эчкен!	10
---	----

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

<i>Д.М. Исхаков.</i> «Россия телләре исемлеге»нең бәхәсле яклары: татарлар очрагы.	11
--	----

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

<i>А.И. Бугарчев, Н.Б. Крыласова.</i> Пермь өлкәсендә табылган XIII–XIV гасырлардагы жучи тәңкәләре.	19
<i>Л.Х. Мөхәммәтҗанова.</i> «Идегәй» – татарның иң мәшһүр дастаны.	23

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

<i>Д.Н. Тажү.</i> Өлмәт авылы мәхәлләләрендә мәчетләр һәм имамнар.	33
<i>А.Г. Ахунов.</i> Татар дүләтләре кулланган сәүдә акваториясе.	46
<i>Д.Г. Мөхәммәтхан.</i> Габдулла Тукай һәм Каюм Мөхәммәтханов.	59
<i>Э.М. Сибгатова.</i> Галим-филолог М.Х. Корбангалиев туган җире хәтерендә.	65

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

<i>И.М. Миргалиев.</i> Агыйдел-йорт риваятьләре: Калатау.	70
<i>Р.Р. Әскәров.</i> Халык бөеклеге.	75
<i>Ф.Ә. Бәйрәмова.</i> Себер юлындагы серле төбәк... ..	81

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Эдиге бий (<i>кырым татарлары варианты</i>).	88
Бер тарихи хат.	104

Олуз татар иле

<i>Д.Ф. Шакиров.</i> Янгында зыян күргән Йолдыз авылына ярдәм күрсәтү турында мәгълүмат.	105
---	-----

А.Р. Бикбулатова.

Кыргызстандагы саяси репрессияларнең этаплары һәм мотивлары
(1920–1953). 107

А.Л. Автүшкова, Р.К. Хәмзина.

Новосибирск өлкәсенең туризм потенциалында Себер татарларының
тарихи-мәдәни мирасын куллану перспективалары. 119

Шәхесләр без

В.И. Яковлев.

Казан этнографик мәктәбе: профессор Е.П. Бусыгин таланты. 125

Л.А. Таймасов.

Этнолог: Петр Владимирович Денисов. 129

Р.В. Шәйдуллин.

Татар халкының милли сандугачы Рөстәм Вәлиев истәлегенә. 134

Татар рухы

Г.Г. Сафиуллина.

Төрки–татар балаларының «Сөембикә варислары» халыкара фестивале
Кырым – Казан арасына күпер салды. 142

В.В. Данилов.

Туган авылым язмышы (*бәет*). 157

Р.Г. Шаһиева.

Татар дөнъясы күчәре. 163

З.Г. Хәбинова.

Ат – халкыбызның яшәү символы. 166

М.Ш. Раянов.

Сарбайның шуклыгы... 180

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов.

2023 елгы Бөтенроссия нумизматик конференциясе турында. 184

Ф.Н. Арсланова.

Каюм Насыйри эзләре буйлап... 186

Р.Р. Минһаҗ.

Без тарихта эзләрбез. Тарих кат-катлы яки Чыпчы буе жыены. 187

Ф.Ә. Бәйрәмова.

Юлдан хәбәрләр. 194

И.З. Гарифуллин.

Дүртөйледә төбәкчеләр түгәрәк өстәле. 205

«Тарих чорлары» бөтенроссия симпозиумы. 206

Ф.Г. Галимов.

Спас районына, Болгарга туган якны өйрәнү музеен кайтарырга кирәк. ...207

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Ф.Ә. Бәйрәмова.

Татар китабының жиңүе! 210

Яңа китап.211

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Р.Ф. Сафиуллина.

Ләмберә татарлары сыйлары. 212

Ф.Х. Захарова.

Халык медицинасы. 218

Юбиллярлар турында сүз

Г.М. Гайнетдинова.

Күпкырлы талант иясе. 221

З.Ә. Тычинских.

Татар рәссамы Эдуард Сафарович Тушаков юбилее уңаеннан. 225

Хушлашу

Ф.Ә. Бәйрәмова.

Теләченең тарихчысы китте... 230

Авторлар буенча белешмә

2023 елда журналда басылган язмалар исемлеге

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Б.Х. Ибрагимов.</i> Здравствуй, Эчкен!	10
--	----

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

<i>Д.М. Исхаков.</i> О дискуссионных аспектах «Списка языков России»: татарский случай.	11
---	----

Научные публикации по краеведению

<i>А.И. Бугарчев, Н.Б. Крыласова.</i> Находки джучидских монет XIII–XIV вв. в Пермском крае.	19
<i>Л.Х. Мухаметзянова.</i> «Идегей» – самый известный эпос татарского мира.	23

Краеведение в научно-популярных публикациях

<i>Д.Н. Тазиев.</i> Мечети и имамы в махаллях села Альметьевск.	33
<i>А.Г. Ахунов.</i> Торговые акватории используемые татарскими государствами.	46
<i>Д.Г. Мухамедхан.</i> Габдулла Тукай и Каюм Мухамедханов.	59
<i>Э.М. Сибгатова.</i> Ученый-филолог М.Х. Курбангалиев в памяти родной земли.	65

Наше историко-краеведческое наследие

<i>И.М. Миргалеев.</i> Легенды улуса Агидель: Калатау.	70
<i>Р.Р. Аскарлов.</i> Величие народов.	75
<i>Ф.А. Байрамова.</i> Загадочный регион по пути в Сибирь... ..	81

Исторические источники по краеведению

Эдиге бий (<i>вариант крымских татар</i>)	88
Одно историческое письмо.	104

Magna Tartaria

<i>Д.Ф. Шакиров.</i> Информация об оказании помощи с.Юлдуз, пострадавшему от пожара.	105
--	-----

А.Р. Бикбулатова.

Этапы и мотивы политических репрессий в Кыргызстане
(1920–1953 гг.). 107

А.Л. Автушкова, Р.К. Хамзина.

Перспективы использования историко-культурного наследия сибирских татар в туристическом потенциале Новосибирской области. 119

Известные личности

В.И. Яковлев.

Казанская этнографическая школа: талант профессора Е.П. Бусыгина. . 125

Л.А. Таймасов.

Этнолог: Петр Владимирович Денисов. 129

Р.В. Шайдуллин.

Памяти «соловья татарского народа» Рустама Валеева. 134

Татарский дух

Г.Г. Сафиуллина.

Международный фестиваль «Наследники Сююмбике» построил мост между Крымом и Казанью. 142

В.В. Данилов.

Судьба родной деревни (*баит*). 157

Р.Г. Шагеева.

Ось татарского мира. 163

З.Г. Хабилова.

Конь – символ жизни нашего народа. 166

М.Ш. Раянов.

Шалость Сарбая... 180

Краеведческие конференции и встречи.

Письма и отклики

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов.

О всероссийской нумизматической конференции 2023 года. 184

Ф.Н. Арсланова.

По следам Каюма Насыри... 186

Р.Р. Мингазов.

Мы имеем свой след в истории. История многослойна или джиен на Чепце. 187

Ф.А. Байрамова.

«Путевые заметки». 194

<i>И.З. Гарифуллин.</i>	
Круглый стол краеведов в Дюртюлях.	205
Всероссийский симпозиум «Вехи истории».	206
<i>Ф.Г. Галимов.</i>	
Спасскому району, Болгару нужно вернуть краеведческий музей.	207

Информация о краеведческих трудах.

Рецензии

<i>Ф.А. Байрамова.</i>	
Победа татарской книги!	210
Новая книга.	211

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

<i>Р.Ф. Сафиуллина.</i>	
Угощения Лямбирских татар.	212
<i>Ф.Х. Захарова.</i>	
Народная медицина.	218

Слово о юбилярах

<i>Г.М. Гайнетдинова.</i>	
Многогранный талант.	221
<i>З.А. Тычинских.</i>	
К юбилею татарского художника Эдуарда Сафаровича Тушакова.	225

Некролог

<i>Ф.А. Байрамова.</i>	
Ушел историк Тюлячей... ..	230

Сведения об авторах

Список материалов опубликованных в журнале в 2023 году

САУМЫ, ЭЧКЕН!

Саумы, Эчкен,
Сулар эзләп йөрөп,
Эчәр суларыңны таптыңмы?
Күпме ханлык жуеп янмадың син,
Утка түзалмыйча яндыңмы?

Саумы, Эчкен,
Бу урамнар хәзер
Корым исен, ком буранын йөртә.
Һәрбер йортта кемдер көтә иде,
Уңыш була иде көлтә-көлтә.

Саумы, Эчкен,
Олы юлга чыгып,
Олаучылар хәзер көтәсеңме?
Бәлкем бусы безгә язгандыр дип,
Сабыр гына өмет итәсеңме?

Саумы, Эчкен,
Курган каберлекләр,
Ханнар шәһәрчеге кайтавазы.
Бу якларга муллык хужа иде,
Өзелмәде аның шат авазы.

Саумы, Эчкен,
Карагайлы урман.
Эскелеләр, Эцкен гавәме.
Баш имәгез килгән кайгыларга,
Сез Скифларның татар дэвамы.

**МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕН
ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ**

**НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ИЗУЧЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ**

Д.М. Исхаков

**О ДИСКУССИОННЫХ АСПЕКТАХ «СПИСКА ЯЗЫКОВ
РОССИИ»: ТАТАРСКИЙ СЛУЧАЙ¹**

Институтом языкознания РАН был подготовлен и издан препринт под названием «Список языков России и статус их витальности» (М.: Ин-т языкознания РАН, 2022 – 80 с.). Как отмечалось в аннотации к этой публикации, она посвящена вопросам составления на основе лингвистических и иных критериев названного «Списка языков». На самом деле тщательное изучение содержания данной работы по направлению татарского языка показало, что из рамок последнего на основе не столько языковых, сколько экстралингвистических факторов, в числе которых в первую очередь следует назвать воздействие этноактивистов из числа сибирских татар и астраханских ногайцев из карагашей, были изъяты, по нашему мнению, без достаточного на то основания, носители сибирско-татарских диалектов, а также астраханские юртовские татары (о карагашах и связанных с ними алабугатских татарах, в этой связи речи меньше).

На самом деле к этому же разряду можно было бы отнести и выделение башкирскими лингвистами так называемого «северо-западного диалекта» башкирского языка, по лингвистическим особенностям полностью соответствующему народно-разговорному языку весьма многочисленных приуральских татар (свыше 1 млн человек!), относимых в диалектологических исследованиях до недавнего времени в основном к мензелинскому говору среднего диалекта татарского языка, занимающему восток Татарстана и северо-запад Башкортостана. Но удивительным образом составители разбираемого «Списка языков России» проблему диалектного членения башкирского языка обошли, что однако саму проблему не снимает.

Но в данном случае хотелось бы сосредоточить внимание только на выделении самостоятельного сибирскотатарского языка и на причислении всех

¹ Доклад, прочитанный на XV Конгресс антропологов и этнологов России. 2023 г.

групп, в том числе и юртовских татар, ранее считавшихся «астраханскими татарами», к носителям ногайского языка.

По ходу предлагаемого анализа данного «Списка» нам следует определиться с отношением к одному из постулируемых в этой работе методологических положений о том, что «...и в нашей стране соответствие между языком и народом – во многих случаях навязанная условность» [Список языков России: 2022. С. 8]. По нашему мнению, несмотря на то, что этот тезис имеет право на существование – мировая практика его в целом подтверждает, в чем мы с авторами разбираемого труда полностью солидарны – его нельзя абсолютизировать и каждый случай расхождений между родным языком и идентичностью требует отдельного рассмотрения, в том числе и имея в виду особое значение литературных языков этнонациональных образований, могущих зачастую обслуживать – и обслуживающих – не вполне гомогенные этнические сообщества.

При переходе к основному содержанию разбираемого вопроса, хотелось бы начать с заседания дискуссионного клуба, посвященного языковому статусу сибирско-татарских диалектов и организованного Институтом языкознания РАН 21 февраля 2023 г. Заседание прошло online с привлечением ряда экспертов и его материалы доступны в Интернете [См.: <https://www.youtube.com/watch?v=SVKDuPqHtD8&List=PLMLxxldt8flogoQcNORHQ1mxxuyTdUsta&index=24>]. По ходу отмеченного заседания, директором Института языкознания РАН, членом-корреспондентом А.А. Кибриком было заявлено, что в вышеназванном труде сибирскотатарский язык был признан самостоятельным языком, не имеющим отношения к татарскому языку. Эта позиция Института языкознания была затем подтверждена в письме А.А. Кибрика от 04.04.2023 г. в адрес одного из этноактивистов из сибирских татар – Д.М. Абукина (председатель НКА г. Тюмени «Себер татар» / «Сибирские татары»), где было отмечено: «...с научной точки зрения сибирскотатарский язык представляет собой совокупность диалектов, распространенных в Западной и Южной Сибири и объединенных в три группы – тоболо-иртышскую, томскую и барабинскую» [Туган жир. Родной край. 2023. № 3. С. 182].

Такой вывод, игнорирующий все опубликованные ранее исследования лингвистов (а это не только исследования ученых из Татарстана [Тумашева: 1961; 1977; Закиев: 1997. С. 357–372; Татар теленен: 2009], но и из других научных центров [Алишина: 1994; Дмитриева: 1981]), а также специалистов иных профилей (этнологов, фольклористов) [Томилов: 1992; Валеев, Томилов: 1996; История и культура: 2015; Кадыйров: 2021; Кадыйров, Закирова: 2022], кажется по меньшей мере странным. Предыдущие исследования же, прежде всего татарстанских диалектологов, позволили сделать заключение о том, что в языковом отношении сибирские татары, несмотря на выделение их как носителей восточного диалекта татарского языка, не консолидированы и их народно-разговорный язык состоит из трех групп говоров,

объединяемых в научных исследованиях в три самостоятельных диалекта (тоболо-иртышский, томский и барабинский), причем не вполне хорошо взаимопонимаемых.

Для того, чтобы нас не обвинили в «татароцентризме», хотелось бы обратить внимание на отмеченное весьма качественное исследование Л.В. Дмитриевой, кстати, опубликованное в свое время под грифом Института языкознания, тогда относившегося к АН СССР и посвященное изучению языковых особенностей барабинских татар. Несмотря на несколько двусмысленное название работы, Л.В. Дмитриева в содержании своего труда указала, что обозначение барабинского диалекта «языком» – условное, причем ею было подчеркнуто существенное влияние татарского литературного языка на народно-разговорный язык барабинских татар [Дмитриева: 1981. С. 5, 9]. Показательно, что в книге «Языки мира: тюркские языки», статья, посвященная языковым особенностям барабинских татар, озаглавлена «Барабинских татар язык» [См.: Дмитриева: 1997. С. 199]. В содержании же статьи указывается, что «барабинских татар язык» это то же самое, что «барабинский диалект татарского языка; барабинское наречие». Для такого заключения имелись веские основания, но о них скажем отдельно. Тут достаточно будет констатировать зафиксированный этой исследовательницей в полевых условиях в середине XX в. фактор взаимодействия литературного татарского и разговорного барабинского языков. На этот момент необходимо обратить пристальное внимание, ибо за ним скрыты некоторые весьма существенные аспекты обсуждаемой проблемы, которых по неизвестной для нас причине избегают авторы анализируемого «Списка языков России», а также зачастую сильно ангажированные так называемые «эксперты» из этноактивистов.

Похожую на сибирско-татарскую ситуацию мы видим и применительно к «астраханским говорам», которые ранее рассматривались, во всяком случае, относительно юртовских татар [Баскаков: 1997. С. 328; Арсланов: 1976. С. 9; Арсланов: 1980. С. 88, 92; Арсланов: 1997 С. 506–507] (касательно языков карагащей-ногайцев и ногайского в целом происхождения (?) алабугатских татар, наверное можно не дискутировать), в рамках диалектной системы татарского языка. Но в «Списке языков России» все три этнические группы (юртовские татары, алабугатские татары и карагаши) объявлены «ногоязычными группами» [Список языков России: 2022 С. 56]. Тем не менее, авторы этого издания вынуждены были указать на то, что в ходе переписи свой родной язык «ногайским» указали только карагаши, юртовцы и алабугатские татары определили его как «татарский» [Там же]. Показательно, что если карагаши сейчас относят себя к ногайцам [Там же], юртовские и алабугатские татары предпочитают самоопределяться как «татары». Как же быть в таком случае с заключением авторов рассматриваемой работы, утверждающих: «...нет достаточных причин отделять астраханско-ногайские диалекты от других ногайских диалектов», хотя несколькими строками выше постули-

руется их возможная принадлежность, по-видимому, в случаях с юртовским или алабугатским языковыми сообществами, также к татарскому языку?! Короче, по направлению языковых сообществ астраханских татар и ногайцев у авторов рассматриваемого труда концы с концами далеко не сводятся.

В итоге, при рассмотрении обозначенных выше моментов, возникает более общий вопрос: как вообще в изучаемом труде произведены языковые группировки, в том числе и выделения некоторых этноязыковых сообществ из более крупных – как в татарском случае – этнонациональных лингвистических коллективов? И далее, можно ли рассматривать частные мнения этноактивистов, хотя и являющихся (не всегда) учеными, но все-же не лингвистами – в татарском случае дело обстоит именно так – научно обоснованными экспертными заключениями, в особенности отражающими взгляды большинства соответствующих этнических коллективов из сибирских татар и астраханских юртовских татар, а также представителей татарской этнонации в целом?

Ответ на эти вопросы вообще-то лежит на поверхности – во время постсоветских переписей численность записавшихся собственно сибирскими татарами колебалась в районе 6–9 тыс.чел. [История и культура: 2015. С. 620] (причем тенденцией к убыванию), родной язык они также признавали татарским, а астраханские татары, в том числе и юртовские, кроме карагашей, как уже было отмечено, продолжают считать себя татарами, свой родной язык – татарским.

И вот в связи со сказанным хотелось бы вернуться к уже отмеченному исследованию Л.В. Дмитриевой, содержащему уникальные полевые записи относительно идентичности барабинских татар. Один из информантов сообщил ей: «Когда пришли татары из Казани, то они начали смешиваться с барабинцами... Поскольку барабинцы смешались с татарами из России... их язык стал единым, ...их тоже стали называть татарами» [Дмитриева: 1981. С. 31]. Изучение генеалогических материалов по барабинским татарам сибирскими учеными этот вывод подтверждает – «чистые» барабинцы составляют менее 1/2 того населения, которое известно сейчас как барабинские татары, остальные из них состоят из прямых или косвенных (смешанного происхождения) потомков волго-уральских татар [Кузнецова, Томилов: 1979. С. 149]. Аналогичную картину Н.А. Томилов констатировал применительно к томской группе сибирских татар, у которых также коренными сибирскими татарами являлись менее половины их численности, остальные – смешанного происхождения с волго-уральскими татарами (около 30%) или европейскими татарами (около 24%) [Томилов: 1983. С. 48]. Не случайно этот известный исследователь сибирских татар отмечал, что по мере увеличения смешанности татарского населения среди татар Томского Приобья распространялась «языковая и в целом культурная однородность» [Там же. С. 32]. Вот на эту «языковую и культурную однородность» в двух группах сибир-

ских татар, о которых писал и Н.А. Томилов, стоит обратить особое внимание, ибо в данном случае по большому счету речь идет о формировании национальной культуры, чьей естественной основой является литературный язык, а затем и преподавание на нем в образовательном процессе в школах.

И действительно, даже в годы советской власти до начала хрущевских реформ 1960-х гг., преподавание в школах как у сибирских, так и у астраханских татар, включая карагашей, шло на литературном татарском языке. Но затем, благодаря усилению с начала 1960-х гг. перехода в школах, особенно массово и ускоренно за пределами Татарстана, на русский язык обучения, произошло изменение языковой ситуации в ареалах проживания сибирских и астраханских татар. Вот что об этом пишут как полевые исследователи, наблюдавшие результаты этих изменений к 1970-м гг., Н.А. Томилов и Л.Ш. Арсланов. Первый из них применительно к сибирским татарам отмечает: «Уменьшение роли татарского литературного языка повлекло за собой ослабление культурного влияния поволжских татар. Понизился интерес к литературе на татарском языке... Новая литература на татарском языке почти не поступает» [Томилов: 1978. С. 96; Дмитриева: 1981. С. 8–9] (в библиотеки – Д.И.). Л.Ш. Арсланов, проводивший лингвистические исследования в Астраханской области примерно тогда же, указывает применительно к карагахам: «Влияние татарского языка на язык карагашей распространялось главным образом через школу и культуру... [Но] с 1962 г., [когда] в школах карагашских селений [произошел переход] на обучение на русском языке..., функции татарского литературного языка явно сузились, ... молодежь не владеет татарским языком, а говорит на карагашском, хотя среднее и старшее поколение, окончившее школу до 1962 г., относительно свободно пользуется татарским языком. В настоящее время (то есть, к 1970-м гг. – Д.И.) влияние татарского языка практически прекратилось...» [Арсланов: 1977. № 4. С. 73–82].

Как видим, в поздние десятилетия советской власти в ареалах проживания астраханских и сибирских татар произошло разрушение культурно-информационной и языковой целостности татарской этнонации, когда народно-разговорный уровень местных диалектов и говоров сохранился, а общенациональный уровень в лице литературного татарского функционально сильно ограничился. Последствия происшедших изменений относительно сибирских татар в популярной публикации со слов одного из являвшегося «экспертом» для составителей «Списка языков России», описываются так: «...Язык поволжских татар – он [для сибирскотатарских детей – Д.И.] как иностранный. Дети даже на уровне лексики замечают отличие языков. Чтобы учащиеся поняли материал, ... приходится объяснять его на русском, затем на родном сибирско-татарском, и только потом на казанском» [Хомякова: 2021] (со слов одного из учителей высказывается Ю.Н. Квашнин).

Это высказывание фиксирует происшедший культурный разрыв в этнокультурном и языковом развитии локальных групп татарской этнонации, образовавшийся в результате национальной политики, активно проводившейся в позднем советском обществе, затем, после небольшого перерыва в 1990-х гг., начиная с 2017 г. усугубленный такими новшествами в сфере школьного образования, как внедрение принципа добровольного выбора родителями языка школьного образования при одновременном резком уменьшении часов, отводимых на родной язык (кроме русского) и литературу российских народов. Даже такие достаточно крупные этнонации, как татары, оказались не готовы к подобным фундаментальным трансформациям и, что называется, «просели». Причем последствия происходящих в языковой сфере изменений для татар еще окончательно не прояснились, хотя общий вектор их ясен – запущена языковая ассимиляция, причем протекающая достаточно быстро.

Вот именно в этих условиях, когда литературные языки даже крупных этнонаций, вроде татар, стали клониться к упадку, локальные татарские сообщества стали стремиться в лице их этноактивистов сформировать новые литературные языки на основе местных диалектов (сибирские татары) или «приписаться» к более близким, по мнению этих этноактивистов, иным литературным языкам (карагаши, перешедшие к преподаванию на ногайском и подталкивающие к этому же юртовских, а также алабугатских татар). Институт языкознания в своем «Списке языков России» всего лишь в весьма своеобразной форме зафиксировал при раскрытии понятия «татарский язык» данный феномен. Причем, без глубокого социолингвистического анализа происходящего. А там немало заслуживающих внимания сюжетов:

– Насколько полезны для локальных этнических сообществ татар (и близких к ним групп) переход в статус коренных малочисленных народов с формированием новых литературных языков или переход к иным литературным нормам?

– Смогут ли малочисленные этнические группы выстроить достойную современности систему образования на родных языках (подготовка учителей, кадров, учебников и т.д.).

– Каков будет тот культурный багаж, на котором они будут базировать свое этническое развитие и будет ли он соответствовать вызовам современного глобализирующегося мира?

При серьезных размышлениях вокруг этих тем, будет ясно, что закладываемая составленным Институтом языкознания в «Списке языков России» политическая линия – а она, как бы от нее не отнекивались его авторы – направлена в конечном счете на раздробление крупных этнонаций, уменьшение роли их литературных языков, а в перспективе – на языковую ассимиляцию обособляющихся, якобы в благих целях, локальных групп татар. При этом, и что весьма показательно, «поволжские татары» еще и изображаются

как некие «культурные экспансионисты», против влияния которых будто бы «выступают все больше родителей», которые в случае с сибирскими татарами вместо изучения татарского литературного языка хотят оказывается «введения сибирско-татарского», от которого «зависит будущее сибирских татар как народа» [Хомякова: 2021] (комментарии Ю.Н. Квашнина).

Между тем, такой известный специалист по сибирским татарам, как Н.А. Томилов, еще в начале 1990-х гг. писал: «...в настоящее время сибирские татары входят в татарскую этническую общность, видимо, как особая региональная этническая общность более дробного порядка. И все же сибирские татары в большинстве этнических компонентов сохраняют этническое своеобразие... Но в целом у поволжско-приуральских татар и сибирских татар Западной Сибири укрепились обозначение себя просто татарами, что свидетельствует о развитии процесса трансформации их метаятнической общности в общетатарский этникос» [Томилов: 1992. С. 231–232]. Этот написанный несколько замысловатым языком советской этнологии конца XX в. вывод ученого означает просто, что сибирские татары развивались тогда как часть татарской этнонации. Данное заключение правомерно и по отношению к астраханским татарам (за изъятием пожалуй, карагашей. См. подробнее: [Исхаков, Тычинских: 2023. С. 10–29]).

Список литературы

1. Алишина Х.Ч. Тоболо-иртышский диалект сибирских татар. Монография. Казань: КГПИ, 1994.
2. Арсланов Л.Ш. К вопросу о карагашском языке: // Сов. Тюркология: 1977. №4. С. 73–82.
3. Арсланов Л.Ш. Формирование и развитие астраханских языков и диалектов (по материалам тюркских языков и диалектов Волгоградского, Астраханского областей, Ставропольского края и Калмыцкой АССР). Елабуга, 1980.
4. Арсланов Л.Ш. Юртовских татар (астраханских ногайцев) язык // Языки мира: тюркские языки. М.: «Индрик», 1997. С. 506–513.
5. Арсланов Л.Ш. Язык юртовских татар (по материалам экспедиции 1972 г. // Материалы по татарской диалектологии / Учен. зап. КГПИ. Т. 166. Казань, 1976. С. 3–71.
6. Баскаков Н.А. Ногайский язык // Языки мира: тюркские языки. М.: «Индрик», 1997. С. 328–335.
7. Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Татары Западной Сибири. История и культура / Культура народов России. Т. 2. Новосибирск, 1996.
8. Дмитриева Л.В. Языки барабинских татар (материалы и исследования). Л.: Наука, 1981.
9. Дмитриева Л.В. Барабинских татар язык // Языки мира: тюркские языки. М.: «Индрик», 1997. С. 199–205.

10. Закиев М.З. Татарский язык // Языки мира: Тюркские языки. М.: «Индрик», 1997. С. 357–372.
11. История и культура татар Западной Сибири. Монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015.
12. Исхаков Д.М., Тычинских З.А. Татарско-ногайское население Нижнего Поволжья от средневековья до первых десятилетий XX в. (к вопросу об этнической дифференциации астраханских татар и карагашей) // Туган жир. Родной край. 2023. № 2. С. 10–29.
13. Кадыров И.Ш. Татар халкының туй жырлары: Себер ареалы. Казан, 2021.
14. Кадыров И.Ш., Закирова И.Г. Татар халкының музыкаль-эпик ижаты: Себер ареалы. Казан, 2022.
15. Кузнецова Н.В., Томилов Н.А. Генеалогии как историко-этнографический источник (по материалам тюркоязычного населения Барабинской степи // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Тез. докл. областной конференции. Омск, 1979. С. 147–149.
16. Письмо А.А. Кибрика от 04.04.2023 г. Д.М. Абукину // Туган жир. Родной край. 2023. № 3 С. 182.
17. Список языков России и статус их витальности. М.: Ин-т языкознания РАН. 2022.
18. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009.
19. Томилов Н.А. Очерки этнографии татарского населения Томского Приобья / Этническая история, быт и духовная культура. Томск: изд-во Томского ун-та, 1983.
20. Томилов Н.А. Современные этнические процессы среди сибирских татар. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978.
21. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв. Новосибирск, 1992.
22. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1977.
23. Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. Казан: Казан ун-ты нәшрияты, 1961.
24. Хомякова Д. Непризнанный народ // Народ Сибири. 19.03.2021. Изд. Сибирского отдел. РАН (электронный ресурс). URL: <https://www.sabrs.info/articles/Isimly/nepriznanny-narod> (дата обращения: 9.06.2023).
25. Электронный ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=SVKDuPqHtD8&List=PLMLxxldt8flogoQcNORHQ1mxxyyTdUsta&index=24>

А.И. Бугарчев, Н.Б. Крыласова

НАХОДКИ ДЖУЧИДСКИХ МОНЕТ XIII–XIV ВВ. В ПЕРМСКОМ КРАЕ

Аннотация: В работе рассматриваются контакты Волжской Булгарии с территорией Пермского Приуралья, в первую очередь, по нумизматическим данным. Авторы указывают, что в X–XIV вв. торговый путь по реке Каме привёл к образованию факторий и городков, служивших перевалочными пунктами для болгарских и «чулыманских» купцов. Торговля осуществлялась посредством джучидских монет. Приводятся сведения о находках, опубликованных в XX в. Кроме того, в научный оборот вводятся нумизматические материалы, найденные в XXI в., общим числом 9 экземпляров. Это три серебряные и шесть медных монет, чеканенные в середине – второй половине XIII в. Восемь из них выпущены на монетных дворах Булгарского региона, один дирхам отнесён к сарайской чеканке. Среди мест находок называются Рождественское городище и город Соликамск.

Ключевые слова: археология, нумизматика, XIII–XIV в., дирхам, динар, Булгар, Пермское Приуралье, Рождественское городище.

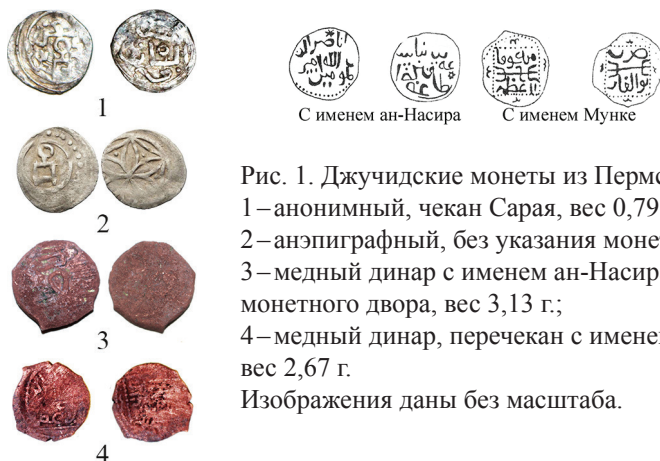

Рис. 1. Джучидские монеты из Пермского края:

- 1 – анонимный, чекан Сарая, вес 0,79 г.;
 - 2 – анэпиграфный, без указания монетного двора, вес 1,03 г.;
 - 3 – медный динар с именем ан-Насира, без указания монетного двора, вес 3,13 г.;
 - 4 – медный динар, перечекан с именем каана Мунке, Булгар, вес 2,67 г.
- Изображения даны без масштаба.

Связи Среднего Поволжья и Пермской земли по нумизматическим данным известны с X в. Находки куфических дирхамов в виде кладов и единичных находок приводятся в известной работе А.К. Маркова [Марков:

1910]. Впоследствии в результате археологических исследований на поселениях и в особенности в могильниках, было обнаружено значительное количество дирхамов, в том числе – болгарской чеканки. Период X–XII вв. характеризуется тесными взаимовыгодными отношениями населения Пермского Предуралья с Волжской Булгарией, на что кроме нумизматического материала указывают многочисленные вещевые находки, а также факт возникновения на Пермской земле болгарских торгово-ремесленных факторий, среди которых особое место занимает Рождественское городище. Об активной торговле свидетельствуют многочисленные находки весов и различного вида гирек, в частности, на Рождественском городище [Крыласова: 2003. С. 144–149].

Но с началом ордынского периода эти связи резко ослабевают. Материалы ордынского времени на территории Пермского Предуралья представлены единичными находками. На Рождественском городище это отдельные типы бус, бронебойных наконечников стрел, бронзовая деталь хороса, аналогичная находке в золотоордынском Увеке [Белавин, Крыласова: 2008. С. 333. С. 508], пара медных позолоченных сережек [Крыласова: 2021. Рис. 10/А: 3–4]. Ослабление контроля за землями, некогда включенными в сферу экономических интересов Волжской Булгарии, способствовало тому, что сюда все активнее начали проникать выходцы из Руси.

Вопросы взаимоотношений населения Пермских земель с Золотой Ордой пока остаются слабо изученными. Поэтому вновь обнаруженный нумизматический материал представляет значительный интерес.

В первой половине XIII в. после долгого перерыва в Булгаре были выпущены серебряные и медные монеты. Находки болгарских динаров фиксируются на большой территории – от Иски-Казани на севере до Муранского селища в Самарском Поволжье. На северо-востоке джучидские монеты зафиксированы в Пермском крае. Об этом факте писал известный московский археолог и нумизмат Г.А. Фёдоров-Давыдов. Он указывал на Кудымкарское и Рождественское городища, где были обнаружены экземпляры монет 1251–1259 гг. (то есть с именем каана Мунке). Джучидские монеты обнаружены в г. Чердынь [Фёдоров-Давыдов: 1963. С. 202]. Здесь в 1851 г. был найден клад серебряных монет XIV в. [Фёдоров-Давыдов: 1960. № 71]. Без подробной атрибуции указаны клады из п. Ташьялудский (находка 1888 г.) и из Чердынского уезда [Фёдоров-Давыдов: 1960. № № 290–291].

В XXI в. в результате археологических исследований в Пермской крае нумизматическая база данных пополнилась новой информацией. Было найдено три серебряных и шесть медных болгарских монет середины –второй половины XIII в. Подавляющее большинство из них было обнаружено в процессе исследования Рождественского городища, в особенности в пределах мастерской медника XII–XIII вв., раскапывавшейся в 2018–2019, 2021–2022 гг., где найдены одна серебряная и 4 медные монеты, часть которых уже

опубликована [Крыласова: 2021. С. 182] – это дирхам Сарая и два медных динара с именем ан-Насира [Крыласова. Рис. 10/1–3].

В целом можно говорить о девяти монетах XIII–XIV вв. Ниже их опись.

Серебряные монеты

1. С именем монгольского каана Мунке. Монеты чеканились в Булгаре в период правления каана в 1251–1259 гг.

2. Анонимный, Сарай, вес 0,79 г (№ 616) [Сычёв: 2022. С. 27. FA 01-FR 02]. Данные анонимные фракции выпускались в 671–674 гг.х. (1271–1276), то есть в правление первого золотоордынского хана Менгу-Тимура (665–681 / 1266–1281) (рис. 1:1).

3. Анэпиграфный, С/140¹, вес 1,03 г. Найден в Соликамске. Для датировки дирхама важен факт находки клада 29А, в состав которого входили четыре экземпляра С/140 [Бугарчев: 2020. С. 80–83]. Исходя из анализа клада, мы сделали вывод, что монеты С/140 чеканились в период 1300–1320 гг. [Бугарчев: 2020. С. 83] (рис. 1:2).

Медные монеты

4. С именем ан-Насира (1240-е гг.).

5. С именем ан-Насира, вес 3,13 г. (рис. 1:3).

6. С именем ан-Насира, вес 3,25 г.

7. С именем ан-Насира.

8. Мунке (1250-е гг.), вес 2,67 г. (рис. 1:4).

9. Мунке, вес 1,16 г.

Медные динары с именем покойного багдадского халифа ан-Насир лидин Аллаха стали чеканиться в Волжской Булгарии, по нашим представлениям, в 1230-е гг. В 1251 г. или чуть позднее, с приходом к власти Мунке, медные динары стали перечеканиваться новыми штемпелями с именем и тамгой нового правителя. Как место чеканки указывался монетный двор Булгар. Динары и перечеканенные монеты распространились по всей территории Волжской Булгарии. Именно такие монеты появились на территории Пермского края в середине – второй половине XIII в. Небольшое их количество свидетельствует о значительном ослаблении экономических контактов со Средним Поволжьем в ордынский период. Тем не менее, сейчас можно говорить о сохранении монетного обращения, которое в XIII в. осуществлялось булгарской чеканной продукцией.

Торговый путь по реке Каме подробно исследован А.М. Белавиным [Белавин: 2006. С. 326–330]. По его предположению, к XI в. практически всё Прикамье входило в Волжскую Булгарию, став её «финно-угорской периферией» [Белавин: 2006. С. 327]. Возникшие на Камском пути булгарские фактории и городки функционировали, предположительно, до XIV в. Они служили перевалочными пунктами для товаров, представлявших интерес для купцов из Пермской земли – «купцов Чулыманских», а также для булгарских

¹ Шифр определен по монографии А.З. Сингатуллиной [2003].

торговцев. В частности, тот факт, что Рождественское городище продолжало функционировать в первой половине XIV в., подтверждают находки брагтеата эмира Насра II (1301–1320 гг.) и дирхама хана Узбека, чеканенного в 1323 г. в Сарае [Вильданов: 2008. С. 540–541].

Литература

1. Белавин А.М. Камский торговый путь // История татар с древнейших времен. Т. II. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань: Издательство «РухИЛ», 2006. С. 326–330.
2. Белавин А.М., Крыласова Н.Б. Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск. Пермь: ПФ ИИиАУрО РАН, 2008. – 603 с., ил.
3. Бугарчев А.И. О кладе болгарских монет начала XIV в. // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2020 года. Москва, 25 и 26 ноября. Материалы докладов и сообщений. / Отв. ред. Е.В. Захаров. М., 2020. С. 79–85.
4. Вильданов Р.Ф. Монеты из сборов и раскопок на Рождественском археологическом комплексе в Карагайском районе Пермского края // Белавин А.М., Крыласова Н.Б. Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск. Приложение. Пермь: ПФ ИИиАУрО РАН, 2008. С. 536–542.
5. Крыласова Н.Б. Разновесы из коллекции Рождественского городища // Из археологии Поволжья и Приуралья / Отв. ред. П.Н. Старостин. Казань, 2003. С. 144–149.
6. Крыласова Н.Б. Мастерская болгарского ремесленника-медника на Рождественском городище // Археология Евразийских степей. № 3. 2021. С. 169–185.
7. Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). СПб., 1910. – 155 с.
8. Сингатуллина А.З. Джучидские монеты поволжских городов XIII в. Казань: «Заман», 2003. – 192 с.
9. Сычёв Ю.В. Чеканное серебро Сарая и Укека XIII – начала XIV вв. (поштемпельный анализ). Саратов: Амирит, 2022. – 154 с.
10. Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. Т. I. 1960. С. 94–192: 5 карт.
11. Фёдоров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. Т. IV. 1963. С. 165–221: илл., карта.

«ИДЕГӘЙ» – ТАТАРНЫҢ ИҢ МӘШҺҮР ДАСТАНЫ

«Идегәй» – үзбилгеләнү мәсьәләсенә ачыклык керткәндә маяк ролен башкара ала торган эсәрләрәбезнең берсе. Быелның Бөтендөнья татар конгрессы тарафыннан «Дастаннар елы» дип игълан ителүе – гаять кирәкле гамәл. «Идегәй» дә, башка дастаннарыбыз да андый игътибарга бик лаек. Бу төр ижат жимеше булган текстларны татарлар арасында таныту, үз милләтебез кешеләрен татар дастанына йөз белән бору – бер мәсьәлә, шуның белән бергә татар эпос-дастаннарын дөнья халыкларының тануы да кирәк. Рухи мирас истәлекләреннән нәкъ менә дастаннарыбызны күтәрү, ничшиксез, тарихыбызны тергезү, телебезне саклау да, халык ижаты һәм әдәбиятыбызга, халкыбызга ихтирам күрсәтү дә.

Татарларның әдәби-мәдәни мирасында «Идегәй» дастаны берничә вариантта чагылыш тапкан. Тарихта булып узган شانлы вакыйгаларга нигезләнгән эсәр вариантлары арасында информант теленнән язып алынганнарыннан алып, әдәби-эстетик жәһәттән эшкәртелгән, камилләштерелгән китаби-язма дастаннарда кадәр бар. Мәшһүр сюжетка корылган татар героик эпосы «Идегәй»нең формалашуы XV йөз башыннан XX йөз уртасына кадәрге чорны иңли. Бу – халыкның бүгенге тарихын аның биш-алты гасырлык үткәне белән бәйли торган сирәк ядкарьләренң берсе.

Эпоста тасвирланган вакыйгаларның тарихи нигезендә Алтын Урда һәм Тимерлан империясенең бер-берсенә территорияль дөгъвалары ята. Тарихтан билгеле булганча, Тимерлан яулары Алтын Урдага бик зур зыян сала, алай да дәүләт, үзенң күпләгән шәһәрләре белән, яшәвен һаман дәвам итә. Алтын Урданы кабат торгызу максаты белән соңгы омтылыш талантлы гаскәр башлыгы әмир Идегәй тарафыннан ясала. Тарихи шәхес буларак, Идегәй, үтә күренекле һәм могътәбәр, шул ук вакытта шактый каршылыклы, үзенчәлекле зат булган.

Замандашы, тарихчы-ельязмачы Ибне-Гарәбшәһ Идегәйне түбәндәгечә тасвирлый: «Кара кучкыл йөзле, уртача буйлы, тыгыз бәдәнле, гайрәтле, карап торышка куркыныч, юмарт, матур елмая, үткен зиһенгә ия һәм хәлгә бик тиз төшенүчән» [Греков, Якубовский: 1950. С. 473]. Игътибар итсәк, дастанда да Идегәй (Кобогыл), Сыпра жырау тасвирында, ягъни татар эпосы традициясендә, үтә мәгърур сурәттә бирелгән:

«Аргы угыл да бирге угыл,
Шул читтәге Кобогыл –
Яуры яссы, биле ничә (тар. – Л.М.),
Бүре пычым (сынлы. – Л.М.) шул угыл,
Балтыры жуан, кулы өнән (уңган, житез. – Л.М.)
Жай татарга охшый шул угыл;

Ирене юка күренә –
Чичән икән Кобогыл;
Куллары озын күренә –
Мәргән икән Кобогыл.
Чәче айдай балкыган
Асыл икән Кобогыл,
Бите нурдай түгелгән
Түрә булыр Кобогыл» [Татар халык дастаны «Идегәй»: 1940.

№ 11. Б. 61].

Тикшеренүчеләр, соңрак, Идегәйнең нугай этник төркеменен төп компонентын тәшкил иткән Ак мангыт кабиләсеннән икәннен билгеләгәннәр. Идегәй әүвәл Нугай олысы бәге була. Ул тарихи аренада Чыңгыз нәселеннән чыккан хөкемдар Туктамыш белән бер тирәләрдә – XIV йөзнен 70 нче елларында күренә башлый. Башта алар үзара дустанә мөнәсәбәт саклыйлар. Хәтта язмышлары да бертөрләрәк юлдан китә: икесе дә Тимерланга ярдәм сорап та киләләр, билгеле бер вакытка аның яу белән чабуын булдырмый калалар. Мондый мәгълүматлар ханнарның сакланып калган ярлыкларында теркәлгән. Тимерлан Туктамышка да, Идегәйгә дә ачык чырай күрсәтә, икесен дә үзенә елыштыра. Әмма алга таба вакыйгалар агышы Туктамыш белән Идегәйне Тимерланга карата да, бер-берсенә дә дошман итә. Бу исә Алтын Урда дәүләтенен таркалу дәверенә керүе белән бәйле: империядәге киеренкелек дәүләтнең ваграк татар ханлыкларына таркалуына китерә.

«Идегәй» дастаны сюжетына берәз тукталсак, Туктамыш хан сараенда Идегәй Котлыкыя би углы буларак күренә. Котлыкыя үзе Туктамыш ханның ау кошларын караучы бер кеше буларак сурәтләнә. Шаһ Тимер (Аксак Тимер) белән бәйләнешкә кәргәнә өчен, Туктамыш хан Котлыкыяны нәселе белән жәзага тарта. Котлыкыяны якыннан белгән Жантимер аның нәселен калдыру өчен тырыша, бишектәге баласын үзенен алтынчы төпчек баласы Кобогыл белән алыштырып алып кала, коткарылган Идегәй исә сарайда икенче исем астында (Кобагыл) үсә. Көчле-кыю, житез, акыллы ир-егет булып таныла, Туктамыш сараенда сул кул бие (сул канат түрәсе) дәрәжәсенә ирешә, сарайда зур дан казана. Иделнең сул ягындагы хөкем эшләре (Идел бие Болгар сараеннан алып, Урал һәм Иртекш буйларынача) аның карамагында була. Өйләнә, улы Норадын туа. Идегәй Норадынның батыр булып үсүен тели, аны үзе белән яуларга ала.

Туктамыш хан белән көчле сул кул бие арасындагы каршылыкны хан-бикә Яникә күпертеп, ханның шикләрен көчәйтеп тора. Кобогылның яшерен фетнә оештыруы хакында имеш-мимешләр йөри башлагач, хан аның кемлеген биләреннән сораша. 195 яшьлек чичән, халык хәтеренен сакчысы Сыпра жырау Кобогылның чынлыкта Котлыкыя улы булуын, Идегәйнең кемлеген жырыунда әйтеп бирә. Идегәй Туктамыш хан сараеннан Аксак Тимер янына качып китә. Жанбай аны кайтарырга тырышып карый. Идегәй Туктамышка

үпкәсе зурлыгын әйтә, кире кайтмаячагын белдерә. Туктамыш Норадынны да мәсхәрәләп сөрә. Норадын атасы янына килә. Озакламый Аксак Тимер гаскәр белән Алтын Урдага яу чаба, жинүгә ирешә, үз кешесен тәхеткә утыртып, Сәмәркандка кайтып китә. Идегәй Алтын Урдада кала. Әле бу вакытта Туктамыш хан жиңелмәгән, бәлки, чигенгән генә була. Идегәй Алтын Урданың үз халыкларын Туктамышка каршы оештырып, сугышу юлына күчә. Ул арада Норадын Туктамыш ханны үтерә. Жанбай Идегәй белән Норадынның араларын боза. Киң катлау халык Идегәй артыннан китә, сугыш халык кузгалышы төсен ала. «Безнең өчен бу кузгалышның иң әһәмиятле жире дә шунда, һәм Идегәйнең халык каһарманы булып танылуының сере дә шушында булырга тиеш», – дип яза бу хакта Н. Исәнбәт [Н. Исәнбәт: 1940. № 11. Б. 77].

Чыннан да, дастанда беренче заттан китерелгән күләмле өстәмәләр – Идегәйнең уй-кичерешләрен житкерә торган тулгау-жырлары – аның туган жирен, ил гамен кайгыртып яшәве турында сөйли:

«– И Идел-йорт, Идел-йорт,
Идел әче имин йорт,
Атам кияү булган йорт –
Иелеп тәзем кылган (тәгъзим кылу, олылау – Л.М.) йорт;
Анам килен булган йорт –
Иелеп сәлам әйткән йорт;
Кендегемне кискән йорт,
Керем-коңым юган йорт;
Бия сауган сөтле йорт,
Кымыз эчкән котлы йорт;
Идел-Жаек арасы
Елкы белән тулган йорт» [«Идегәй». Татар халык дастаны:

1988. Б. 132].

Дастан сюжетында Идегәй шактый каршылыклы персонаж булып калка: бер яктан, Туктамыш ханны тәхеттән төшереп, илнең куәтен саклап калырга омтылган, икенче яктан, шушы максаттан Алтын Урдага Аксак Тимерне – чит яуны алып килеп, аның жиңелүен тизләткән яугир-бинен эш-гамәлләре, омтылышлары бүген дә бәхәсләр, төрлечә шәрехләүләр чыганагы булып кала.

Алтын Урда составына кергән халыклардан кырым татарларында, каракалпак, алтай, нугай, казах, үзбәк, төрекмәннәрдә һ.б. халыкларда бу эпос бар, дастан әйтүчеләр авызыннан «Идегәй»нең төрле версиядәге, стиле, структурасы, эчтәлегә белән бер-берсеннән аерылып тора торган әллә ничә варианты язып алынган. Татарларда да башта эпосның традицион-сөйләмә, ә соңрак язма-китаби төре формалашкан. Бүгенге көндә бу мәшһүр дастанның татарларда таралган сөйләмә вариантлары хакында тарихи чыганаклардан гына мәгълүмат табарга мөмкин. Идегәй, Туктамыш һ.б. тарихи шәхесләргә багышланган дастан вариантлары язма чыганакларда XIX йөзнең уртасыннан күренә.

Фольклордагы теләсә кайсы эпик әсәр килеп чыгышы һәм формалашуы белән халык ижаты жанрында үзенә кадәр урнашкан тотрыклы традицияләргә нигезләнә, эпос-дастаннар тарихында архаик чорлардан ук ныгып урнаша килгән кануннар кысасына сыеша. Бу кысаны, иң беренче чиратта, эпоста билгеле бер сюжетлар һәм мотивлар, деталь, элементлар кулланылу дәрәжәсе билгели. Шунның белән бергә халык ижаты әсәрләре сюжеты, каһарман образлары, сәнгати чаралары белән үзенә кадәрге тарихи чорлардагы карашларны, тормыш-көнкүреш чынбарлыгын да чагылдырмый калмый. Шуңа күрә теге яки бу эпик әсәрнең асылына төшенү өчен, аның барлыкка килүеннән алып, жанрдагы нинди традицияләргә таянып үскән булуын ачыклау бик мөһим. Алты гасырлык юл үтеп, яңара-яңара безнең көннәргә килеп житкән «Идегәй»нең эпос жанрындагы күпгасырлык традицияләрне чагылдыра алу потенциалы бик югары.

Төрки-монгол халыклары эпик мирасының күбесенә каһарманның шәжәрәсен, булачак батырның мөгҗизалы юл белән тууын бәян итү хас. Әйтик, кыргызларның «Манас» эпопеясында иң әүвәл Манасның атасы ягыннан жиде буын бабалары хакында сөйләнелә. Казакъ героик эпосы «Кобланды-батыр»да да, эпосның төп вакыйгаларына күчкәнче, иң алда каһарманның кыпчак ыруыннан булуы хакындагы бәянга зур урын бирелә. Үзбәкләрнең «Рөстәмхан» эпосында, гомумтөрки «Алпамышта», төрки халыкларның Чура батырга багышланган һ.б. мәгълүм дастаннар сюжетында эпос батыры туганчы ук аның нәсел тарихына урын бирү жанр традициясенә әверелгән. Эпик әсәр буларак, «Идегәй» дә әлеге традицияләрдән читтә кала алмаган. «Идегәй» эпосы киң вакыт аралыгын һәм гаять зур тарихи вакыйгаларны колачлаганга күрә, дастанда әлеге мәгълүматлар әсәр эчендә таралып урнашкан.

Дастан Идегәйнең генә түгел, тарихи майданга чыгарылган тулы бер ил-дәүләтнең шәжәрәсен төзеп бәян итү белән башланып китә:

«Борын үткән заманда,
Болгар белән Сарайда,
Жаек белән Иделдә,
Алтын Урда, Ак Урда,
Данлы кыпчак жирендә,
Татардан туган Нугай илендә
Туктамыш дигән хан булды, (...)
Сарай дигән каласы,
Сиксән күчә арасы,
Сары мәрмәр, алтын таш
Сигез йортка дан булды» [Татар халык дастаны «Идегәй»:

1940. № 11. Б. 39].

Дастанның Ситдыйк бабайдан язып алынган Н. Хәким вариантында да шушы ук мәгълүматлар урын алган, Н. Исәнбәт вариантыннан аермалы бу-

ларак, Н.Хәкимдә әлеге традицион алым чәчмә юлларда тормышка ашырылган [«Идегәй» дастаны: 2004. Б.286]. Шәжәрә, нәселдән нәселгә күчә килә торган шөгиль-гамәлләр белән бәйле мотив алга таба да берничә урында килеп керә. Туктамыш хан биографиясе эпоста Туктамыш ханның Шаһ Тимергә язган жавабында китерелгән.

Эпоста Туктамышның ау кошлары тоту тарихын сөйләү дә – Туктамыш биографиясенә бер өлеш. Шушы вакыйгаларга бәйле диалогларда эсәр ил-дәүләтнең тарихы, хан нәселенә тәржемәи хәл турында мәгълүматларга байый: дәвернең «Туктамыш дәвере», заманның «Туктамыш заманы» булуы, «Алты айлык агыр йорт (бер чигеннән икенче чигенә кадәр алты айлык юл үтәсе хөрмәтле йорт, зур ил – Л.М.)», «Салыгындан салыгын Салып алган (салым салдыру мәгънәсендә – Л.М.)», «Түрәсез калган киң йортның Түрәсен көткән (хөкемән йөрткән – Л.М.) мин икән, Үзем Чыңгыз түгелме?» кебек юлларда, «Бөржәнән туган Дөрмән би» кебек гыйбарәләрдә дә эсәр алдыннан төп каһарман вакыйгасына кадәрге тарих бәян ителә.

«Биләгәнә кол, әйдәгәнә мал» атаклы Туктамыш, ханнарга хас булганча, ау лачыны үстерү, «сона (кыр үрдәгенә сирәк очрый торган төрә – Л.М.) тибеп каз алган» лачын белән ауга чыгып, кош чөю белән шөгильләнә. Туктамыш үзе «сигез йортка дан» булса, Кара лачын төкле Аяк исемле ау кошы «Тугыз йортка дан» диелә: «Тугрыма кунган Төкле Аяк Тугыз йортка дан икән». Дастан сюжеты эсәрдә кайта-кайта сөйләнә торган ау кошы тоту, Шаһ Тимернең Туктамышка аның данлыклы лачынын таләп итеп хат язуды, Туктамышның катгый тискәре жавабы, Төкле Аяк салган йомыркаларының «Төксез аяк – бидаяк» йомыркалары белән алыштырылуы, хан лачыны токымын Шаһ Тимергә бирүдә Котлыкыяны гаепләп, аның белән сөйләшү күренешләре аша кискен үстерелә. Эпоска хас булганча, кат-кат кабатланып бирелгән урыннар, Туктамыш белән Шаһ Тимер, Туктамыш белән Котлыкыя арасында туган конфликтлар дастаны эсәргә исем биргән төп каһарманга – Идегәйгә һәм аның белән бәйле вакыйгаларга якынайта. Дастанның төп каһарман туу алдыннан булган тарихны сөйләү дип кабул ителә торган Идегәй туганга кадәрге өлеш белән аваздашлык эпос жанры традициясендә бик еш очрый [Урманче: 1999. Б.16–19]. Төрки-монгол эпосына хас каһарман шәжәрәсен һәм тәржемәи хәл ачыклауга багышланган бу борынгы мотив «Идегәй» эпосы версия һәм вариантларында гаять төрле, киң һәм катлаулы дини, мифологик, әкияти һәм, әлбәттә, тарихи мәгълүматларны үз эченә алуы белән үзенчәлекле.

Туктамыш рөхсәтеннән башка гына аның ау кошларын караучы Котлыкыяның атаклы Төкле Аяк салган ике йомырканы Шаһ Тимергә бирүе ачыклангач, Туктамыш белән Котлыкыя арасында барган эпик диалогта Котлыкыя йомыркалар алышынуы Туктамыштан дәүләт китүгә юрый.

Котлыкыяга ачуы килгән Туктамыш Котлыкыяны гына жәзалап калмый, аның бөтен нәсел-нәсәбен юк итәргә боера:

«Котлыкыя ялган бине
Муенын ора чап! диде.
Пәридән алган хатыны
Бишектә ятыр баласы.
Аны да ташлап калдырган
Пәридән булган анасы,
Ул баланы тап! – диде» [Татар халык дастаны «Идегәй»: 1940.

№ 11. Б. 44].

Биредә Идегәйнең анасы пәри затыннан булу телгә алына. Фольклорда каһарманның гадәти рәвештә түгел, сәер һәм могжизалы юллар белән бу дөньяга килүен озын-озак процесс итеп тасвирлау, дөньяга килгәннән соң мажаралар аша исән калуы, гайре табигый шартларда үсүе – гомумтөрки традициясе. Гадәттә, каһарман эпоста ул туганчы булган зур-зур вакыйгалар турында сөйләнгәннең соңында, бик көттереп кенә, күп очракта изгеләштерелгән нинди дә булса заттан, ислам дәверендә исә каһарманның булачак атасы Аллаһыдан ялварып сорагач кына туа. Моңа мисалны угыз эпосы «Китаби Коркот»тан, «Алпамыш»тан, казакъларда популяр «Кобланды батыр»дан, «Идегәй»дән соң популярлык казанган «Чура батыр»дан һ.б. эпик әсәрләрдән табарга мөмкин. Эпос жанрында бу күренеш каһарманны гомуми фоннан да, халыктан-мохиттән дә аерып күрсәтә торган билге буларак бәяләнә [Пропп: 1976. Б. 237].

«Идегәй» дастанында да төп каһарманның тууы әлеге эпик мотив кысаларында сурәтләнгән. Идегәйнең анасы пәри дип бирелү – дастанда могжизалы юллар аша туу мотивының иң архаик чорлар белән үк тоташуын тәэмин итә. Татар мифологиясендә борын-борыннан адәми зат белән пәри зат никахыннан туган балалар турындагы сюжет бик популяр булып, әлеге сюжетка мифологик хикәятләрнең халык сөйләмендә бүгенгә көндә дә очравы мәгълүм. Дастанның күп кенә вариантында Идегәй – табылдык бала, аны итек эченә яшереп исән калдыралар яисә Идегәйнең анасы сурәтендә яшәгән жен кызы, пәри яки шүрәле аны итек эченә ташлап калдырып киткән була. «Идегәй»нең Н. Исәнбәт тарафыннан 1940 елда Новосибирск өлкәсенең Чаны районы Чүплә Күл авылында Мәүлет бабай авызыннан язып алынган вариант дип тәкъдим ителгән текстында бер аучының пәри хатыны белән яшәп, пәри хатынының аннан бала табуы, ул пәри хатынының баланы «Җиде юлның аерылышына балаңны тудырып салырмын», – дип күздән югалуы, күпмедер вакыттан бер карт белән карчыкның җиде юл чатында ир бала табып алулары, исемен Идегәй дип кушулары турында сөйләнә [Татар халык дастаны «Идегәй»: 1940. № 11. Б. 41]. Шул рәвешчә, «Идегәй»нең Н. Исәнбәт вариантында телгә алынган «Пәридән алган хатыны» гыйбарәсенең асылы архаик фикерләүгә корылган бараба тартарлары вариантында тагын да ачыла төшә.

Дастанда Туктамыш Котлыкыя нәселен юк итәргә әмер биргәннең соңында Җантимернең ханнан бинең хатасын кичерүен үтенү мөрәҗәгатендә Идегәйнең нәселе турында янә шактый мәгълүмат бирелгән:

«Синен кошың асраган

Котлыкыя би иде,

Ул да булса ир иде,

Бер бабасы яу иде,

Бер бабасы кол иде,

Бер бабасы би иде,

Аның да өлкән бабасы

Төкләс Хужәхмәт

Әүлиялар пире» (житәкче, аксакал, шәех. – Л.М.) иде [Татар халык дастаны «Идегәй»: 1940. № 11. Б. 45].

Идегәйнең бер бабасы төркиләрдә изге саналган Баба Төкле Хужәхмәткә тоташкан итеп сурәтләү эпик традициядән килә; Баба Төкләс, Баба Тукты чәч, Баба Тукли шашли исемнәре белән бу персонаж төрки халыклар эпосы сюжетларында еш очрый. Кайбер төрки версияләргә караганда Баба Төкле чәч образы XII гасыр суфи шагыйре Әхмәт Ясәвигә тинләштерелә [«Идегәй» дастанына аңлатмалар]. Идегәйнең атасы ягыннан нәселе «Әүлиялар пиры» дәрәжәсендәге изге бабасына, ә анасы ягыннан исә «чит» дөнья персонажы булган мифик пәри кызына барып тоташу стадияләргә жәһәттән тарихилыгы конкретлашкан дастанда шактый борынгыдан килә торган эпик мотивларның да чагылыш тапкан булуы хакында сөйли. Эпоста бу һәм моңа охшаш мотивның борынгы көнчыгыш, шул исәптән борынгы Кытай мифологиясендә үк очрауы мәгълүм [Мифы народов мира: 1980. Б. 654–655]. Идегәй анасының пәри затыннан булуы телгә алынуы кешенең яралуында мифик затларның катнашы булу мотивының «Идегәй»гә дә килеп керүе дип бәяләү дөрөс булыр. Ә каһарманның шәжәрәсен мөселман изгеләре һәм пәйгамбәрләр нәселе белән бәйләү төрле чор эпик кануннарының «Идегәй» дастанында бергә үрелүе, дастанда тарихи-героик эпик каһарманны мөгътәбәр зат итеп күтәрү идеясенә бәйле булырга мөмкин. Монда шулай ук тарихи чынбарлыкның да катнашын инкаръ итә алмыйбыз. Тарихи Идегәйнең дәүләттәге мөселман башлыклары арасында бик хөрмәтле зат булганлыгы мәгълүм [Татары: 2017. Б. 277].

Н. Исәнбәт вариантында Идегәйне Жантимер үзенең алты угланының берсе Кобогыл белән алыштырып өлгерә, Идегәйне үзенең киң кунычлы итегенә салып, кунычында яшереп, өенә алып кайта. Жантимер өендә Кобогыл исеме астында Котлыкыяның улы, затлы нәсел баласы, моңа кадәр канкойгыч вакыйгалардан мөгъжиза белән исән калган Идегәй яши. Монда каһарманның ике исемгә ия булып үсүе игътибарны җәлеп итә. Бу да – эпоста еш таралган күренеш. Төрки халыклар эпосы «Алпамыш»ның үзбәк версиясендә, мәсәлән, балигълык яшенә житкәнгә кадәр төп каһарман Хәким дигән исем белән үсә, аннан соң гына Алпамыш булып китә һ.б. Атасы Котлыкыя бинең дустаны Жантимернең улы Кобогыл белән алыштырылган Идегәйнең билгеле бер вакытка кадәр Кобогыл булып яшәп, аннары Идегәй

булып ачылуының мәгънәсе, төрки халыклар эпосына хас булганча, каһарманның героик исемгә мөҗизалы юл аша ия булу традициясеннән килә [Урманче: 2015. Б. 199–232].

Дастанда Идегәйнең эпик балачагын жентекләп сурәтләү күзәтелә. Гадәттә, чынбарлыктагы шәхес буларак, Идегәйнең бала вакытындагы гамәлләре тарихчы-тикшеренүчеләрдә кызыксыну уятмый. Ә менә эпик әсәр буларак, «Идегәй» каһарманның балачагына бәйле детальләрне урап уза алмый, бу вакыйгага зур урын бирелә, чөнки геройның балачак сюжеты – эпоста киң таралган күренеш. Эпик каһарман кечкенәдән башкалардан аерылып тора, аның батыр булачагын гадәттән тыш кыюлыгы, курку белмәслеге, үзе кебекләрдән күпкә өстенлеге алдан хәбәр итә. Серле юллар аша ул атлы була яисә каһарман туганда ук үзенең аты белән бергә туа. Төрки героик эпосы «Манас»та, «Ак Күбек»тә, «Алмамбет»та, «Чура батыр» һ.б. күпләгән эпик әсәрләрдә моңа мисалны очратуы кыен түгел. «Идегәй» дә әлеге традициягә гаять тугры. «Идегәй»нең татар версиясе, китаби эпоска хас булганча, һәр вакыйганы тәфсилләп тормый гына, каһарман балачагын гомуми рәвештә тасвир иткән. Дастанда Идегәйнең Кобогыл исеме белән үсүе, «Бер яшендә бер, Баскан җире шил» булуы, «Ике яшәтә ил булуы», өч яшендә укырга-язарга өйрәнүе, «Дүрт яшендә дан» булуы, «Фирәсәте (үтә күрүчәнлеге, зирәклеге – Л.М.) йортка дан» булуы, биш яшенә килгәндә Кобогылның (Идегәйнең) олы агаларына баш булып алуы турында сөйләнә.

Дастан сюжетына Сыпра жырау образының килеп керүе, жыруы белән Кобогылның чынлыкта Идегәй булуын танытуы дастан сюжетының традицион эпос кысаларында үстөрелүен ассызыклай, әсәрдә дастанны телдән әйтү традициясенә дә әһәмият бирелүне күрсәтә. Әсәрдә диалоглар сюжет оештыру ягынан да, эстетик яктан да, шигъри камиллегә белән дә бик зур роль уйный. Туктамыш белән Идегәйнең, Туктамыш белән Сыпра жырауның, Идегәй белән Жанбайның, Идегәй белән Аксак Тимер кызы Акбеләкнең, Туктамыш белән Норадынның, Идегәй белән Шаһ Тимернең, Идегәй белән Норадынның үзара шигъри диалоглары эпик формулаларга, эпик кабатлауларга бик бай. Туктамышның Сарайдан киткәндә тулгап әйткән шигъри монологы, Норадынның атасына рәнҗеп сөйләгән сүзләре дә «Идегәй» дастанының героик эпос традицияләрен саклавы хакында сөйли. Эпоска хас формулалылык дастанны алга таба хәрәкәтләндерүдә әһәмиятле чара булып хезмәт итә. Дастан текстындагы эпик мотивлар, әсәрнең сюжеты, эпик детальләр кулланылышы «Идегәй»нең чал гасырлардан килә торган эпик фольклор әсәре булуын тәэмин итә.

Дастан каһарманы Идегәйнең эпик тормышында ул туганга кадәр, тугач ук та һәм алга таба каһарманлык гомерендә булган вакыйгаларда тарихи чынбарлык янәшәсендә эпос жанрында очарга мөмкин булган, эмма бер-берсеннән меңәр еллык дәверләр аерып тора торган ераклыктагы мотив

һәм детальләр, мифик карашлар, генетик яктан тотемизмга һәм анимизмга барып тоташа торган символлар чагылыш табуын күзәттек. Телгә алынган эпизодлар дастанда тоташ циклны тәшкил итми, ә әсәрнең төрле урыннарына ихтыярсыз килеп керү характерында бирелә бара. Стадиаль жәһәттән тарихилыгы конкретлашкан героик эпос өчен моның шулай булуы гаять табиғый.

«Идегәй» дастанында эпик сюжет һәм мотивларның әсәр тукумасында классик дәрәжәдә аерым-аерым тезелеп, ап-ачык күренеп ятмавы дастан текстының элеге дә баягы озак дәверләргә иңләп формалашуына бәйле. «Идегәй»нең иң соң формалашкан вариантлары героик эпостагы классик схемадан берәз аермалы булу, әлбәттә, эпосның индивидуаль башлангычка бәйле жыйнама тексттан гыйбарәт китаби төрөнә караганлыгыннан да килә. Кайбер эпик мотивлар яисә шул мотивларны тулыландырып килә торган вакыйгаларга дастанның милли версия-вариантларында аерым игътибар бирелеп, вариант тулысы белән шул мотивны ачуга гына багышланган булуы да ихтимал, бу исә Идегәй» дастанының мөмкинлекләр кырын тагын да киңәйтә төшә.

«Идегәй» дастанының поэтикасына аерым тукталсак, биш-алты гасыр аша безнең көннәргә килеп житкән күп вариантлы әсәрнең теле-стиле, сәнгатьчәлеге хакында гомуми фикер әйтү бик жиңел гамәл була алмый. Татар теле тарихы белән параллель рәвештә дастанның теле еллар дәвамында житди үсеш-үзгәрешләр кичерә килгән. Әсәрнең һәрбер версиясә һәм вариантына карата шуны шикләнми әйтергә мөмкин: «Идегәй» дастанының теле гаять дәрәжәдә халыкчан, борынгы төрки-кыпчак сүз-гыйбарәләре эпосның лексик нигезен тәшкил итә. Алда карап үтелгәнчә, дастанның кайбер вариантларында Идел буе – Ноократ территориясенә хас топонимика еш телгә алыну да игътибарга лаек. Дастанның шигърияте үтә дә образлы, афоризм, сарын, мәкаль-әйтем кебек хикмәтле сүзләргә, кабатланып килә торган шигъри диалогларга бик бай. Дастан вариантларының шигъри өлешләрендә силлабикага нигезләнгән аллитерацион тезмәләр өстенлек итә. Гомумиләштереп алганда, татар «Идегәе» төрки һәм татар халык ижатындагы эпос-дастаннар шигъри традициясенә корылган һәм бу традициянең иң классик үрнәге дәрәжәсенә житкерелгән сирәк әдәби-фольклор ядкарьләренең берсе.

Халыкта бу әсәргә ихтыяжның кимемәве аның умыртка баганасын тәшкит иткән какшамас идеясендә булса кирәк. «Идегәй» һәр заманда милләт өчен рухи маяк ролен үтәгән. Телдән таралган вариантларыннан алып, язма вариантларына кадәр «Идегәй» эпосы шигъри-сәнгати энциклопедия буларак бәйләнә ала. Гасырлардан гасырларга күчеп, безнең көннәргә татарларның тарихи үткәнен һәм дәүләтчелек идеяләрен китереп житкергән «Идегәй» – дөнья эпосында үз урыны булган масштаблы феноменаль күренеш.

Әдәбият

1. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. 1950: без изд-ва. – 479 с.
2. «Идегәй» дастаны // Татар эпосы. Дастаннар. Төзүчесе – Әхмәтова-Урманче Ф.В. Казан: Раннур, 2004. – 640 б.
3. «Идегәй» дастанына аңлатмалар // Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 52. Тасв. 1. Сак. бер 210.
4. Идегәй. Татар халык дастаны. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988 – 255 б.
5. Исәнбәт Н. Татар халкының эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы // Совет әдәбияты. 1940. № 11. – 77–92 б.; № 12. – 83–98 б.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х томах. Т. 1. Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия. 1980. – 671 с.
7. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976. – 325 с.
8. Татар халык дастаны «Идегәй» // Совет әдәбияты. 1940. № 11.
9. Татары. Сер. «Народы и культуры» (2-е издание, дополненное и переработанное) М.: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 799 с.
10. Урманче Ф. Народный эпос «Идегей». Казань: Изд-во «Фэн», 1999. – 199 с.
11. Урманче Ф. Тюркский героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с.

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Дамир Тажү

ӘЛМӘТ АВЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

(Дәвамь. Башын укыгыз: № 1, 2022; №№ 1, 2, 2023)

«Асылгәрәй» мәчете

Чупай авылы 1747 елдан билгеле. Монда иң беренче муллалардан Мәүлә Колый нәселеннән Мөхәммәтшәриф Сөләйманов (1728–1780), Минзәлә өязендәге Шыгай авылында имам-мөдәррис булган, китап язган. Әтисе Сөләйман бабай авылга беренче нигез салучылардан булырга тиеш. Гыйләжәтдин хәзрәт Гыймадетдинов 1853 елда мулла, Габделгазиз Әхсәнов 1841 елдан имам-хатыйп һәм мөгаллим, азанчы Гобәйдулла Динмөхәммәтов, Мөхәммәтсадыйк Мөхәммәтзәрифов 1891 елдан мулла, Нурмөхәммәт Гобәйдуллин (1860–1925) 1886 елдан мөәзин, соңыннан мулла, аны халык яратып Нури хәзрәт дип йөрткән. 1901 елдан Әхмәтхәниф Габделвәлиев (1875) – имам. Чупайда ике мәхәллә булып, агач һәм таш мәчетләр эшләгән. Беренче жәмигъ мәчетнең кайчан салынуы документларда теркәлмәгән. Самара архивы язучылары буенча, авылның метрика дәфтәрләре 1834 елдан языла башлаган, ә мәчетнең 1877 елда төзелүе, бәлки, яңасы салынуы билгеле. Шул мәчет каршында бер мәдрәсә эшләгән. 1911 елда Самара губерна идарәсе авылда икенче мәчет төзү проектын раслый. Авылның тарихын өйрәнә, ике китап язган Рәис ага Кашапов дин әһелләренең язмышларын, исемнәрен ачыклаган. Мәкаләне әзерләгәндә без түбәндәге язмаларда аның хезмәтенә дә мөрәжәгать иттек.

Мордовско-Ивановская волостена кәргән Чупайда 1910 елда 234 йорт, 553 ир-ат, 565 хатын-кыз, 1278 дисәтинә уңайлы һәм 99 дисәтинә уңайсыз жирләр, шәхси мәктәп, су тегермәне булган. Халык төзелеш өчен кыргый таш эшкәртү белән шөгыльләнгән (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлегенә. Самара, 1910 ел).

Мәшһүр Нури хәзрәт игезек туганы Закир белән Түбән Чыршылы (Ленинск районьы) мәдрәсәсендә һәм Бохарада укыганнар. Закирны Азнакай ягындагы Балтачка, Нурины Чупайга мулла итеп куялар. Нури Әхмәт бай кызы белән никахлаша. Дүрт ир бала үстерәләр. Мөжәһит исемлесен авылда мөгаллим булып эшләгән. Дин белән бергә дөньяви фәннәр укыткан. Имеш-

тер, аны дошманнары агулап үтергән. Икенче улы Габдулла гаиләсен алып, Урта Азиягә күченеп, шунда муллалык итә. 1976 елда Ленинабад шәһәрәндә вафат, аның улы Әзһәр Чупайга кайтып, шофер булып эшли. Нуриның Кәшиф исемле улы Ялта шәһәрәндә, Габделхак исемлесе Баулыда яшәгән. Бабалары Әхмәт бай Совет хакимияте кыерсытуыннан качып, Чупайдан чыгып китә. Исәбе Кытайга барып урнашу була. Ул поездда барганда кинәт кенә үлеп китә. Гаиләсе Урта Азиягә кайтып төпләнә. Нури хәзрәт совет чорында кулыннан килгәнчә дин эшләрен алып барып, гомеренең соңгы көннәренә кадәр милләтенә хезмәт итә. Аның каберлеге өстенә куелган таш Әлмәт төбәгендә иң истәлекле тарихи ядкарьләренең берсе. Чупайда мәшһүр каллиграф, кабер ташлары язучы Зыятдин бине Хисамеддин бине Корамшаһ бине Корбангали яшәгән. Аның 1901–1921 елларда Чупай, Колшәрип, Мәмәт зиратларына язган кабер ташлары очрый. Авылда тагын Иштирәктән (Лениногорск районы) Мәхмүт хәзрәт, Яңа Кәшердән Хөснимөхәммәт хәзрәт мулла булган. Соңгысы, күрәмсен, Совет тарафыннан куркытылып, күмәк хужалыкка күчкәнчә үк Чупайдан китеп бара. Хөснимөхәммәт хәзрәт 1934 елда Кәшер колхозында ат караучы булып эшләгәндә, аты дулап, фажигале төстә вафат була. Мәхмүт Гатауллин имамлыктан, жәберләргә түзә алмыйча, үз теләге белән киткән. Без искә алган муллалар авылның агач мәчетендә имамчылык иткәннәр. Авылның беренче мәчете калку урында якынча XVIII гасыр ахырында рәсми төзелгән. 1875–1876 елларда ул яңартылып төзелә.

Егерменче гасыр башында халык авылда таш мәчет төзәргә алына. Һәр йорт саен акча жыялар. Диния Нәзарәте дә бу эшкә ярдәм итә. Тау өстендә карьер ачып, таш чыгару һәм таш юыну эшләре башлана. Ләкин 1914 елда Германия белән Россия арасында сугыш чыгып, таш мәчетнең төзелеше (нигезе һәм берәз күтәрелгән диварлары булган) туктап кала. Бина сугышлардан соң төзелеп бетеп, 1925 елда гына ачыла. Мәчет төзү башланудан ук икенче мәхәлләдә Каратайдан (Лениногорск районы) Әхмәтзәки Габделгазизов, аннан соң шул ук районның Куакбаш авылыннан Шиһабетдин мулла улы Әнәс Мирасов эшли. Әнәс хәзрәтнең Әлмәт авылында имам булуы да мәгълүм. Тарихи язулардан күрәнгәнчә, дини эшләр алып баруда мәчет бинасыннан файдалану өчен 1926 елның июлендә төзелгән килешүдә, ике мәхәлләдән дә дин башлыгы күрсәтелмәгән.

1936 елда мәчетләренең манараларын кисеп ташлыйлар. Таш мәчетнең манарасын шушы авыл кешеләре жимерә. Алар мондый «батырлык» кылганнары өчен алтышар метр бизәкле ситсы белән бүләкләнә. Агач мәчетнең манарасын күрше Мәмәт авылыннан Мәгъжан карт төзегән булган. Бабайны, зинданда үтерәбез дип, куркытып, үзе төзегән манараны мәжбүриләп кистерәләр. 1939 елда агач мәчетне ябарга дип 265 кеше тавыш биргән. Ике кеше каршы булган. Документлар буенча, Чупай халкы мәчет ябуны хуплаган. Әмма моңа ышануы авыр. Гомере буге дин тоткан, мәчет төзеткән халыкның бер көндә денсезгә әйләнүе башка сыймый. Бәлки, халык Сталин зинданнарына куылудан куркып, диннән ваз кичкәндер? Коммунистларның мондый көфер документларны оста

итеп яза белүләре, кырда иген игүдән кала башканы белмәгән гади кешедән дә шпион яисә террорист ясый алулары беркемгә дә сер түгел. Агач мәчетне ябу турындагы фәрманны Әлмәт районы башкарма комитеты рәисе Ф. Фазлыев, сәркатиб Сәмигуллин, ТАССР Югары Советы президиумы рәисе урынбасары Афанаһьева, сәркатиб М. Якупов имзалаган. Агач мәчеттә совет мәдәнияты йорты була, ә таш мәчетне төрле максатларда файдаланалар.

Илленче елларга кадәр Гариф бабай Ситдыйков (1871–1964) Чупай мөселманнар жәмгыяте башында тора. Аны Самат бабай Хәбилов, Исмәгыйль абый, Хәсән Ганиев алыштыра. Хәсән абый сугыш елларында колхоз рәисе булган кеше. Гарәп телен яхшы белгән, төрле хәдисләргә татарчага күчерү белән шөгыльләнгән. Мөдәрис Галиев, Мөдәрис Закировлар да авылдашларына дин-мәгърифәт өйрәтәләр, дини ихтыяжларны намуслы башкаралар. Төрле елларда авылда Миңнәхмәт, Арслангали, Сәетгали бабайлар да имамлык итә.

Мөдәрис Закиров мулла булган елларда илдә зур үзгәрешләр башлана, рухи тоткынлыкның богауларын «тарих» үзе өзә. Аның эшен Асылгәрәй Хисмәтулла улы Хәмзин (1917–1995) дәвам итә. Хисмәтулла карт – Күчәрбай бабайның оныгы. Күчәрбай исә галим Ризәддин Фәхрәддин нәселеннән чыккан дип сөйли иде төбәгебез тарихчысы Самдун Фәрхетдинов. Асылгәрәй абый Әлмәт мулласы Габделхак Саматовтан (соңыннан баш казый, «Мәржани» мәчете имамы) дини дәрәсләр алып, Коръән укурга өйрәнә. Уфада Диния Нәзарәтендә имтихан биреп, имамлыкка указ ала. Ул – авылда мәчет төзүгә кайгыртып йөрүчеләрнең берсе. Халыкны жыеп, дүрт мәртәбә жыенга дөшөп, гыйбадәтханә төзөргә үгетли. Дин белмәгән халыкны уятуы бик авыр була. Авылның урыс мәктәбендә тәрбияләнгән татар яшләрнен күбесе моңа каршы чыга.

– Клуб кирәк безгә, – ди алар.

Бернигә карамыйча, мәчеткә нигез салына. Төзү эшенә Әлмәт торба заводы алына. Мәчет төзүдә Әмин Шәехов, Шәрипов, Әлмәт торба заводы директоры Александр Токарев, Фәһимә Гайсина, Заһидә Жәлилова, Фәния Нәбиуллина, Заһирә Мөхәммәдиева, Әлфия Хөснүллина, Дания Гыйбадуллина, Рамис Ситдыйков, Мәгъдан Шәехов, Рәшит Бәдретдинов, Хәйретдин Әхмәтшин, Фәндәп Ризванов, төзү остасы Мәүлетжан Зарипов, кирпеч салучы Николай Викторов һ.б.лар өлеш кертә. Мәчетнең проекты Самдун Фәрхетдинов эшләгән. Бу гыйбадәтханә 1993 елның 1 июлендә ачылды. Авыл халкының соравы буенча, Чупай дини жәмгыять рәисе, сугыш ветераны, заманында Әлмәттә, Мәскәү өлкәсендә нейрохирургия табибы булып эшләгән Рәшит Бәдретдинов тырышлыгы белән Әлмәт район халык депутатлары советы карары нигезендә мәчеткә «Асылгәрәй» исеме бирелде.

Безнең көннәрдә Чупай мәчетенә имам-хатыйбы – Фәрит Нәфыйк улы Хәкимов, аннан соң – Нәфис Ханнанов, мөезин – Нурмөхәммәт Мөхәммәтгата улы Идиятов.

«Абрик» мәчете

Узган гасыр башында Миңлебай авылында ике мәхәллә оешкан. Зират каршында таш мәчет төзелгән булган, манарасы күтәрелеп өлгөрмәгән, инкыйлаб башлангач, хужасыз калган. Анда озак еллар колхозның ашлама, көл, кырга чәчү химикатлары сакланган. Картлар әйтүенчә, бина матур итеп бизәкләп эшләнгән, архитектура истәлегенә торырлык сәнгать жәүһәре булган. Жирле түрәләрнең наданлыгы аркасында ул юкка чыгарыла.

Икенчесе – нараттан салынган мәчет урынында хәзер таш клуб (Мәдәният йорты), авыл Советы һәм Фатыйх Кәrimi музей урнашкан.

Пенза ягында яшәгән дворян Даут Бибишев Миңлебайга килеп урнаша. Совет чорында дин-мәгыйшәт эшләрен Ширияздан хәзрәт, Әбүбәкер һәм Әбелкәрам Якуповлар, Хафиз һәм Нурғали Даутовлар, Ибраһим мулла, Нәүширбән хәзрәт Хәбибрахмановлар алып барган. Бер документта Шәрифжан Даутовның имамлыкны ташлавы әйтелә. Болар өч бертуган булганнармы яки исемнәр буталып язылганмы, әйтә алмыйбыз. Узган гасырларда Миңлебай авылында 1830 елдан Камалетдин Динмөхәммәтов, 1852 елдан Камалетдин Азаматов, 1870 елдан Гыйльман Кәримов (1841–1902), 1898 елдан Асылгәрәй Жамалетдинов (1867), 1900 елдан Мөхәммәтхәниф Габделгалимов (1871), 1922 елдан Асылгәрәй Сахипов муллалык вазыйфасын башкарганнар. Авылда 1877 елдан Жамалетдин Сәгъдетдинов (1832–1915), 1916 елдан Ширияздан Камалетдинов, 1921 елдан Әхмәтжан Дәүләтбаевның мәезин булуы архивларда теркәлеп калган. Мөхәммәтхәниф белән Асылгәрәй Жамалетдинов мөселман мәктәбендә Хөкүмәт хисабына урыс телен өйрәнүчеләр сыйныфы ачу артыннан йөргәннәр. Асылгәрәй хәзрәт 1907 елда ике мәдрәсәне тоту өчен хөкүмәттән 300 сум акча сораган. Асылгәрәй хәзрәт Сахипов икенче мәхәлләдә мәчет бинасыннан файдалану өчен, 1926 елның 20 декабрендә, Совет хакимияте белән килешү төзөгән. Бу Асылгәрәйләр бер үк кеше түгел микән? Беренче жәмигъ мәчетләре 1829 елда нигезләнгән. 1877 елда Мордовско-Ивановская волость идарәсе Самара губерна идарәсенә рапорт жиберә. Анда волость старшинасы авыл халкының иске мәчет урынына таш нигездә агачтан яңасын төзөргә теләүләрен яза. Ләкин төзелеш бүлеге проектта кайбер төгәлсезлекләр табып, аны кире бора. Проектны кече архитектор Лях-Невинский дөресли. Төзү планы шул ук елны раслана. Рәсемдә – янган мәчетнең беренче һәм икенче проектлары. Мәчетләр 1929, 1936 елларда ябылган. Берсенә совет клубы кереп урнаша.

1910 елда авылда 246 йорт, 745 ир-ат, 639 хатын-кыз, 2248 дисәтинә уңайлы һәм 56 дисәтинә уңайсыз жирләр, шәхси мәктәп, 3 су тегермәне Кичү елгасында булган (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлеге. Самара, 1910 ел).

1993 елда Миңлебай авыл Советы рәисе Ләбиб Габдрахман улы Сәхапов, совхоз директоры Абрик Әнәс улы Нуришанов, Әбүғали Курамшин, Габделхәй Батталов, Зәки Ситдыйковлар бергә киңәшеп, яңа мәчет нигезенә урын табалар. Шул ук кешеләр һәм Гали Сафиуллин, Әкрәм Гыйльманов, Әсәдулла

Бикчурин, Нәүширбән һәм Әмин Хәбибрахмановлар, Хажи Йосыпов, Хәмәтдин Шәриповлар һәм башка авылдашлар зур ярдәм күрсәтәләр. Моңарчы берничә ел рәттән, картларга жомга намазы уку өчен Нәбирә Йосып кызы Шиһапова үз йортын тәкъдим итә. Мәчет салынасы урында башта зур бура коралар, аннан соң таштан төзөргә дип килешәләр. «ТатАИСнефть» житәкчесе Илсур Хисаметдинов, «Сөләйнефть» житәкчесе Валентин Тачаевлар ярдәмгә килә. Зәйнәп Минабутдинова блоклар бирә. Тәлгать Сәлахов түбә ябу эшләрен үз өстенә алган. Нәркизә Әхмәтшина, Шәмсия Сәхаповалар таш тезәләр. Манарага айны шул авыл егете Ринат Камалетдинов кран белән күтәрәп куя. Мәчет төзү эшендә ихлас катнашкан кешеләр: Ләбиб Сәхапов, Альбина Сәгыйдуллина, Роберт Нуришанов, Рафис Нуришанов, Илдар Рәхимов, Нәфис Ибраһимов, Виталий Утнюхин, Федор Щелков, Хәмзә Минебаев, Нияз Асылкаев, Абугали Курамшин, Габделхәй Батталов, Гали Сафиуллин, Әсәдулла Бикчурин, Кадир Галимов, Зөфәр Моратов, Ирек Нургалиев һәм тагын бик күп исемнәр. Мәчет сызымчы-архитектор проектынан башка гына төзелә. Мәчетнең манарасы да ямьсез килеп чыга, урынының да бик үк отышлы булмавы ачыклана соңыннан, документлары мәсьәләсендә дә катлаулы хәлләр килеп чыккан. Манарасы безнең көннәрдә янәдән матурайтылып сафка басты. Бик күркәм манарага сокланмый мөмкин түгел. «Татнефть» (Ш. Тәхаутдинов), «Әлмәтнефть» идарәсе (М. Жәләтов) матди ярдәм биргән. Бу эштә катнашучылар Ләбиб Сәхапов, Илгиз Якупов, Гамир Галимов, Илдар Рәхимов, Шәүкәт Даутов һ.б.

1996 елның гыйнварында Миңлебай авылында мәчет ачылды. Кызыл кирпич диварына беркетелгән мәрмәр тактага: «Абрик мәсҗеде» дип язылган. Әмма, кызганыч ки, мәчет төзүне оештыручы Абрик Нуришанов тантаһада катнаша алмады. Ул явыз бандитлар кулыннан һәлак булды. Аның эшен бертуган апасы Альбина Заһидуллина дәвам итте. «Сөләйнефть» идарәсенең капитал төзелеш буенча урынбасары Рәсим Йосыпов әйтүенчә, Альбина Әнәсовна идарәгә карап тормады, миңлебайлылар төзелешне нигездә үзләре башкарып чыкты. Дөрөс, ярдәмсез генә булмаган. Альбина ханым үзенең «Әлмәтнефть», «ТатАИСнефть» идарәләре коллективларына, абыйлары Альберт һәм Робертка зур рәхмәтен житкерде. Әлмәт мөхтәсипе Мәхмүт Гайнулланың Альбинага изге Коръән китабы, читекләр белән бергә хаждан алып кайткан сәгатен дә бүләк итүен күрү күңелләренә нечкәртте. Мәрхүм Абрикның уллары Артур белән Рубинның кычкырып аять укулары киләчәгебез өчен өмет уятты.

Мәчетнең беренче имамы, дингә өйрәтүчесе—Нәүширбән хәзрәт Хәбибрахманов, мөзине—Гариф Галиев. Мәчеттә Әлмәттән Руслан, Ленар хәзрәтләр дә бик аз вакыт эшләп ала. Яшьләренә ныклы хезмәт хакы булмау китәргә мәҗбүр иткән. 2000—2001 елларда монда Таһир хәзрәт Зарипов эшләгән (бүген—Әлмәтнең беренче мөхәллә имамы). Картлар әйтүенчә: «Таһир зарплатыга түгел, Аллаһының ризалыгы өчен әжер-сәвапка эшләде, безне укуйтты. Аңа олы рәхмәт».

Дамир Тажи. ӘЛМӘТ АВЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

Аннан соң Рафис хәзрәт эшли. Авылда дини йолаларны Гариф мулла Галиев алып бара, имамлык аның өстендә. Мөезин Расих Гатауллин (1940 елгы) бүгенге көндә имам. Бу авылдан инде күптән күчеп киткән Октябрис Мөхәммәтфатыйх улы Бикчуринның (1930–1958) Нальчик шәһәрәндә яшәүче эшмәкәр улы Айвар Бикчурин (1956) Кырымның Судак районы Къаз (Кояш) авылында үз хисабына «Бикчура» мәчете төзетеп, мөселманнарга тапшырган. Әтисе Октябрис – танылган татар язучысы Шамил Бикчуринның (1928–1991) туганнан туган энесе икән. Бу хакта Роза Абзалова-Сәлманованың «Иманлы төбәк жәүһәрләре» исемле китабыннан (2008 ел) укырга мөмкин. «Бикчура» мәчетенең сурәте шул китаптан алынды.

Авылның мәшһүр имамы Гыйльман Ибраһим улы Кәримов (1841–1902) Лениногорск районының Югары Чыршылы авылында туган. Түбән Чыршылыда Габделкаюм һәм аның улы Габделфәттаһ хәзрәтләрдә укый. Хәзрәт малайның зирәклеген күреп, үз улы Габделфәттаһ белән бергә Чистай мәдрәсәсенә шәех Мөхәммәтзакир хәзрәт Ваһаповка жиһәрә. Габделфәттаһ әтисеннән соң, Чыршылы мәдрәсәсенең мөдире була. Аның улы Бари, оныгы Зәкәрия Фәттаховлар, кияүләре, Әлмәт авылы муллалары Һади Атласи һәм Мөхәммәтрәшит Ярүллин «Атласов эше» буенча Казанда 1938 елда бер үк көндә атып үтереләләр.

Гыйльман Чистай мәдрәсәсенә соңгы елын укырга барганда, Кичүчат авылы мулласы Фәхрәддин 7 яшьлек улы Ризәддинне (булачак Риза казый, мөфти һәм галим) аңа ияртеп жиһәрә. Гыйльман Ризәддиннең апасы Мәгъсүмә абыстай белән тормыш кора (балалары алтау), 1870 елда Миңлебай мулласы була (әнисе Фатыйма абыстай Миңлебайныкы). Авылда әл-жәдит мәктәбе ачып жиһәрә. Балаларны урыс, гарәп, татар теленә өйрәтә. Утыз ел гомерен мәгърифәтчелеккә багышлый. Мәктәп өчен дәрәсләкләр яза. Ш. Мәржани (1818–1889), И. Гаспринский (1851–1914) кебек зур шәхесләр белән аралашып яши. Гыйльман Кәримовның «Хосусый тарихыбыз вә баштан кичкәннәр» язмасыннан мәчеткә кагылышлы юллардан өзек китерәбез: «Миңлебай авылы кечкенә, фәкыйрь һәм бик караңгы авыл иде. Мәхәллә әһәлләре көче белән матур бер мәчет төзәргә ирешсәк тә, Жамалетдин бине Сәгъдетдин исемле мөезинебезнең чарасызлыгы сәбәбеннән, бер ел эчендә мәчетебез янғын казасына дучар булды. Ике елдан соң бик авырлык белән булса да, янә яхшы мәчет бина кылдык. Һәм дә ошбу авылыбызда кечкенә генә мәдрәсә ачып, уналты ел балалар укыту белән мәшгуль булдым».

Гыйльман Кәриминиң улы Фатыйх Кәrimi (1870–1937) язганнардан: «Петербург жәмигъ мәчет төзү өчен рәсми рөхсәт алынганнан соң, башкаларга да бер үрнәк булсын өчен, Самара губернасы Миңлебай авылында имам вакытында эти мәрхүм бер ел үз акчасына бер дисәтинә карабодай чәчеп, шуның табышын Петербург мәчете фәйдасына бирмәкче иде, ләкин ул елны ашлык уңмады, табышы аз булды, шуңа күрә кабаттан ике дисәтинә чәчеп, табышын сәдака итеп, салыначак мәчет хисабына күчәрдә». Соңыннан Петербург ахуны Гатаулла Баязитов (1847–1911) жиһәрәлгән 177 сум

сәдаканы алуларын хәбәр итеп, зур рәхмәтләр укып, 1892 елда Миңлебайга Гыйльман хәзрәткә хат яза. Аның Әстерхан (Хажитархан) жәмгыяте хәйриясенә дә сәдака жиһәрүе мәгълүм.

Гыйльман хәзрәт Бөгелмә өязендәге 136 авыл мәчетенә ахуны дәрәжәсен ала. Каршылыктарга карамастан, татар авылларында эл-жәдит мәктәпләре ачтыра. 1885 елда халык санын алуны чукуындыру дип кабул иткән мөселманнарга аңлатып, аларны үгетләп, зур чуалышлардан, бәла-казадан саклап кала. Моңы аңларга теләмәгән берничә авыл халкын губернатор канга батырганчы изә, башлыктарын сөргенгә кудыра. Гыйльман ахун аларны күз яшыләре белән нәсыйхәт кылып үгетләгән, бернинди дә чукуындыручылар килми дип, антлар иткән була. Ахун император Александр Өченче тарафыннан зур көмеш медаль һәм император Николай Икенче тарафыннан зур алтын медальләр белән бүләкләнгән. Аңардан гыйлем алучылар теләсә кайсы уку йортына керерлек эзерлекләр шәкертләр булган. Авылдан улы Фатыйх үзе кебек Чистай мәдрәсәсен, Нурғали Даутов (1888–1982) Әлмәттә һади Атласи мәдрәсәсен, Хафиз Даутов (1889–1975) шулай ук Атласи мәдрәсәсен һәм Урсалыдагы урыс мәктәбен уңышлы тәмамлайлар. Алар халыкка дин-мәгърифәт тараталар, урыс телендәге язмаларны ана теленә житкереп торалар. 1899 елда Гыйльман хәзрәт имамлык һәм ахунлык указын хөкүмәткә тапшырып, гаиләсе белән Оренбург каласына күчеп китә. Ул шунда 1900 елда типография сатып алып, китаплар нәшер итә, бакчачылык белән шөгыльләнә. Хәзрәт яңа жирдә озак яшәми, 1902 елда яшен суга. Соңгы сүзләре: «Лә иләһә иллаллаһ, Мөхәммәд рәсүлуллаһ, сөбханаллаһ».

Фатыйх Кәrimi татар халкының күренекле мәгърифәтче-педагогы, галим, язучы, тәржемәче һәм журналист, мәшһүр жәмәгать эшлеклесе. Чистай һәм Уфа мәдрәсәләрендә укып, Төркиядә гыйлем өстәп кайта. 1896 елда Ялта шәһәренә татар бистәсендә укыта. Күп телләр белә. Нәшрият белгечлеген өйрәнә. Оренбурда «Хөсәения» мәдрәсәсендә дәресләр бирә. Эшеләре Гариф белән Камил шул мәдрәсәдә укыганнар. Анда Риза Фәхрәддин, Сәгыйть Рәмиев, Сәгыйть Сүнчәләй, Шәриф Камал, Жамал Вәлиди, Төхфәт Ченәкәй, Борһан Шәрәф (Гыйльман ахунның кызы Гасыймәгә (1880–1962) никахланган) һ.б. укыта. Мәдрәсәне 1889 елда бертуган Әхмәт һәм Мәхмүт Хөсәеновлар ачкан.

Фатыйх Кәrimi «Вакыт» (1906–1917), «Яңа Вакыт» (1917–1918) газеталарының баш мөхәррире буларак та танылган шәхес. 1925 елдан Мәскәүгә килеп, Н. Нариманов исемендәге Көнчыгыш университетында төрек теле укыта. СССР халыкларының Үзәк нәшриятендә эшли. Аны 1937 елда төрек шпионы, туркофил дип гаепләп кулга алалар. Сеңлесе Закирә Шәрәф хатирәләреннән: «1937 елның 4 августында хезмәт урыныннан кайтып, ял итеп утырганда, кич сәгать унбердә ГПИУ тарафыннан 3 солдат килеп керәләр дә, «син арестованный» дип, алып китәләр. Иртән сәгать алтыда ике йөк машинасын урамга тәрәзә янына китереп, тәрәзә аркылы бөтен гомере буена жыелган гыйльми көтепханәсен, иң кыйммәтле булган гыйльми китапларын, кулъязмаларын

Дамир Тажи. ӘЛМӘТ АҮЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

утын төягән кеби кадерсез кылып, төяп алып китәләр. Урам ертылган, тапталган китаплар белән чүпләнеп кала». Алтмыш жиде яшьлек галимне 1937 елның сентябрендә атып үтерәләр. 1959 елда гаепсез дип аклылар. Энесе Гариф – милли каһарман Гаяз Исхакийның (1878–1954) көрәштәше. Үлеменә ГПУ органны гаепле дигән хәбәрләрдә хаклык бар дип уйлыйк.

Кәримләр нәселенә кагылышлы мәгълүматларны «Фатыйх Кәrimi» (фәнни-биографик жыентык, 2000 ел) китабыннан алдык. Миңлебай авылында сугыш ветераны Мөдәррис Әхмәтзәки улы Ибраһимов (1925–2007) Ф. Кәrimi музее оештырды. «Гыйбрәтле гомер» (Яр Чаллы, 1999 ел) исемле тарихи китабы укучылар өчен зур бүләк булды. 2010 елның сентябрь аенда Мәданият йорты каршында Кәриминен мемориаль истәлек һәйкәле ачылды.

Яңа Кәшер мәчетләре

Яңа Кәшер авылы 1747 елдан билгеле. Кәшердә 1780 елда беренче мәчет мәхәлләсе булган. Беренче жәмигъ мәчет 1829 елда нигезләнган. 1860 елга кадәр бер мәдрәсә булган. Шунда Әхмәтша Мөхәммәтшин 1840 елдан имам-мөгаллим, Нәдердән килгән Шаһиәхмәт Котлыкадәм улы Нәдеров 1853 елдан имам, Мөхәммәтгәрәй Абдулатыпов 1850 елдан азанчы, Хөснетдин Миннегулов 1853 елдан азанчы, Нуриәхмәт (1857) Шаһиәхмәт улы Нәдеров 1881 елдан һәм Хәжимөхәммәт (1859) Шаһиәхмәт улы Нәдеров 1892 елдан имамнар, Фазыйәхмәт (1859) Шаһиәхмәт улы Нәдеров 1892 елдан мөезин. Мәчет каршында мәктәп эшләгән. 1880–1883 елларда авылның Түбән очында беренче мәхәлләнең яңа мәчете төзелә.

Икенче жәмигъ мәчете дә 1829 елда нигезләнган, тагын 1847 елда төзелгән, 1912 елда үзгәртеп, яңартылып төзелә. Монда 1885 елдан Хәсән Әхмәтсафин (1856) имам, 1893 елдан Хәмидулла (Хәлиулла) Насыйбуллин (1860) мөезин, соңрак Мөхәммәтгажи Мөхәммәтгариф улы Мансуров (Газый мулла дип йөрткәннәр) имам-хатыйп. Аларга кадәр биредә 1876 елларда имам-мөгаллим Әхмәтша Мөхәммәтшин, имам-хатыйп һәм мөгаллим Габделмәхжән Мөхәммәтшин, азанчы Хөснетдин Миңнегулов эшләгән (Самара архивы: Ф. 1, Оп. 10, Д. 354). Мәчеттә мәдрәсә эшли.

Өченче жәмигъ мәчете 1899–1902 елларда төзелгән. Монда Миңлебәхтияр Әхмәтгәрәев (1874) имам, Минһажетдин Фәхретдинов (1876) мөезин, 1904 елларда Сәлах мулла хезмәт итә. Мәчеттә мәктәп эшли. Бәхтиярнең әтисе Әлкәй волостеның Мәндәй авылыннан, Кәшердә мәчет салдырган дип ишеткәнебез бар. Самара дәүләт архивынан алынган белешмә (Ф. 1, Оп. 12, Д. 3868, Л. 4, Д. 4673, Л. 5) буенча, кәшерлеләр 1908 елда тагын өченче жәмигъ мәчет салуны сораганнар. Проектлары кабул ителмичә, дәрәсләүгә жиберелгән. Без өстәрәк, документларга нигезләнеп, өченче жәмигъ мәчет 1902 елда төзелгән дип яздык. Аның януы яки жиимерелүе турында бер хәбәр дә юк. Аны 1908 елда яңадан төзү нигә кирәк булды икән? Бәлки, ул, чыннан да, янгандыр.

Монда сүз дүртенче жэмигъ мәчет салу яки ремонт турында барадыр дип тэ уйларга мөмкин. Дүртенче мэхэллэдэгэ жэмигъ мәчете турында да хэбэрлэр бар. Ул 1916 елдан билгеле. Монда Хажимөхөммэт Нургалиев 1920 елдан имам, Шакиржан Мөхөммөтжанов 1921 елдан мөөзин.

1897 елда Хажимөхөммэт мулла Нәдеров мэхэллэ халкыннан жыйган акчага мәдрәсә салдыра. Исемнәр документларда ничек күрсәтелгән, шулай язылды. Кәшер тарихы белән кызыксынучыларның үзгә карашлары да бар. Морза хажи 1895 елда сигез почмаклы мәдрәсә төзетә. Авылда төрлө мэхэллэләрдә Мотыйгулла Морзин, Госман Нәдеров, Малик Нәдеров, Гәрәйша хәлфәләр укыта.

Икенче мэхэллэ мәдрәсәсендә Хажимөхөммэт Зарипов, Идрис Насыйбуллиннар укыта. Жәдит-ысул мәктәбендә 1913 елга кадәр Тайсуган мәдрәсәсен тәмамлап килгән Хөсәен Вәлиев, 1916 елга кадәр Зәкижан хәлфәләр укыта. Өченче мэхэллэ мәчетен Бәхтияр хәзрәт салдырган, диләр. Ул 1903 елдан ир балалар укыта.

Хөсән мулла 1920 елдан Габдрахман авылына күчеп китә, дөрөсрәгә, бозык эшләрә өчен куылган. Аның урынына Кәшергә Иж-Бубый мәдрәсәсен тәмамлаган жәдитче Гажи хәзрәт Мансуров килә. Аны жәдитчә укутканы өчен дошманнары суқырайта. Урынына Каратайдан Габделфатыйх хәзрәт Гыйрфанетдин килә.

Егерменче гасыр башында авылда дүрт мәчет, дүрт мэхэллэ һәм дүрт мәктәп-мәдрәсә булган дип әйтә алабыз. Авылда элеккеге заманнарда килгән «Хәлил чукинмышы» дигән кызыклы гыйбарә, мезәк әле бүген дә яши. Бу сүзне авыл халкы, бик ачуы килгәндә, бер-берсенә мыскыллап әйткән. Имештер, Шакир малае Хәлил акчасы булмагач, өйләнә алмаган. Ул хәленә керүче булмагач, бөтен авылдашларына, дин әһелләренә үпкәләп, Новоникольск авылына барып, рус кызына өйләнә. Чукинган татарга руслар жир бүлеп бирәләр, йорт салырга булышалар. «Хәлил чукинмышы» шуңа ишарә.

Урсалы волостена кергән Яңа Кәшердә 1910 елда 687 йорт, 1900 ир-ат, 1832 хатын-кыз, 4082 дисәтинә уңайлы һәм 102 дисәтинә уңайсыз жирләр, 2 мәктәп, 4 су тегермәне, Урсалы инеше булган (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлегә. Самара, 1910 ел).

Совет чорында мэхэллэләрне таркатып, мәчетләрне 1939 елда колхозга бирәләр. Анда хастаханә, клублар ачыла. Авылда имам Хажимөхөммэт Нургалиевны (1885) алты баласы булуга карамастан, колхозда икмәк каравылчысы булса да, мулла булганлыгын, сәнәкчеләр фетнәсендә катнашуын, ак гвардия гаскәрләренә икмәк биргәннен искә төшереп, 1937 елда «совет дошманы» дип кулга алып, 1938 елда Бөгелмә шәһәрәндә атып үтерәләр. 1963 елда акланган. Жәмәгәте Рабигә абыстайны да төрлечә мәсхәрәләп, урамга куып чыгаралар, балаларын кимсетәләр, яңа хакимиятне яманлауда гаеплиләр. Абыстайның үлем түшәгендә ятканда әйткән соңгы сүзләре жан өшеткеч һәм серле. Шул сүзләрдән ул заманның рәхимсезлеген, катлаулылыгын һәм ватандашларның үзара дошманлыгын тоясың. Рабигә абыстай:

Дамир Тажи. ӘЛМӘТ АВЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

«Берүк минем женазамны авыл мулласыннан укыта күрмәгез. Авыл Советында ул мине талап, куып йөрде. Бер гаепсез кешене карап торып, елгада батырып үтерүчеләр дә шулар. Ярга йөзеп чыгарга уйлагач, киртә белән этеп торып, батырганнар бит бичараны. Мине соңгы юлга озатырга Урсалыбаш авылыннан Сөнгатулла мулланы чакырыгыз». Кызы Рәкыйга абыстай бүгенге көннәрдә Әлмәт төбәгендә танылган дини мәгърифәтче.

Совет чорында Хажихәмәт Шаһиев (1873), Тажи Мөхәмәдиев (1871) мөтәвәлли булганнар дип язылган Әлмәт районы башкарма комитеты вәкиле яки махсус бүлек инспекторы Шәйдуллин төзөгән исемлектә. Беренче мөхәлләдән Фазыйхәмәт мулла улы Хәбибрахман хәзрәт, икенче мөхәлләдән имам Фатыйх Гыйрфанетдин, өченче мөхәлләдән имам Бәһтияр Әхмәтгәрәев, шулай ук дүртенче мөхәллә 1926–1927 елларда мәчет биналарыннан файдалану өчен жирле Совет белән килешү төзөгән. Дүртенче мөхәлләдә бу вакытта дин башлыгы булмаган. Икенче бер документта имам Хажимөхәмәт Нурғалиев, азанчы Шакиржан Мөхәмәтжанов үз вазыйфаларыннан 1930 елга кадәр киткәннәр, диелгән. Элеккеге дин әһелләре исемлегендә муллалар Вагиз (?) Юнысов, Габделхак Мәрданов дип язганнар.

Фазыйхәмәт хәзрәт Нәдеровның бөтен байлыгын талап алып, йортыннан кыйнап чыгаралар. Анда авыл Советы урнаша. Коммунистлар яңа бина салып, азапланып тормаганнар.

Фәси улы мулла Гариф Галиев (1891 елгы), Совет хөкүмәтен бәрәп төшерергә чакырганы өчен, 1931 елда кулга алынган. Соңыннан гаиләсе белән сөргөнгә куылган. 1998 елда акланган. Фатыйх мулланы йорт жиреннән мәхрүм итәләр. Шакиржан хәзрәтне әләкче авылдашларының жиңел кулы белән Тажикстанда кулга алалар. Хәлиулла мөезинне алты айга төрмәгә ябалар. Фатыйма һәм Нәфисә абыстайлар һ.б. күп газап кичерәләр.

Кәшердә мөселман җәмәгәтьчелеге белән сөйләшеп йөргәндә бер кызык хәл булып алды. Ак яулыклы әби: «Улым, миндә кызыллардан калган язучу бар, сезгә бирә алам», – ди. Берәр бәһасез документтыр бу дип, тын да алмыйча, ак әбинен бисмиллә әйтеп көмеш сандыгындагы зур йозакны озак итеп ачуын, түзәмсезләнеп көтәм. Ак әби, сандык төбөндә саргаеп, ертылып-таушалып беткән гарәпчә, татарча язучу кәгазьләр арасыннан берсен аерып алып, миңа тоттырды. Кызыллардан калган язучу дигәнә Әлмәт шәһәре һәм районы газетасы «Знамя Труда» (18.12.1980 ел) икән лә. Нәрсәгә кирәк инде бу иске газета миңа дисәм, анда «Кому нужна мечеть?» дигән мәкаләне күреп, «әстәгъфирулла» дип куйдым. Авторы күрсәтелгән урыны кисеп ташланган. Мәкалә газета редакторы П.М.Гольшев эмере яки шәһәр коммунистлар партиясе кушуы буенча язылганга ошый. Теләсә кайсы тарих музейның түрәнә элөп куярлык бит бу мәкалә. Атеистик заманда әнә шундый гаять дәрәжәдә бик белдекле язылган, шома стильле, коммунистик журналистика өлгесе булырлык «яхшы» әсәрләренә язучылар орден-медальләр, путивкалар, мактаулы исемнәр белән һәрдаим бүләкләнеп торды. Дөрөс, соңыннан аларның күбесе акылга кайтып, милләтебез өчен дә яхшы гамәлләр кылды. Алар-

га Аллаһы Тәгаләнен рәхмәтләре булса иде. Ошбу мәкаләне тарихи гыйбрәт итеп, мондый заманнар кабатланмасын иде дигән теләк белән куябыз.

«Недавно в исполком районного Совета поступило заявление от группы граждан села Новое Каширово. И удивило оно многих своим содержанием. Не дела колхозные или сельские беспокоили авторов письма, не о строительстве водопровода или радиофикации домов колхозников говорилось в нем, не о детях или инвалидах войны и труда заботились эти граждане, а том, чтобы в селе создать группу верующих и открыть молитвенный дом-мечеть. Под заявлением подписались 62 человека с указанием возраста каждого. Есть среди них старики, которым уже 70-80 и даже более лет, но есть и совсем еще молодые. Например, Р.Хасаншину лишь 26 лет – комсомольский возраст. Но основной костяк так называемых «верующих» – люди, возраст которых не превышает пятидесяти лет. Словом, те, которые родились и выросли при Советской власти, учились и получили образование в советских школах, работают в различных отраслях народного хозяйства или советских учреждениях – в колхозе, на предприятиях нефтедобычи, в лесничестве, пожарной охране или торговых организациях. По существу это люди, весьма далекие от религии и от исполнения религиозных обрядов. Естественно, возник вопрос: что побудило этих людей в наш космический век просить мечеть?

Ответ мы нашли, когда побывали в Новом Каширове. – Это, дело рук Хамита Мухтарова, – сказали нам в исполкоме сельского Совета. – Он и раньше ходил насчет мечети...

Кто же он – Хамит Мухтаров? Бывший пчеловод колхоза, пенсионер. Когда началась Великая Отечественная война, Мухтарову было ровно тридцать лет. Многие его односельчане – и сверстники, и старше и моложе его, ушли защищать Родину. А Мухтаров остался. Он не участвовал в Великой Отечественной войне. В селе на этого человека, хотя он в колхозе работал неплохо, за хорошие показатели в пчеловодстве получал даже поощрения, почему-то смотрят с недоверием. Словом, не пользуется Мухтаров среди своих односельчан уважением. Сейчас Мухтарову 69 лет, но он еще бодр и подвижен. Два года назад на лайнере Аэрофлота слетал в Мекку – святыню ислама, где благословил себя на служение Аллаху, хотя по законам ислама до Мекки Мухтаров должен был топтать на своих двоих. Но Мухтаров не захотел топтать тысячи километров и испытать на себе муки безводных пустынь Саудовской Аравии. Вот и озорует теперь кашировский ревнитель ислама – то ему хочется создать группу верующих, то строить мечеть. Только никто не поддерживает его в селе, разве что два-три родственника да несколько стариков, для которых уже безразлично что строить: баню, свинарник или мечеть. Знал Мухтаров, что люди теперь сознательные и невозможно их склонить на свою сторону. Вот почему он решил обвести их: повел в селе речь о строительстве помещения на кладбище для хранения похоронного инвентаря. Так он и говорил, когда собирал подписи под заявлением. Люди и не обращали внимания, что было написано в заявлении, поскольку Мухтаров твер-

дил: «Да все о том же – о строительстве помещения...». А часть подписавшихся, особенно старики и женщины, вовсе не знали о содержании заявления.

Теперь люди сами в недоумении. Вот как объяснил один подписавших заявление Атлас Мухаметзянов, оператор подземного ремонта скважин НГДУ «Сулейнефть»: «Я – неверующий. Ругаю себя, что подписал, не прочитав заявление. Мухтаров встретил на улице, сказал, что надо строить будку на кладбище. Я торопился – быстро подписал и ушел. Строить мечеть в Каширове – это немыслимо. Кому же она нужна?».

– Не о мечети, а о строительстве асфальтовой дороги и водопровода или других более нужных селу объектов надо говорить нам сегодня, – сказал лесник Рафкат Идрисов, тоже один из подписавших заявление. – Одурачил нас Мухтаров. – Я категорически отказываюсь от своей подписи, – с возмущением сказал Камиль Марданшин, когда он узнал суть дела. Отказались от своих подписей почти все – А. Марданшин, Х. Яббаров, З. Зиннуров, Ф. Нурутдинов, А. Хакимов, М. Миннебаев, Г. Гимранов, М. Ахметшин и многие другие. Словом, никто из них не хочет и не желает, чтобы в Новом Каширове построили молитвенный дом – памятник к темному прошлому. Стало быть, мечеть нужна вовсе не кашировцам, а одному Мухтарову. А для чего? Власть, почитание, уважение своих односельчан хочет завоевать он таким путем. К тому же корысть – не последнюю роль играет она в его интересах. Но осуществить свои планы Мухтарову не удастся. Да и сам он при нашей встрече с ним в сельском Совете признал, что его затея не поддерживается населением. Хотел обмануть людей, но и это не удалось... Подобный акт Мухтарова расценивается как религиозная пропаганда. Ведь многие знали в селе, что после возвращения Х. Мухтарова из Мекки здесь началось оживление религиозников. А работники исполкома сельского Совета и партком колхоза не обратили на это внимания и палец о палец не ударили, чтобы принять какие-то меры, усилить атеистическую пропаганду среди населения. Здесь давно забыли, когда последний раз читали лекцию на атеистическую тему...».

Кәшердә мәчет төзү турында сүз кузгату гадәттән тыш хәл саналган. Кешеләр куркытылып, мәчет төзүне яклап куйган имзаларыннан баш тарталар, кемнәрнедер хәтта партиядән чыгарып, авыл Советына чакырып «тәрбиялиләр». Әлмәт мөселманнары үрнәгендә (жиде ел тырышып йөрөп, 1977 елда Әлмәттә манарасыз мәчет ачыла) Кәшердә мәчет булдыру нияте, бу «чынга ашмаслык» эшнәң башында торган Габделхәмид бабайның изге хыялы чөлпәрәмә килә. Бу бәхетле кеше мәчетле заманнарның килгәннен дә күрдә. Аның совет елларында бөтен тоткарлыкларны, киртәләрне үтеп Мәккәгә хаж кылуы олы каһарманлык диясе килә. Ул авылда 32 ел имам-хатыйп булып торган. Этисе Мохтарулла Кәшердә мөтәвәллият рәисе вазыйфасын башкарган. Совет чорында авылның Тарлау дип йөртелгән Югары очындагы зират кырында, әйберләр кую өчен кормалаштырылган бер жирдә, Шәрифжан Әгъләвиев күп еллар жомга намазлары укыткан дип ишеткәнебез бар.

Яңа Кәшердә гыйбадәтханә төзү өчен элеккеге мәчет урыны сайлап алына. Урын эзлэгәндә мәчет төзүне оештыручыларның берсе, авыл Советы рәисе Роза Хәбибуллина шуннан 1762 елгы бакыр акча табып ала. Моны авылдашлар иске мәчеттән хәзерге буыңга изге ядкарь, аманәт итеп кабул итә. Бакыр акча элеккеге мәчет нигезендә яткандыр, диләр картлар. Әлбәттә, акчаның кемнәндер кесәсеннән төшеп калуы да бар. «Сөләйнефть» идарәсе начальнигы Валентин Тачаев 1994 елда мәчетнең нигезенә салынган беренче таш астына энә шул бакыр акчаны куеп калдыра. Тачаев житәкләгән оешма Сөләй, Урсалыбаш, Миңлебай, Шарлама, Кәшер авылларында мәчет салды. Мөселманнар 46 ел нефть промыселларында эшләгән мәшһүр бу нефтьчелә бик зурлылар, мәчет ачкан саен бер түбәтәй бүләк ителәр. Бабайлар: «Валентин Александр улы көнаралаш төзелешкә килә, ул ялкауракларның кирәген бирде», – дип, сөйләргә яраталар. Кыска гына вакыт эчендә Кәшердә ике катлы, алты манаралы, ерактан ук тирә-юньгә нур өстәп, яхшылыкка өндәүче гыйбадәтханә төзелде. Манараның ике ас алтын кушып эшләнгән. Ул, бизәү чарасы гына булып калмыйча, халыкны иманга чакыруга хезмәт итә.

Мәчет 1996 елның 24 августында ачылды. Тантанада Габделхәмит хәжи Мохтаров, «Татнефть» житәкчесе Ринат Галиев, аның ярдәмчесе шушы авыл егете Ришат Әбүбакиров (Әлмәт муниципаль районы башлыгы), Әлмәт районы һәм Әлмәт шәһәре башлыгы Илдус Гәрәев, «Уңыш» акционерлык жәмгыятеннән Илтөзәр Мирсәяпов, «Сөләйнефть» идарәсе житәкчесе Валентин Тачаев (мөселманнарга мәчетнең символик ачыкчын тапшырды), Әлмәт районы һәм шәһәре мөхтәсибе Наил хәзрәт Сәхибжан, Мәхмүт хәжи Гайнулла (элеккеге мөхтәсип), Бөгелмә районы мөхтәсибе Сөләйман хәзрәт Зарипов һ.б. котлау чыгышы ясадылар. Мәчетнең урам як ишеге янәшәсендәге диварга истәлек тактасы беркетелгән: «Яңа Кәшер мәчете «Татнефть» акционерлык жәмгыяте генераль директоры Ринат Гыймаделислам улы Галиевның зур булышлыгы белән «Сөләйнефть» идарәсе житәкчесе В.А. Тачаев тарафыннан бина кылынды. 1996 ел». Төзелешкә бик күп оешмалар өлеш кертте. Мәчетнең архитекторы – Рамил Хәлиуллин.

Мәчеттә Габделхәмит хәжидан соң Фәиз Нуретдинов, Хөснимәрдан Сәгъдәтов – имамнар. Мөәзиннәр: Котдус Нәбиуллин, Рафаил Нурмиев. Совет елларында сукуыр бабай Габделвәгыйз хәзрәт, Габделхәмит бабай имамлык иткәннәр. Бүген авылда Нурания һәм Галия абыстайлар, Әлмәт мэдрәсәсе шәкертләре дин укуыта. Имамнары – Алмаз Нурмиев.

Авылда икенче мәхәлләне Рәшит Нурмиев житәкләгән. Аннан соң Нәфис Фәррахов. Яңа мәчеткә нигез салынды. Ул башта агач материалдан төзелергә тиеш булып, соңыннан кирпечтән корыла. Ярдәм итүчеләре Марс Сәмәрканов, Ринат Нуруллин, Хәниф Солтанов, Фәиз Сәгъдәтов, Миргазиян Тажиев, Малик Каюмов һ.б.

(Дәвамь бар)

ТАТАР ДӘҮЛӘТЛӘРЕ КУЛЛАНГАН СӘҮДӘ АКВАТОРИЯСЕ

(Дәвам. Башын укыгыз: № 3, 2023)

1) Төньяктагы «Идел башы «тартаннары». Тарихи «Ателькуза» һәм «Переволока» төшенчэләре:

Венгр хроникаларындагы «Ателькуза» дигән урын «Идел елгасы башындагы чишмәләр» дигән мәгънәдә булырга тиеш. Ул урта гасыр тарихи документларда еш телгә алынучы «Переволока» төшенчәсе белән тәңгәл килә. Күп атама татар халкы тарихы белән тыгыз бәйләнгән. Халкыбызга мөнәсәбәт булган Бөек Төрки һәм Хәзәр каһанатлары һәм Идел Болгары дәүләтенен (аның нигезләнү чоры өчен) һәр кайсының төньяк дәүләт чиге хезмәтен үтәгән субүләрнең төрле чордагы атамалары алар! «Ателькуза» атамасы, чынлыкта, ике мөстәкыйль сүздән торган сүзтезмә. «Атыл» дигәне – Идел елгасы атамасының угор телендәге әйтелеше булган тамыр сүз. Икенче өлеше телебездәге «чишмә» мәгънәсендәге «күз» («кизләү») сүзе булып. Моның шулай булуын жирле топонимнар да раслый. Өстәвенә, шушы чик буенча урыс телендәге «око», «очи», «глаз», «глядеть», «видеть» сүзләре кәргән бихисап топонимнар очрый. Аңлапмы, аңламыйчамы тәржемә ителгән, «күз» сүзе белән бәйлә, жир-су атамалары алар. Көнчыгыш төрки эдәбиятта Ирәмәл таудан башланган Агыйдел елгасын, ә урыс тарихында – Алаун таудан башланучы Булгы иделе («верхняя Волга») «Идел башы» дип исәпләнелә. Ә чынлыкта, һәр ике әйтем дә дөрөс. Ул гына да түгел, бу ике елга арасындагы Идел кушылдыклары: Караидел Өфе иделе, хәзерге Уфимка елгасы, Чулман иделе (Кама) һәм Нократ иделе (Вятка) елгалары башлары да, «Идел башы» дип аталырга хаклы. Әйтелгән Идел елгасы башланган субүләр чикне «Идел башы («Ателькуза») тартаннары» яки «Переволока» дип атыйлар да. Мәкаләдә биредәге шундый 22 «тартан» урыны күрсәтелер. Субүләрнең безнең өчен арткы ягыннан, ягъни төньяктан, Төньяк Боз океанына коючы елгалар агып чыга. Урал тауларынан аңа туры почмак ясап көнбатышка таба Төньяк Увал (урысча «Северные Увалы») дип аталган сырт сузыла. Бу сырт алда әйтелгән чикнең көнчыгыш яктагы, йөзәр чакрымга сузылган, калкып торган өлешен тәшкил итә. Ә сырт бетүгә, мәзкүр субүләр чик Алаун тавына (Валдай) кадәр «Пошехонье» дип аталган тарихи өлкәнең төньяк чиге буйлап беленер-беленмәс кенә булып сазламык тигезлектән уза. «Пошехонье» атамасының татар теленнән «баш хан» сүзтезмәсеннән үзгәртелгәне тоемлана. Моннан Бөек Төрки каһанаты чорыннан ук үзенә күрә «федераль үзәккә» буйсынган «дәүләт чиге» узган булып. Урда-урда күчмән төркиләр «службага» – чик буен сакларга килеп йөргәнә билгеле. Урыс халкы авыз ижатында «Калики перехожие» дип искә алынган «күчеп йөргән

ниндидер халык» дигән риваятьләргә туры килә. Нәкъ шушы регионда, бүген инде тәмам урыслашып бетә язган, «Романов татарлары» дигән этник группа формалашкан булган. Алаун тавы (тәүге варианты «Олавын тавы» булса кирәк) укучыга күбрәк Валдай калкулыгы буларак билгеле. Мондагы борынгы сәүдә үзәкләренә бәйле рәвештә, атама татар телендәге «олау» сүзеннән алынырга мөмкин. Халыклар антик чорда Урал таулары Төньяк Увал сырты һәм Алаун тавы (Валдай) аша Скандинавия таулары белән тоташ бер уртак тау системасын тәшкил итә дип белгән. Тау системасы грек-эллин чыганаclarына «Рипей таулары» дип тә, «Гиперборея таулары» дип тә теркәлгән. Шәрәк чыганаclarында ул күбрәк «Яжүж таулары» буларак билгеле. Аргынаты (Олы-тау) тавыннан Алтай, Саян тауларына кадәр аның икенче сыңары – «Мәэжүж таулары» (вариантлары – «Имай», «Имаюсь») сузыла диелгән. Борынгы географлар Яжүж һәм Мәэжүж таулары «Илаһият тау тизмәсенә» («Тәңре таулары»; «Божественный ряд») барып ялгана дип белгән. Яжүж таулары Каспий дингезенә коючы Идел кушылдыклары башларын Төньяк боз океанына коючы елга башларыннан аерып торучы субүләр чик хезмәтен үти. Шушы Идел башындагы «тартаннар» урнашкан субүләр сырттан төньяктагы Карман-викинглар жирләре «Заволочье» дип аталган. *«Вся обширная северная покатость на северо-восток от озера Онежского и на север от Белоозера, бассейна Онеги, Северной Двины, Мезени и Печеры уже в XI в. носила название «Заволочья». Там располагались исторические области «Бьярмия», «Печора» и «Перьм»* (тарихи «Великий Пермь» белән бутамаска! – А.А.) [Барсов: 1885. 17, 219–220 ББ.]. Иделнең көнчыгыштагы югары агым буйлары һәм Урал тавы аллары карталарда «Югория» дип теркәлгән. Әлбәттә, бу тарихи атама *«Идел Болгарыннан көнчыгышта яткан»* борынгы *«Бөөк Венгрия»* («Магна Һунгария») дәүләте тарихы белән дә бәйле. Татар халкы составындагы бобыль һәм типтәр сословиеларын формалаштыруда мадьярлар да саллы өлеш керткән [Ахунов: №4–6 (15–17), IV–VI, 2010]. Төньяк Увал сыртыннан төньякта яшәгән фин-угор халыкларын башлап, үзләрен «рус» дип йөртүче, карманнар христиан диненә – «русская вера»га көчлөп чукуындырган [Улоф фон Далин: 1805]. Бераз сонрак чорда, «Заволочье»дагы «Йура» (иске Югра) өлкәсендә яшәгән угор телле хант һәм мансиларны Новгород «ушкуйниклары» буйсындырырга тырышканы мәгълүм. Шул канлы вакыйгалар нәтижәсендә, көчлөп чукуындырудан качып, азак «ушкуйникларга» буйсынмас өчен, угор телле халыклар – «остяк» һәм «вогул» исемендә Урал таулары артына күченергә мәжбүр ителгән. Тарихта Обь елгасы тамаклары дингез төбеннән яңа ачылган «Ягсун-ясу жире» буларак билгеле булган. Ул жирләренә бүгенге ХМАО өлкәсе территориясә алып тора. Бу төбәк халык телендә бүген дә «Югра» дип атала. Әйтелгән миграция барышында угорларның бер өлеше дин иреге көчле булган Идел Болгары жирләренә дә килеп урнашырга мәжбүр ителгән. Моның өчен аларга Төньяк Увал сыртының көньяк ягына чыгарга гына кирәк булган. Татар

халкының «Истәк» («Ирән буе һәм Тулва буе татарлары») этник группасын формалаштыруда угор халыклары катнашканы билгеле.

Алтын Урда чорында карман-варяг сәүдә кораблары, Баренц һәм Ак диңгезләрдән, Онега, Төньяк Двина, Мезень һәм Печора елгалары буйлап йөзеп керүләре аңлашыла. Аларның күпчелеген хәзерге Норвегия һәм Швеция жирләреннән килгән сәүдә кораблары тәшкил иткән дип фаразлыйбыз. Аларга шулай йөзеп килүе якин да, уңайлы да булган. Мисалга, хәзерге Белозерск шәһәре урынында Хәзәр каһанаты жирләрендә викингларның **Си-неус** (гарәпчә – «Акикол») дигән сәүдә факторияләре урнашкан була. Атама швед телендә «үз нәселем», «ыруым» дигән мәгънәдә икән. Урта гасыр чыганаclarы болгар сәүдәгәрләре карманнар белән «Переволока»га якин урнашкан болгар сәүдә факторияләре – **Акикол, Арбан, Мармарея, Шар, Кармануко, Кастро** калаларында сәүдә итешкәне турында хәбәр итә. Атамадан күренгәнчә, Кармануко каласы Алтын Урда жирендәге карман илләренең берсенен сәүдә факториясе булуы аңлашыла. Мантыйк белән уйлаганда, бу кала **Хлынов (Вятка)** каласы (бүгенге Киров шәһәре) булуы да бар. Элегрәк ниндидер дәүләтара килешүе нигезендә барлыкка килгән карман сәүдә факториясен берәз соңрак, үзләрен «карман варислары» дип исәпләүче, заманында викинглар кул астында яшәгән «яңа ас-Славия» славяннары дөгъва итүе бик мөмкин. Новгородлылар, Заволочьеның бар төбәкләренә «ушкуйник» отрядларын жиберү белән чикләнмичә, үзләре дә, походлар оештырып, мондагы барлык карман жирләренә хужа булырга омтылган. Яу белән килеп, «мондагы жирләр карман мирасы булган!» дип «исбатлап», Идел-Болгары жирендә «бәйсез республика төзүен» шулай аңлатып була. Үз чиратында, карманнар жирендә дә татар сәүдә факторияләре булган, ахры. Бүгенге Финляндиядәге Гангут ярымутравын икенче исем белән «Ханко» дип атыйлар. Фонетик яңгырашы буенча «ханныкы», «ханлыкныкы» дигәнрәк мәгънәдә булуы мөмкин. Көнчыгыш товарларын арадашчысыз гына, үзләре сатып алырга теләүче карман-викинг сәүдәгәрләре, тиешле салымны түлөп, корабларда Идел, Тартар (Обь) елгалары буйлап көньякка куркусыз йөзгән.

– **«Кама-Печора «тартаны»** («Волосницко-Вогулский волок») – Кама елгасы кушылдыгы Березовка елгасы буйлап йөзеп менеп, аңа коючы Вогулка инеше башында урнашкан «тартан» буйлап, йөзгечләрне Печора елгасына койган Волосница елгасына күчәргәннәр.

Топоним атамаларга аңлатма бирүдә академик тарихта, совет чоры традициясе буенча, «жирле автохтон халык теле» аша аңлатуга өстенлек бирелде. Моның белән килешү хаталы фикер дип уйлыйбыз. Кайбер жирле тел өстенлек иткән регионда да, дәүләт өчен мөһим булган юллар, топонимнар дәүләт оештыручы халык телендә аталган булыр. Ягъни, иерархия баскычында кайсы халык югары урында торган, шул тел өстенлек иткән. Мәсәлән, Кама елгасы атамасындагы «кама» сүзе «жирле халык» дип исәпләнелгән фин-угор халыклары телендә «су комагы» дигәнне аңлата диләр. Әйтәрсен лә, шундый

ук климат шартларындагы башка елгаларда андый жәнлек очрамый инде. Безнеңчә, елга атамасын татар теле аша, турыдан-туры фонетик охшашлык буенча, «кәмә/көймә» сүзе белән аңлатсак, дәрәс булып. Чынлап та, урта гасырларда Кама елгасы үзәненә берничә зур сәүдә су юллары килеп тоташкан. Төп сәүдә акваториясе булган елга буенда су өсте, яр чите тулы легион йөзгечләр белән тулып торган. Елганы «кәмәләр елгасы» дип атау мантийка туры килә түгелме?! Кайбер авторлар Каманың Агыйдел тамагыннан югарыдагы агым буйлары гына «Чулман елгасы» дип аталган дигән фикердә. Безнеңчә, «Чулман» атамасын да борынгы юллар белән бәйләргә кирәк. Бу очракта «ЖУЛ» – «ЮЛ» сүзенә диалекталь варианты. «Ж» авазы, фонетик охшашлыктан, «Ч» авазына әйләнгән. «Юлман» яки «юламан» сүзе белән юллардагы кешене дә, төп маршруттан баручы мөһәббәтне да атарга мөмкин.

– **«Кельтма елгалары «тартаны»**

– Кама бассейнына караган Көнъяк Кельтма елгасына коючы Джурич инеше башына йөзеп менәргә һәм анда урнашкан «тартанда» йөзгечләрне коры жирдән тартып, Төнъяк Двина бассейнына коючы Төнъяк Кельтма елгасына күчәргә кирәк. Аннан елга буйлап, Вычегда елгасына, азактан Төнъяк Двина аша Ак диңгезгә барып җителә. Әби патша заманында ике Кельтманы тоташтырып, «Төнъяк Екатерина каналы» казылганы билгеле.

– **«Кама – Сысола «тартаны»**

– Кама елгасыннан «тартан» аша Төнъяк Двинага коючы Вычегда елгасына йөзгечләрне күчәргәннәр. Камадан субүләр сырт аша Вычегда кушылдыкларына чыга торган «тартаннар» юлында урнашкан Адово («тәмуг/жәһәннәм күле») һәм Олы Кумикуш күлләре дә йөзгечләрне күчәрдә файдаланылган.

– **«Молог-Нем «тартаны»**

 («Бухонинский или Немский волок») – Камадан Березовка кушылдыгы буйлап йөзеп, аңа коючы Молог инеше башындагы «тартанга» барып тукталган. Көймәләр «тартан» аша Нем (Волок-эль) инешенә күчәргән, аннан Вычегда буйлап йөзеп, Төнъяк Двина суына барып җителгән.

– **«Нократ – Молома – Юг «тартаны»**

– Нократ (Вятка) елгасы кушылдыгы Молома елгасыннан «тартан» аша турыдан-туры Төнъяк Двинага коючы Юг елгасына йөзгечләрне сөйрәп күчәреп артабан йөзеп кителгән. Шушы борынгы су юлы Идел Болгарын «Заволочье»дагы тарихи «Бьярмия жире» («Бьярмланд») белән бәйләгән. Шушы су юлы белән Сухона һәм Юг елгалары кушылган урындагы Гледен тавы башындагы **Великий Устюг** (элеке **Гледен**) каласына йөзеп барып җитәргә мөмкин булган. Безгә бу кала Алтын Урда чорында ясак жыю үзәге («Соборное дворище») булуы белән мөһим: *«С 1328 года сборным пунктом пушинины, доставляемой в качестве дани для хана Золотой Орды стал Великий Устюг, принадлежащий Суздальским князьям»* [Галанин: [Электрон ресурс], 2009–2013, <http://ukhtoma.ru/volok4.htm>.].

– **«Кобра – Важью – Ком «тартаны»**

– Нократ елгасына койган Кобра елгасы буйлап, Дум инеше тамагыннан башына кадәр йөзеп менәләр. Аннан

«тартан» аша йөзгечләр Важью инешенә күчерелә һәм инеш тамагынан Ком елгасына, азактан Сысолага, Сысоладан – Вычегдага, Вычегдадан – Төньяк Двина суына йөзеп керелгән.

– **«Кобра – Воктым – Ком «тартаны»** – Нократ суыннан Кобра исемле кушылдыгы башында урнашкан «тартан» буйлап корабларны субүләр артында аккан Воктым инешенә күчәргәннәр. Аннан инеш буйлап йөзеп китеп, Ком елгасы агымына эләгелгән. Артабан, Комнан – Сысолага, Сысоладан – Вычегдага, Вычегдадан – Төньяк Двина суына йөзеп барылган. Сысола елгасындагы Кайгородок авылы (Коми республикасы), Кама елгасындагы Кай (Верхнекамский районы, Киров өлкәсе) һәм Гайны (Пермь крае) авыллары атамалары элек «тартаннар» булуга ишарәли. Элек, мари халкы телендә, «кай» сүзе белән «тартан»га бару юлын» белдергәннәр.

– **«Летка – Луза «тартаны»** – Нократ елгасыннан Летка кушылдыгы башында урнашкан «тартан» аша Төньяк Увал сырты артында агучы Луза елгасына йөзгечләрне күчәргәннәр. Лузадан – Юг елгасына, аннан – Төньяк Двина буйлап, Ак диңгезгә кадәр йөзеп төшкәннәр.

– **«Молома – Кузюг – Луза «тартаны»** – Нократтан, аның Молома дигән кушылдыгына койган Кузюг инеше башындагы «тартан» аша, йөзгечләрне субүләр сырт артындагы Луза елгасына күчәргәннәр. Лузадан – Юг елгасына йөзеп төшөп, Төньяк Двина суына кергәннәр.

– **«Летка – Сокся – Луза «тартаны»** – Нократтан Летка кушылдыгына коючы Волосница инеше башына йөзеп менелә дә, сыртта урнашкан «тартан» аша көймә-кораблар Сокся инешенә күчерелә. Соксядан – Луза елгасына, Лузадан – Юг елгасына йөзеп төшкәч, Төньяк Двина суы акваториясе башланган.

– **«Унжа – Сухона «тартаны»** («Унженский волок») – Булгы иделенә койган Унжа елгасыннан, елга башындагы Юза һәм Волошная инешләре буйлап менгәч, йөзгечләр андагы «тартан» аша Төньяк Двина бассейны елгаларыннан Вотча инешенә күчерелгән. Вотчадан – Иске Тотьма елгасына, аннан Сухона елгасына йөзеп төшелгән.

– **«Ветлуга – Вохлома – Юг «тартаны»** («Болгар – Бьярмия юлы») – Булгы иделеннән, Ветлуга елгасыннан йөзеп менеп, елгага коючы Вохлома инеше башында урнашкан «тартанга» җиткәч, субүләр артыннан аккан Юг елгасы ярына кадәр йөзгечләрне тартып күчәргәннәр. Аннан Юг елгасы буйлап, Төньяк Двина аша, Ак диңгезгә йөзелгән. Бу юлны сәүдәгәрләр Нократ елгасында урнашкан «ушкуйниклар» республикасы башкаласы – Хлынов – Вятка калаларын урап узып, юлбасарлар талавыннан котылу өчен сайлый торган булган.

– **«Галич һәм Чухлома күлләре «тартаннары»** – Булгы иделеннән Унжа елгасы буйлап күтәрелгәч, аның кушылдыгы Нея инешеннән «тартан» аша Галич күленә, тагын бер кушылдыгы Вига инешеннән «тартан» аша Чухлома күленә йөзеп кергәч, күлләргә койган елгалар буенча йөзеп, кабаттан субүләрдә урнашкан «тартаннар» аша Төньяк Двинага аккан Сухона һәм

Юг елгаларына йөзгечләрне күчөргәннәр. Казан тирәсеннән төньякка Галич күленә таба сузылган, риваятьләрдә еш искә алына торган, «Гәреч» яки «Галич юлы» да Идел Болгарын төньяк өлкәләр һәм Яжуж тавы артындагы жирләр белән бәйли торган маршрут булган.

– **«Кастрома – Нурма – Лежа «тартаны»** – Булгы иделеннән Кастрома елгасы буйлап йөзеп менгәч, аның кушылдыгы Обнора елгасы башында аккан Нурма инеше башындагы «тартан» аша корабларны тартып, Лежа инешенә күчөргәннәр. Лежадан Комела елгасына йөзеп төшкәч, Комеладан – Сухонага, Сухонадан Төньяк Двина елгасы буйлап Ак диңгезгә йөзгәннәр.

– **«Кастрома – Тутка – Шуя «тартаны»** – Булгы иделеннән Кастрома елгасының тагын бер кушылдыгы Тутка елгасы буйлап йөзеп менеп, аңа койган Ак Соря инеше башыннан «тартан» аша йөзгечләрне субүләр сырт аша Монза инешенә күчөргәннәр. Монза буйлап йөзеп, Шуя елгасына, ә аннан Сухонага һәм алга таба Төньяк Двина «акваториясенә» йөзеп төшкәннәр.

– **«Шексна – Сухона «тартаны»** («Словенский волок») – Булгы иделенә койган Шексна елгасы («чыгыш» дигән сүздән үзгәргән булуы мөмкин) буйлап йөзеп менгәч, субүләр сыртта урнашкан «тартан» аша йөзгечләр Сухона елгасына күчөрелгән. Сухона агымы буйлап, Төньяк Двина елгасы аша Ак диңгезгә йөзеп төшкәннәр.

М. Худяков төзөгән Казан ханлыгы картасында, ханлык жирләре Идел буйлап, хәзерге Самара шәһәрәннән Волгоградка кадәр «чөйсыман булып», «Олы Урда» жирләренә көньякка таба кереп торганы күзгә ташлана. Шулу аналогиядә, «Идел Болгары» дәүләтендә дә, аның Шексна һәм Молога елгалары буендагы жирләре төньякка таба очлаеп, «Акикол каласына кадәр» барып житкән. Бу, әлбәттә, аның нигезләнү чорына гына карый. Монда фин телле Весь кабиләсе яшәгән, «Вису жире» исемле тарихи өлкә урнашкан була. Карман-викинглар белән болгар бабалар арасындагы үзара сәүдә килешүе нәтижәсездерме, ә бәлки андагы елгалар Иделгә агып төшкәнгәдер, «Вису жире» төньякка таба шулай ук «чөйсыман» Пруссия жирләренә кереп торган. Гарәпчә чыганаclarдагы **«Акикол»** каласы дигәннәре, әлбәттә, Ак күл (хәзерге Белое озеро) буендагы бүгенге Белозёрск (Синеус; Белоозеро) шәһәрәдер¹. Янәшә генә, «Новгород вече республикасы» оешканчы Волхов елгасы буенда бүгенге Великий Новгород шәһәре урынында **Хольмгард** исемле, бүгенге Старая Ладога шәһәре урынында **Альдейгабург** исемле пруссларның сәүдә факторияләре урнашкан калалары торуы билгеле.

– **«Шексна – Ак һәм Лача күлләре – Онега «тартаны»** – Булгы иделе кушылдыгы Шексна елгасыннан Ак күлгә йөзеп кергәч, күлгә коючы Кема инеше башында урнашкан «тартан» аша Лача күленә күчелә, аннан күлдән агып чыккан Онега елгасы буйлап, Ак диңгезгә йөзеп төшкәннәр. Әйтелгән «тартан» аша Андома елгасыннан Онега күленә, аннан Свирь елгасы буйлап Ладога күленә йөзеп керелгән һәм Нева елгасы буйлап, Балтыйк диңгезенә

¹ Бу мәсьәлә бәхәсле, редакция башка фикердә тора.

Фин култыгына йөзеп чыкканнар. Аннан инде «көнчыгыш тауарлары» белән сәүдә иткән үзәк – Готланд утравына таба йөзгәннәр.

– **«Ухтома «тартаны»** («Ухтомский или Красный волок») – Булгы иделе кушылдыгы Шексна елгасыннан Ак күлгә йөзеп кереп, күлгә коючы Ухтома елгасы башындагы «тартан»га кадәр йөзелгән. Аннан «тартан» аша йөзгечләр Мадлона инешенә күчерелгән. Мадлона инешеннән Воже күленә, аннан Свидь елгасы буйлап, Лача күленә йөзеп кергәч, күлдән башланган Онега елгасы аша Ак диңгезгә йөзеп төшкәннәр. «Ухтома» сүзе дә, югарыда язылган мари телендәге «кай» сүзе кебек, тарихи Лапландиядә яшәгән саам (лопарь) телендә «река, идущая к волоку» дип атала. Хант телендәге «ух» һәм «охт» сүзләре «тартан» – «волок»ның шул телдәге атамасы икән.

– **«Шексна – Ак, Онега һәм Ладога күлләре «тартаны»** («Ладожский» или «Гостин – немчин волок») – Булгы иделенә коючы Шексна елгасыннан башта Ак күлгә йөзеп керәсең, аннан күлгә койган Ковжа елгасы башына йөзеп менәсең. Елга башындагы «тартанда» йөзгечләрне Вытегра инешенә күчереп, Онега күленә йөзеп керәсең. Бер-беренә тоташкан күлләр аша – Онегадан – Свирь елгасы буйлап, Ладога күленә, аннан Нева елгасыннан Фин култыгына йөзеп чыккач, Готланд утравына йөзәсең.

– **«Өске яки Мста елгасы «тартаны»** («Вышний волок» или «Мстинский волок») – Булгы иделе кушылдыгы Тверца елгасы буйлап йөзгәч, су буендагы бүгенге Вышневолоцк шәһәре янында булган «тартан» аша йөзгечләрне Мстинское дип аталган күлгә коючы Цна елгасы башына күчергәннәр. Аннан күлдән агып чыккан Мста елгасы буйлап, Ильмень күленә йөзеп кергәннәр. Шулай тоташкан күлләр аша, Ильмень күленнән – Волхов елгасы белән Ладога күленә, аннан Нева елгасы белән Балтыйк диңгезенә Фин култыгына йөзеп чыкканнар. «Мста» елгасы һәм Мытище шәһәре атамалары түләүле күперләрне узган өчен бирә торган салым төре исемнән алынган.

– **«Тихвин – Чагодоша «тартаны»** – Булгы иделенә койган Молога елгасы буйлап йөзеп менәсең дә, аңа койган Чагодоша инеше башына кадәр йөзәсең. Инеш башында урнашкан «тартан» аша йөзгечләрне Тихвин елгасы башындагы Еглино күленә күчерәсең. Күлдән, әйтелгән Тихвинка елгасы буйлап йөзеп төшеп, Сяси елгасына керелгән. Сяси – Ладога күленә коючы елга. Аннан тоташкан күлләр системасы белән Фин култыгына йөзеп чыгылган. Бу «тартан» юлы аеруча сәүдә өчен мөһим булган. Молога елгасында тамагыннан 60 чакрым югарыдарак борынгыдан ук билгеле мәшһүр сәүдәгәрләр каласы **Треллеборг** яки **«Холопий городок»** (Рыбинский сусаклагычы төбөндә калган, бүгенге Брейтово авылына якын, Ярослав өлкәсе) урнашкан була. Соңрак мондагы базар-ярминкәләр Мәскәү патшасы Иван III указы белән Молога тамагында нигезләнгән Молога каласына күчерелгән. «Тушин карагы» явы чорында поляк гаскәрләре бу шәһәрне яндыргач, базарларны Тверца елгасы тамагында чукинмыш венгр Ефим нигезләгән Торжок («Но-

вый торг») каласына күчөргәннәр. Күрше дәүләт сәүдәгәрләрен жәлеп итү өчен, алда әйтелгән Тихвинка елгасы буенда мәшһүр «Тихвинская ярмарка» оештырыла башлаган. Төньяктагы сәүдә юлларында яткан «Молома» һәм «Молога» елгалары атамалары «маллык» яисә «муллык» сүзләреннән алынуы мөмкин, «мал» сүзе, телебездә, «йорт терлеген» генә аңлатмый, «байлык», «товар» мәгънәсендә дә кулланыла.

– «Селегер күле аша узган су юлы» («Селегерский водный путь») – Булгы иделенә койган Селижаровка елгасы буйлап йөзеп менгәч, елга башындагы Селигер күленнән йөзгечләрне «тартан» аша якындагы Глубочек күленә күчәрәсең. Күлдән агып чыккан Щебериха инеше буйлап, Явонь елгасына, аннан Пола елгасы буйлап, Ильмень күленә йөзеп керәсең. Шуннан соң, тоташкан күлләр аша, югарыда язылган ысул белән, Фин култыгына йөзеп керәсең. Вятка елгасы татарча Нократ елгасы булуын беләбез. Атама «көмеш вак акча» сүзеннән алынган диләр. Сәүдә юлларында юл инфраструктурасыннан, ясалма уңайлыklar өчен (күпер-кичүләр, маяк, кое һ.б.) сәүдәгәрләр юл салымы түлгән. Кайда нократ, кайда пул түләп, юлларын дәвам иткәннәр. Пола елгасы атамасы да, сәүдә белән бәйлә булса, татар телендәге вак акча берәмлеге «пул» сүзеннән алынган булуы мөмкин.

Болгар бабаларның «Вису» һәм «Арису» өлкәләренә барып сәүдә итүләре гарәп язмаларында телгә алына. Шул ук язмаларда ««Вису»дан төньяктарак урнашкан» карман-викинлар кул астындагы «Каяния», «Биармия» («Бьярмланд») һәм «Йура» (иске «Югра») жирләренә барып, сәүдә итешүдән тыелулары һәм сәүдәгәрләр бары тик арадашчылар (жирле халык сәүдәгәрләре) аркылы алып барулары турында хәбәр ителә. Имеш, андагы «куркыныч халыклар» рөхсәтсез килүченә һәрчак һәлак иткән. Чынлыкта исә, «Ателькуза» арты болгарлар өчен үзенә күрә «хорафатлы жирләр» саналган. Ыруг-кабилә белән яшәүче халыклардагы кебек «табу» зонасы (тыелган территория) – «кирәмәтле вә зэхмәтле жирләр» булган. Скандинавия халыклары сагаларында да, шушы ук жирләр «Йотунхейм» (*«отчизна ужасов природы и злого чародейства»*) исеме астында тасфирлана. Гарәпчә чыганаclarда исә ул «Афаткун жире» буларак теркәлгән. Курыкканнар дияр идең, Идел Болгарының дошман яуларына каршы торырлык көчле гаскәр тотканы билгеле. Безнеңчә, сәбәбе – болгар бабаларның хорафатларга һәм ул жирләрдә жен-пәриләр яши дип ышануында. Моның эзләре урыс халкы фольклорында да калган. Әйтик, бүген Великий Устюг шәһәре (элекке **Гледен**) урысларда «Баба-яга (убырлы карчык) ватаны» дип исәпләнә. Югарыда язылганча, Төньяк Уваллар сырты артын «Заволочье» дип атаганнар. Бу төбәк традицион төрки жирләргә карамаган, Алтын Урда чорында татарлар кулына очраклы гына килеп кергән. Ул төбәкләрне (Новгород, Псков кенәзлекләрен) Батый ханга буйсынган Владимир-Суздаль бөек кенәзләре үз көчләре белән яулап алып, татарларга тапсырса кирәк. Жирле халыкка салынган ясакны да урыслар үзләре жыеп тапшырган.

2) Идел белән Обь («Тартар иделе» яки «Татар елгасы») һәм Урал (Жаек) елгалары арасындагы Урал таулары аша уза торган «Аралык» «тартаннары»:

Антик чор карталарында Обь елгасы «Тартар елгасы» дип тә «Татартата елгасы» («Tatartata fluuius») дип тә теркәлгән. Урта гасыр Аурупа мосафирлары карталарын анализлаганда, Идел һәм Обь елгалары бассейннарын уртак бер тарихи өлкә буларак кабул итүләрен күрәсең. ФА тарихчылары карталардагы атаманы Аурупа телләреннән урысчага «Пустынная Тартария» дип тәржемә иткән. Әлбәттә, бу регионнарда «пустыня» диярлек чүлләр булмавы, атаманың «пустошь» («бушлык», «япан кыр», «сахра») сүзенә бәйлеләге аңлашыла. Ике елга бассейны да шулай, бер бөтен итеп каралырга тиешлеген, без дә, мәкаләдә расларбыз дип өметләнәбез. Йөзгеч-корабларны Урал таулары аша күчерү эше тауның як-ягында урнашкан калаларда оештырылган була. Көнбатыш яклап тау итәгендә урнашкан **Арбан** (Кама буенда хәзерге Соликамск шәһәре), **Чулман** (Иньва тамагында Ильин районы Кыласово авылы тирәсе, Пермь крае), **Афкул** (Обва елгасында Карагай районы Рождественск авылы урынында, Пермь крае) һәм **Ибир** (варианты – **Марма-рея**) (хәзерге Пермь урыны булырга тиеш, мондый стратегик мөһим урынны бабаларның «күрмәве» ахмаклык булып иде) калалары аша мөһим сәүдә юллары узган. Урал тауларының көнчыгыш ягында бүгенге Свердловск өлкәсе территориясендә булган **Япанчин-юрт** (хәзерге Туринск шәһәре), **Неромкар** (хәзерге Верхняя Тура шәһәре), **Эрбей-юрт** («Ирбеевский юрт»; хәзерге Ирбит шәһәре) «тартаннарны» хезмәтләндерүче халыклар яшәгән калалар булган. Урта гасырларда Урал тауларының сәүдә юллары уза торган ике як итәкләрендәге жирләр чынлап та бербөтен итеп каралган. Тарихи чыганаclarдагы «Ибир-Сибир» (вариантлары – «Ыбыр-Чыбыр», «Әбә-Сәбә») дигән тарихи өлкә булуы моңа дәлил. Хәзерге Нижняя Тура шәһәре уртасындагы тауда угор телле халыкларының «Калтась-Экве» дигән ана культы сынына багышланган «кирәмәт» урнашкан. Бу тауны «Шайтан тавы» дип тә йөртәләр. Халык арасында йөргән легендалар балбалны мәшһүр «Алтын әби» («Золотая баба») сынына да тидләштерә. Шушы культ үзәгеннән ерак түгел, сәүдә юллары кисешкән урында, Урта чорларында кич билгеле базар эшләгән. Тура елгасы атамасы Урал тауларын төрле ысул аша узучы юллар белән бәйлә булса кирәк. Берсе – тау сыртлары аша «турыга уза торган» юл булса, икенчесе – тау сыртларын урап, аларны читтә калдырып үткән. Шуңа «туры юл» дигәннән, Тура елгасы атамасы, ә «урау (ураулы) юл» дигәннән, Урал тау (борынгы Аралты тавы) һәм Урал елгасы (борынгы Жаек елгасы) атамалары килеп чыгуын фаразлыйбыз. Колонизация чорында, Мәскәү хөкүмәте тарафыннан уңайлырак яңа юл («Бабиновская дорога») эзләп табу белән борынгы базар да юл өстенә күчәрелә. Базар көньяктарак, Ница елгасына Эрбет елгасы койган урында урнашкан себер татарлары каласы Эрбей-юртка күчәрелгән. Бу урында киләчәктә бөтен Рәсәйгә таныла-

чак «Эрбет ярминкәсе» эшли башлаган. Бүгенге Эрбет шәһәр гербында төп геральдик бизәк булып әвернә тамгасы тора, моның, әлбәттә, юл чатында урнашуга ишарәләвен аңлыйбыз. Татар гидронимиясендә ана культы, матриархат билгеләре өстенлек итүен искә төшерсәк, Ница елгасының татарча атамасы «Ниса елгасы» булган. Татар телендә хатын-кызны белдерүче синоним сүзләр шактый: «өмми», «бикә», «әхирә», «банат», «биби» һәм «ниса». Ниса елгасы атамасы урысчага «Ница» буларак, фонетик охшашлык буенча куелган дип уйлыйбыз. Шайтан таудагы Ана культы «кирәмәте» елгадан ерак урнашмавын исәпкә алсаң, мәжүси чорда, себер татарлары да шул ук ана культы сыны – Инаннага («күктән Ингән ана; «тәүге ана – праматерь») табынган булса кирәк.

– **«Почмак-Ивдель «тартаны»** («Вишерско-Лозьвинский «волок»)

– Кама елга бассейнына караган Вишера елгасыннан аның сул кушылдыгы Вёльс елгасы буйлап агымга каршы йөзеп менгәч, бу елгага коючы Босьмак («почмак» дигәннән) инеше башында урнашкан «тартан» аша Обь елга бассейны елгаларыннан Тальтие инешенә күчеп, аның белән Ивдель елгасына йөзәсәң дә, Лозьва елгасына, аннан Тавда елгасына йөзеп төшеп, Тоболга житәсәң.

Чусовая (Чос-су яки Чусьва) һәм Караидел (Уфа иделе) елгалары татарлар кулында булган вакытта Урал таулары артына «тартан»сыз-нисез генә дә йөзгечләрдә елгалар буйлап йөзеп, барып житәргә мөмкин булган. Әлеге елгалар Урал таулары сыртының Азия ягынан ук башланып тауны кисеп уза торган елгалар!

– **«Төмән «тартаны» яки «Ермак юлы»** («Тюменский» или «Тагильский «волок»)

– Кама елгасына коючы Чусовая елгасыннан аның кушылдыгы Серебрянка елгасы буйлап елга башында менгәч, «тартан» аша, Обь бассейнына коючы елгалардан Журавлик инеше буйлап, Буранча елгасына йөзеп төшелә, аннан Тагиль елгасына элгәсәң, алга таба Тура суы буенча Тубылга, аннан Иртешкә йөзеп, Себер башкалалары **Искәр (Сибир; Кашлык)** (бүгенге Тобольск шәһәре янында), **Чинги-тура (Чингидин; Төмән)** (бүгенге Тюмень шәһәре) калаларына су буйлап житеп булган.

– Караидел (Уфа иделе) елгасының төп агымы буйлап, агымга каршы йөзеп, Урал таулары арасынан үткәч, елганың башына, Юрма сыртына, барып житәсәң. Аннан, «тартан» аша йөзгеч-көймәләрне Иртәш күленә күчерәсәң. Иртәш күленнән Синара һәм Теча елгалары белән Исәт елгасына йөзеп төшәсәң, аннан, Исәт буйлап йөзеп, Тубылга элгәсәң. Иртәш күленнән Миәс елгасына да күчеп булган, ә Миәс Исәткә коя торган елга.

– Караидел елгасының сул кушылдыгы Әй елгасы башыннан «тартан» аша берничә юнәлешкә агым уңаена йөзеп китеп булган: 1) Миәс елгасы башы белән Исәткә, аннан Тубылга йөзеп барылган; 2) Уй елгасы башыннан йөзеп, аның тамагынан соң, шул ук Тубылга йөзәлгән. Әлеге елгалар Боз океанына ага. Көнъякка таба барган маршрут Жәек (Урал) елгасы агымы буйлап узган. Шул ук Әй башыннан йөзгечләргә «тартан» аша Жәек башына күчәрсәң

Каспий диңгезенә кадәр агым буйлап йөзеп төшеп булган. Башкортостанның Учалы районы Миндәк авылы тирәсендә Табылгашты елгасы аша Агыйдел елгасы башы Жаек елгасына күчеп була торган уңайлы урын. Ичшиксез монда «тартан» булгандыр дибез. Шушы ук район территориясендә, элекке «Типтәр-Учалы волосте» жирләрендә, Жаек елгасы башы белән Тубылга койган Уй елгасы башы янәшә урнашкан. Заманында аерым волость тәшкил иткән, махсус указ нигезендә «йомышлы татар» сословиесыннан «типтәр» катламына күчерелгән 12 авыл халкы бабалары, «тартан» хезмәтен дә башкарган булса кирәк. Коры жир юллары аерым мәкаләдә тасфирлана дидек. Ике юл төрөн бутамас өчен, берәз алданрак түбәндәге аңлатманы бирү урынлы булыр. Риваятьләрдә, Урал таулары аша узучы «Кәнифә юлы» һәм «Коңгыр буга юлы» турында искә алына. Әмма, бу юллар кайсы торак пунктлар аша узуын ныклап сорап, информаторлар «йөзә» башлый. Күпләр ике мөстәкыйль маршрутны, хаталанып, бер-берсенә тинчләштереп тасвирлый. Безнеңчә, юлларның тәүгесе төньяктан көньякка таба узган коры жир сәүдә юлы булган. Ә «Коңгыр буга юлы» дигәннен без «кыңгырау тагылган үгез» дигән мәгънәдә дип аңлатып, аларны ике урында (Учалы районы Миндәк авылы тирәсендә һәм Әбжәлил районы территориясендәге күлләр янында) урнашкан сәүдә корабларын күчәрә торган «тартан» юллары булган дип фаразлыйлар.

– Ямантаудан башланган Йөрүзән елгасы (Караиделнең тагын бер кушылдыгы) башыннан ерак түгел, алда әйтелгән Әй, Миәс, Уй һәм Жаек елгалары агып чыга. Йөрүзән елгасы агымы буйлап Караиделгә, аннан Агыйделгә йөзеп, көнбатышка таба барып булган. Су юлын кыскарту максатында, Йөрүзән елгасыннан «тартан» аша Әй елгасы башына да күчеп булган. Ямантаудан Агыйдел кушылдыгы Инжәр елгасы да агып чыга, моннан йөзгәндә, су юлын тагын да кыскартканнар.

– «**Нимжан «тартаны» яки «Орь – Ыргыз «тартаны»** – Жаек елгасы Урал тауларының көньяк итәге булган Мөһажирләр тавы тирәсендә юнәлешен көнбатышка таба үзгәртә. Елга бөгелешендә, Ор елгасы тамагында, **Нимжан** (бүгенге Орск шәһәре, Оренбург өлкәсе) исемле кала урнашкан булган. Коры жир һәм су сәүдә юллары кисешкән уңайлы урында урнашуы аркасында, кала тарихи чыганакларда еш телгә алына. Шәһәр яныннан, Ор елгасы буйлап йөзеп менеп, Мөһажир тауларында урнашкан «тартан» аша Тургай елгасына коючы Йөрүк Ыргыз башына күчәргә һәм су белән Арал диңгезенә йөзеп төшү уңайлы һәм якин булган.

– «**Жаек – Сакмар – Самара «тартаннары»** – Татар халкының «Караби татарлары» этник группасы, борынгы шәжәрәләр буенча, кайчандыр Сакмар буенда яшәгән. Соңыннан, Агыйдел буендагы Өчбүлә аша, Нократ елгасы үзенә барып урнашкан. Тарихи чыганакларда Нократ елгасында йөзгән корабларның йөрешен тәмин итүдә татарлар да катнашуына ишарәләр бар. «Караби татарлары» Сакмар буенда яшәгәндә Жаек, Сакмар һәм ике Кызыл елгалары аша, булган «тартаннарда» файдаланып, су маршрутларын

тээмин итүчеләр булгандыр, дип гөман кылабыз. Әлеге елгалар буйлап йөзгәндә, Сакмар тамагындагы **Актүбә** каласы (бүгенге Оренбург шәһәре урынында) тирәсәндәге һәм берәз түбәндәрәк урнашкан, бүгенге Переволоцкий поселогы янындагы, «тартаннар» аша, Идел кушылдыгы Самара елгасына корабларны күчереп, Иделгә йөзеп кереп булган.

3) Булгы иделе (Волга) кушылдыгы Ука (Ока) елгасы белән Варочай иделе (Днепр) һәм Даугава (Көнбатыш Двина) елгалары арасындагы «көнбатыш як» «тартаннары»:

Безнең эра башларында булып узган Скиф-Рум сугышы барышында жиңелгәннән соң, солык буенча скиф бабалар Днепр бассейнын калдырырга мәжбүр ителә. Днепр үзенен «Иске Скифия» дип атау гадәте шуннан калган. Елганың татарча атамасы «Вар иделе» булган. Гарәпләр аны «Варух» дип, грек-эллинар «Борисфен» дип атаган. Кырым һәм буджак татарлары берара елганы «Варочай» дип атаганы билгеле. Урыс тарихчысы А.А. Лызлов «Метотида сазлыгы» (Азов диңгезе һәм төньяк Кырым тирәсе сазлыклары – А.А.) тирәли яшәгән татарлар «Монголия тирәсеннән» (ягъни Бөек Төрки каһанатының үзәк өлеше – «Казык уртасы» һәм башкала Баласагун тирәсеннән – А.А.) күчеп килүен язып калдырган [Лызлов: 1990]. Ә менә Алтай-Монголия якларында яшәгән жирле халык елгаларны «сай» дип, ә күлләрне «нур» дип атарга гадәтләнгән. Днепрның «Варочай» дигән төрки атамасы башта «Вар-сай» булгандыр. Рум империясе жиренә әйләнгән Днепр үзендә яу белән басып кергән готлар (норман һәм герман кабиләләре – А.А.) «Германарих дәүләтен» оештырган. Дәүләтнең төньяк-көнчыгыш чикләре, әйтелгән «Заволочье» территориясен дә эченә алып, Поляр һәм Төньяк Урал тавы сыртларына кадәр барып житкән. Безнең татар тарихы өчен дә кагылышы булганга бу хакта әйтеп узуну кирәк санадык. «Бөек халыклар күченеше» чорында гына Аттила житәкләгән гуннар явы готларны Днепр бассейныннан кысыклап чыгарган.

Шактый соңрак, Хәзәр каһанаты таркалган чорда, Днепрның Рось елгасыннан югарыдагы агым буйларында (төньяктагы өске агым) Киев Русе дәүләте оеша. Украинада Днепрның уң кушылдыклары – Рось, Вита, Стугна, Трубеж елгалары буенча һәм сул як кушылдыклары – Красная, Сула елгалары буйлап сузылган. Бүгенге көндә дә ярыйсы сакланган, тарихи чыганаclarда «Приросские укрепления», ә жирле халык телендә «Змиевы валы» буларак мәгълүм археологик һәйкәлләр бар. Шушы фортификация корылмалары заманында Киев Русе жирләрен Бәжәнәк каһанаты (соңрак «Дәшт-и-Кыпчак» дәүләте – А.А.) биләмәләреннән аерып торган. Киев Русе карталарында Кырым ханлыгы белән ике арадагы чик «крайна Кумания» дип аталып теркәлгән. Заманында, X гасырда, Хәзәр каһанаты таркалганда, иерархия баскычында хәзәрләрдән кала, икенче баскычта торган болгар кабиләләре Идел елгасы бассейнын башта тулысы белән варислаган була. Шул ук карталарда Идел Болгары белән дә уртақ чик булганы күренә, чик «крайна Болгария» дип теркәлгән. Бөек Литва кенәзлеге белән ике арадагы

чик, атамасыннан ук күренгәнчә, Көнбатыш Двина (Даугава) елгасына коючы Межа елгасы буйлап узуы мөмкин.

Днепр һәм Волга елгалары арасындагы субүләр чиктә урнашкан «тартаннарны» да искә алып китәргә кирәк:

– «**Дорогобуж «тартаны» яки «Угра-Осьма «тартаны»**» – Речь Посполитая дәүләтенә илтә торган «Иске Смоленск юлы» өстендә утырган Дорогобуж шәһәре (Смоленск өлкәсе) тирәсендә бер «тартан» урнашкан була. Булгы иделе бассейнына керүче Ока елгасыннан йөзеп килеп аның кушылдыгы Угра елгасы буйлап йөзеп менеп, Чернавка инеше башында урнашкан «тартан» аша йөзгечләрне Днепр бассейнына караган Готова инеше башына тартып күчерелә, аннан инеш буйлап, Осьма елгасына йөзеп төшелгән. Осьма елгасы агымы буйлап төшсән, Днепрның үзенә жителгән.

– «**Вазуза – Угра – Днестр «тартаннары»**» – Булгы иделеннән Вазуза дигән кушылдыктан Гжать елгасына йөзеп, аннан аңа койган Алешня инеше башыннан «тартан» аша Днепрга койган Днестр елгасына йөзгечләрне күчергәннәр. Янәшәдә генә, 15 чакрым ераклыкта аккан Ока кушылдыгы Угра елгасына корабларны «тартан» аша күчерсән, су юлы тагын да кыскарган.

– «**Булгы Иделе – Даугава (Көнбатыш Двина) «тартаны»**» – Югарыда язылган Алаун (Валдай) таулары аша Балтыйк диңгезе бие Пруссия калаларын «Идел Болгары» шәһәрләре белән бәйли торган борынгы «Гәрәбә (Янтарь) юлы» да уза торган була. Шул исәптән, Даугава (Көнбатыш Двина) елгасы буйлап йөзәләр торган сәүдә су юлы да янәшәдән узган. Булгы Иделе башларындагы елга агымын хасил итә торган Стерж күленнән «тартан» аша корабларны Даугава башына күчергәннәр. Шул ук «тартан» аша югарыда искә алынган Илмень күленә коя торган Ловать елгасына коючы Пола инешенә күчеп, Фин култыгы ягыннан Балтыйк диңгезе кала порт-лиманнарына йөзеп булган.

(Дәвамь бар)

Әдәбият

1. Ахунов Айдар. «Урал алды татарларының формалашуында мадьяр компоненты» // «Историко-культурное наследие» гәзите, №4–6 (15–17), IV–VI, 2010, Яр Чаллы.
2. Барсов Н.П. «Очерки русской исторической географии», Варшава, 1885.
3. Галанин А.В. «Волоки Северо-Восточной Европы»// Вселенная живая [Электронный ресурс] – Владивосток, 2009-2013, <http://ukhtoma.ru/volok4.htm>.
4. Лызлов А. «Скифская история» / Подг. текста, комм., указ. А.П. Богданов; Отв. ред. Е.В. Чистякова – М.: Наука, 1990.
5. Улоф фон Далин. «История Шведского государства», СПб., 1805.

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ И КАЮМ МУХАМЕДХАНОВ

Аннотация: Каюм Мухамедханов – первый ученый и казахский поэт, который с молодости и всю жизнь изучал творчество Габдуллы Тукая, провел сравнительные научные исследования, перевел на казахский язык стихи Г. Тукая и просвещал, воспитывал молодежь поэзией поэта, на взаимосвязи культур двух народов. Каждый год в день рождения поэта он публиковал статьи о Г. Тукае.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, Каюм Мухамедханов, взаимосвязь татарской и казахской культуры «Китап» – «Kitap», «Ачы тәҗрибә авазы» – «Ащы тәҗрибе дауысы», «Шагыйрь» – «Ақын», «Туган тел».

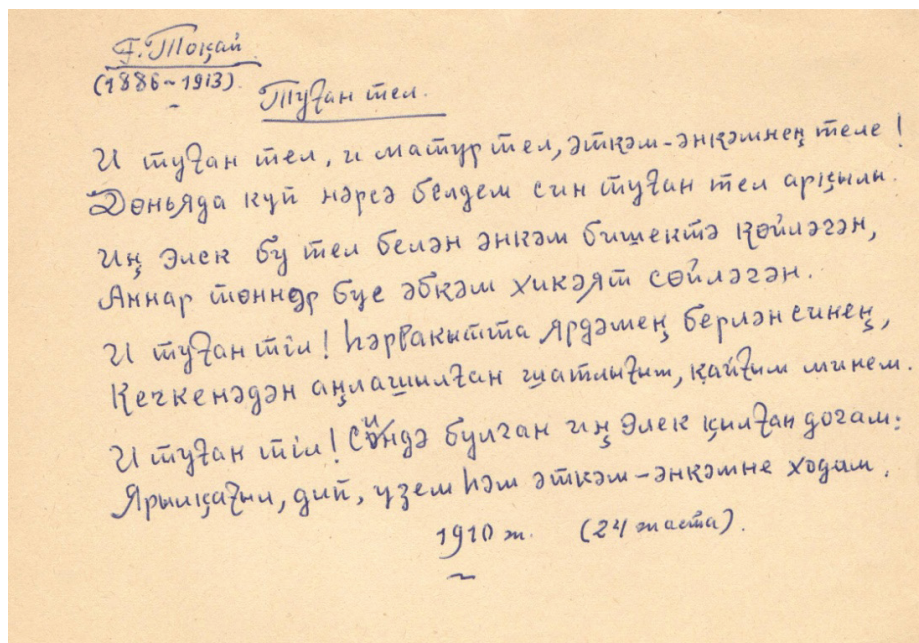

Г. Тукай. Из архива Каюма Мухамедханова.

«26 апреля родился Габдулла Тукай – великий татарский поэт, внесший бесценный вклад в развитие татарского литературного языка. Автор учебников и книг для детей, переводчик русской и западной культуры, публицист, он прожил очень короткую жизнь, как Лермонтов. Он прожил короткую и трудную жизнь как Султанмахмут Торайгыров, – отмечал Каюм Мухамедханов. – Как он любил свой народ и сколько успел сделать для родной земли и для будущего своего народа! Как Абай для казахского народа, так и Тукай для татарского народа всегда будет освещать путь народа и оберегать его», – отмечал ученый.

С молодости он был очарован поэзией Тукая, а трудная жизнь поэта и его прекрасные и вечные творения помогали К. Мухамедханову перенести тяготы и удары судьбы, и пережить несправедливость, и репрессии за научную истину и историческую правду, которым он посвятил свою жизнь в науке, культуре, образовании. Он исследовал творчество Тукая и начиная с 1940-х годов, в каждый день рождения или в день смерти поэта он публиковал статьи о Г. Тукае на основе проведенных им научных исследований. Казахская земля стала для Тукая второй Родиной, и, как писал Каюм Мухамедханов, Тукай хорошо знал культуру казахского народа и высоко ценил устное народное творчество. Как дань памяти великому татарскому поэту в год смерти Тукая в первом казахском журнале «Айкап» ему была посвящена статья.

А в Семипалатинске – в родном городе ученого К. Мухамедханова – у Тукая были друзья, которым он писал за несколько месяцев до смерти. Все, что исследовал о Тукае ученый и поэт Каюм Мухамедханов, еще предстоит изучить в океане его наследия. К. Мухамедханов впервые перевел ряд стихотворений Габдуллы Тукая на казахский язык в начале 1940-х гг. и они были опубликованы в 1946 г. Это – его вклад в соединение татарской и казахской культур.

Образец рукописи Каюма Мухамедханова

Вспомним, что в круг научных интересов и исследований ученого вошли представители разных культур, это – Рылеев, Семенов Тян-Шанский, Крачковский, Веселовский, Бартольд, Валиханов и Достоевский, Каюм Насыри, Габдулла Тукай, Галимджан Ибрагимов, Шариф Камал, Берды Кербабаяв, Токтагул, Мицкевич, Хусаин Фаизханов, Хамза Ниязи, Микаэл Налбандян, Сулейман Стальский, Ильяс Бораганский, Ян Райнис, Лу Синь, Адам Мицкевич, Ежи Юрандет, Тарас Шевченко и др.

Любовь Каюма к творчеству Тукая была ни с чем несравнимая. Перед глазами встает картинка из детства. Играет пластинка на проигрывателе. Звучит душевная песня на татарском языке. Отец слушает песню, пропуская через сердце каждое слово, а потом говорит: «Какие слова, туған тіл, с какой душой и с какой силой это написано!». А потом он рассказывает нам о Тукае и о стихотворении «Туған тел». Он восхищался пением замечательного певца Ильхама Шакирова, потому что именно в его исполнении «эти слова поэта обретают особую душевность и духовную мощь, зовут народ

к сохранению своих корней и родного языка. А как нежно и пронзительно звучат слова о матери и о предках, о нашей религии – тех вечных ценностях, которые мы познаем через родной язык!» – говорил он. Я думаю, слушая эту песню, читая стихи Тукая, отец в такие минуты вспоминал своих предков, своего отца и мать, ведь они привили ему любовь к родной земле, родному языку, к текстам, а без текстов нет народа. Много из того, что говорил тогда отец, нам – детям, тогда было непонятно, но запомнились те чувства и эмоции, с которыми он все это говорил. Вчитываясь в эти божественные слова поэта, мы осознаем глубинную связь с родной землей и языком, чувствуем сопричастность и ответственность за то, что мы делаем для людей. И, конечно, любовь отца к Тукаю передалась нам, а образ отца, слушающего «Туган тел», навечно останется в истории, ведь он соединил наши культуры.

Хочется привести высказывания ученого о Тукае, написанные на казахском языке и его перевод стихов Тукая. Думается, это важно, познавательно и понятно.

«Ғабдолла Тоқай татар әдеби тілінің негізін салған классиктерінің бірі. Ол өз халқының бостандыққа бой ұрған күш-жігерін, тілек-мақсатың, ұлы арманың жырлаған халық ақыны.... Тоқай біздің Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев бастатқан демократ ақындарымызға күшті, игі әсер еткен ұстаз ақын».

«Ғабдолла Тоқай тоғыз жасынан бастап, 22 жасқа аяқ басқанша Қазақстанда өмір сүрді. Оның азаматтық саналы өмірінің жартысынан көбі Қазақстанда өтті. Ұлы ақын тұңғыш ақындық қадамын да қазақ даласында бастады. Тоқай қазақ елін, қазақ жерін жан-тәнімен шексіз сүйген ақын. Ол қазақтың ұшан-теңіз бай ауыз әдебиетін жоғары бағалады. Қазақстан – Тоқайдың екінші Отаны».

«Ғабдолла Тоқай өле-өлгенше қазақ елін еш уақыт есінен шығармайды. Тіпті қайтыс болардан 9-ак ай бұрын Семей қаласында тұратын достас адамдарына арнап суретін жіберген.

Ғабдолла Тоқайды қазақтың хат танитын, көзі ашық адамдары ақынның тірі кезінде-ақ өзінің Абайындай сүйіп, танып, құрметтеген. Қазақтың тұңғыш журналы Айқап», 1913 жылғы 7-санында Тоқай қазасына арнаған мақала жариялады».

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ. «КИТАП», 1908 ел.

АУДАРҒАН ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ, 1946 ж.:

КІТАП

Көңілім күңгірттеніп тұман басса,
Умытып өзімді-өзім рухым қашса,
Жүдесем, жапа шексем, жабырқасам
Жанға жай таба алмасам жалғыз басқа.
Қасірет болса бейне зіл кара тас,
Уланып күңгірт оймен айналса бас,

Кеппеген жаңа өксіп жылағанда
Моншақтап екі көзден ағылған жас.
Сол кезде мен қолыма кітап алам,
Актарсам басылғандай көңілде алаң,
Жәй тауып жадырайды жаным-тәнім,
Дертіме сонда ғана дәрмен табам.

«Екпінді» газеті, 27 апрель, 1946 жыл.

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ. «АЧЫ ТӘЖРИБӘ АВАЗЫ», 1911 ел.
АУДАРҒАН ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ, 1946 ж.:

АЩЫ ТӘЖІРИБЕ ДАУЫСЫ

Қай шақта сүйіп кейбір жолдасымды,
Көрсетіп көзден аққан мен жасымды.
Жасырмай ақтарамын қайғы шерді,
Сөйлеймін бүкпей ішке бар ырасымды.
Көрініп махаббаты ол көзіме,
Болады еміренгендей әр сөзіме.
Көзіне көзім тігіп қадаламын,
Шығады нұры балқып ақ жүзіне.
Бір дауыс естіледі сонда маған:
–Дүниеде сенбе ешкімге, бәрі жалған!
Сен оның құр сыртына мәз боп тұрсың,
Алдамшы үміт елес беріп саған.
Жан ашып аяғанмен сені есіркеп,
Іші арам, аяғаны құр сырты тек.
Жүзінен көріп тұрсаң мейрімді нұр,
Ол нұрға мағына бер басқаша деп.
Сен оған ақ көңілмен шексіз сендің,
Ақтардың түгел бәрін қайғы, шердің.
Жарқ етіп ашылғанда ақ көңілің,
Сен соның шашыраған нұрын көрдің.
Жүзінен жолдасыңның көрінген нұр,
Көз жасың мен шашылған көңілден нұр.
Ол қарабет, іші арам әрқашанда,
Махаббат, кісілік жоқ онда ешбір.
Ес кетіп таусылғандай амал - айлам,
Үн келген жакқа қарап қалып қайран:
–Періште ме, жоқ сайтан айғайлайма?
Ей дауыс, естілесің әлде қайдан?!
Деді ол: –Ренжіме, жанба, күйме,
Менің атым – қаһарлы қарт тәжірибе.

«Екпінді» газеті, 27 апрель, 1946 жыл.

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ. «ШАГЫЙРЬ», 1908 ел.
АУДАРҒАН ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ, 1946 ж.:

АҚЫН

Қартайсам да, жыл өтіп жетсе де жас,
Бел бүгіліп, хал тайса, иіліп бас.
Қартаймас жас көңілім еш уақытта,
Бой бермес, күшті жаным халдан таймас.
Кеудемде ақындықтың жалыны бар,
Төңкерем қарт болсамда тауды мұнар.
Ақынның көңілінде қыс болмайды,
Жадыраған көңіл-жаз, жаумайды қар.
Кәрілік шал ете алмас шын қартайтып,
Отырман тілек тілеп жоқ-барды айтып,
Жатпаспын кудай қосса пешке шығып,
Өлеңнен бойға қызу келер қайтып.
Өлермін өлең айтып өлгенде де,
Жан алғыш ғазірейілді көргенде де.
– Біз кеттік, сіздер қалдың, – деп жырлармын
Денемді топырақпен көмгенде де.
«Екпінді» газеті, 27 апрель, 1946 жыл.

СПРАВКА:

КАЮМ МУХАМЕДХАНОВ (5 января 1916 г. – 30 июня 2004 г.) – выдающийся ученый, Лауреат Государственной премии РК (1996 г.), автор текста Государственного Гимна Казахской ССР (1945 г.), основатель первого государственного Музея Абая в Семипалатинске (1940 г.), основатель науки о казахской текстологии, поэтической школе Абая, шакаримоведения, алашевведения и ауэзоведения, поэт, писатель, драматург, переводчик, непревзойденный педагог-наставник и общественный деятель.

Член Союза писателей СССР с 1940 г. Отличник народного просвещения Казахской ССР, отличник просвещения СССР, почетный гражданин города Семипалатинска, города Аягоза, Жанасемейского и Абайского районов Восточно-Казахстанской области.

Обладатель многих титулов и наград: лауреат Золотой Медали Международной Академии Абая (Лондон, 1995 г.), первый лауреат Международной премии Абая Союза писателей Казахстана (1996 г.), первый лауреат Международной литературной премии «Алаш» Союза писателей Казахстана (1996 г.), лауреат премии Союза журналистов Казахстана и др.

Каюм Мухамедханов родился 5 января 1916 г. в Семипалатинске. Умер 30 июня 2004 г. в Семипалатинске.

Источники и литература

1. Мұхамедханов Қ. Ғабдулла Тоқай: туғанына 60 жыл толуына [Мәтін] / Қ. Мұхамедханов // Екпінді. – 1946. – 27 апрель. – Б. 3.
2. Тоқай Ғ. Ақын [Мәтін]: [өлең] / Ғ. Тоқай; ауд. Қ. Мұхамедханов // Екпінді. – 1946. – 27 апрель. – Б. 3.
3. Тоқай Ғ. Ащы тәжірибе дауысы [Мәтін]: [өлең] / Ғ. Тоқай; ауд. Қ. Мұхамедханов // Екпінді. – 1946. – 27 апрель. – Б. 3.
4. Мұхамедханов Қ. Татар халқының ұлы ақыны Ғ. Тоқай [Қолжазба] / Қ. Мұхамедханов. – Семей, 1961. – 26 сәуір. – Қ. Мұхамедханұлының жеке мұрағатында сақталған.
5. Тоқай Ғ. Кітап [Мәтін]: [өлең] / Ғ. Тоқай; ауд. Қ. Мұхамедханов // Екпінді. – 1946. – 27 апрель. – Б. 3; Семей таңы – 1966. – 26 январь. – Б. 3.
6. Вольтер Ф.А. Дұшпаным көп... [Мәтін] / Ф.А. Вольтер; ауд.: Ғ. Тоқай, Қ. Мұхамедханов // Семей таңы – 1966. – 26 январь. – Б. 3.
7. Мұхамедханов Қ. Татар халқының ұлы ақыны [Мәтін]: [Ғ. Тоқай туралы] / Қ. Мұхамедханов // Ертiс. – 1963. – 10 июль. – Б. 4.
8. Мұхамедханов Қ. Ғабдолла Тоқай [Мәтін]: дүниеге келгеніне 80 жыл / Қ. Мұхамедханов // Семей таңы. – 1966. – 26 апрель. – Б. 3.
9. Мұхаметқанов [Мұхамедханов] Қ. Өмірін өлеңмен өрген [Мәтін]: Ғабдолла Тоқайдың туғанына – 90 жыл / Қ. Мұхаметқанов [Мұхамедханов] // Лениншіл жас. – 1976. – 27 апрель. – Б. 4.
10. Мұхамедханов Қ. Татар әдебиетінің жол бастаушысы [Мәтін]: Ғабдолла Тоқайдың туғанына 90 жыл / Қ. Мұхамедханов // Семей таңы. – 1976. – 24 апрель. – Б. 4.
11. Мұхамедханов Қ. Кітап [Мәтін]: [Ғ. Тоқай өлеңінің аудармасы] / Қ. Мұхамедханов // Семей таңы. – 2016. – 5 қаңтар. – Б. 6.
12. Мұхамедханов Қ. Мақалалар. Зерттеулер. Пікір хаттар. Алматы. Ел шежире. 2008. – Б. 278-282.

ГАЛИМ-ФИЛОЛОГ М.Х. КОРБАНГАЛИЕВ ТУГАН ЖИРЕ
ХӘТЕРЕНДӘ
(галимнең 150 еллыгына)

Аннотация. *Татарстан АССР милли мәгарифенең төзелеше һәм үсеше М.Х. Корбангалиев исеме белән бәйле. Аның фәнни хезмәтләре саны 130га җитә. Ул – мәктәп укучылары һәм укый-яза белмәгәннәр өчен йөзгә якын дәрәслек һәм белем бирү программалары; югары уку йортлары һәм төрле квалификация күтәрү курс студентлары өчен методик кулланмалар; чагыштыру грамматикасы; арифметика һәм география дәрәслекләре; күренешле әсбаплар, таблицалар, орфографик, аңлатмалы сүзлекләр, фәнни терминнар сүзлекләре язган галим. Мөхетдин Хафизитдин улы югары оештыру сәләтенә ия булган. Талант, тырышлык, намуслылык, эшенә бирелгәнлек аны югары хакимият өлкәләре утырышларында үз сүзен әйтергә, иң җаваплы карарларны үз өстенә алырга лаеклы шәхес иткән. Корбангалиев исеме Татарстан Республикасы Әгерҗе районының Биектау авылы (Элекке Алабуга өязе Вятка губернасы) тарихы белән мәңгегә бәйле. Авылдашлар мәһинүр якташларының истәлеген саклай: «Бөек Себер юлында Биектау» («Биктово – на Великой сибирской дороге») китабы басылып чыкты, аның бер бүлгә атаклы якташыбызга багышлана. Галимнең шәхсәре торгызылды, туганнары элемент алып барыла, якташ галимнең фәнни хезмәтләрен өйрәнү буенча конференцияләр, конкурслар үткәрелә.*

Төп сүз: *педагогика, укыту ысуллары, эхланның төп төшенчәләре, алфавитны адаптацияләү, татар теле энциклопедиясе, тарихи хәтер.*

2023 ел РФ Президенты В.В. Путин Указы белән «Укытучы һәм остаз елы» дип игълан ителде. Төрки-татар галиме дөньясы өчен үзенчәлекле ел – күренекле галим-методист, профессор, Хезмәт Герое, Хезмәт Кызыл Байрагы ордены кавалеры Мөхетдин Хафизитдин улы Корбангалиевның 150 еллык юбилей елы да! Әгәр ул әлифба дәрәслеген генә язган булса да, аның исеме мәгариф тарихына бөек педагог һәм остаз буларак керер иде.

Татарстан АССР милли мәгарифының төзелеше, үсеш чоры Корбангалиев исеме белән бәйле. Аның фәнни хезмәтләре саны 130 га җитә, ул йөзгә якын дәрәслек язган, галимнең 11 телне белүе дә югары эрудиция турында сөйли. Бу искиткеч галим XIX гасыр төрки мәктәпнең өзелеп бетә язган җепләрен саклап калып, XX гасырның 40 нче еллары башына кадәр аны үстерүдә зур хезмәт куйган. Шул еллардагы татар тел белеменең фәнни фикер дәрәжәсенә күтәрелгән беренче баскыч – мәктәп укучылары, укый-яза белмәүчеләр һәм югары уку йортлары студентлары өчен татар теле, әлифба дәрәслекләре иҗат итә. Мәктәпләр, вузлар өчен белем бирү программалары;

рус һәм татар телләрен чагыштыру грамматикалары; арифметика, география дәреслекләре; уку, күзаллау эсбаплары, таблицалар булдырылган. Ул төзегән орфографик, аңлатмалы сүзлекләрдә, фәнни терминнар сүзлекләрендә һәм белешмәлекләрдә XX гасыр башында актив кулланылган лексика чагыла. Алар татарларга рус телен өйрәнү өчен нигез булып тора һәм 1950 нче елларга кадәр популяр була. Табигый лексикограф, М. Корбангалиев, һәр сүзнең яки фәнни терминның мәгънәсен һәм төсмерләрен жентекләп билгели. Аның фәнни терминнар сүзлегә 17 меңнән артык төшенчәдән һәм сүздән тора, бу татар сүзләренең күләмен киңәйткәргә мөмкинлек бирә.

М.Х. Корбангалиевның педагогик эшчәнлегенә 40 еллыгы уңаеннан (1935) СССР Фәннәр академиясенең мөһбир әгъзасы, профессор В.А. Богородицкий галимнең эшчәнлегенә югары бәя бирә... «Корбангалиев татар теленең тулы энциклопедиясен бирде», – ди ул.

Булачак галимнең педагогик эшчәнлегә 1895 елда Казан Татар укытучы мәктәбен тәмамлаганнан соң, Казан һәм Вятка губерналарында рус теле укытучысы сыйфатында башлана. Биредә киләчәк фәнни-методик эшчәнлекнең төп концепциясе – чагыштырулар һәм аналогияләр юлы белән туган татар теленә таянып рус телен өйрәнү методикасы эшләнә. 1900–1901 елларда туган авылы Биектауда укытучы булып эшли.

Талантлы галим-энциклопедистның фәнни-тикшеренү эшчәнлегә мәгърифәтчелектә бик катлаулы чорга туры килә, ул чорда 30 ел эчендә татарлар өчен өч алфавит һәм орфография кагыйдәләре алыштырыла һәм яраклаштырыла: гарәпчәдән латинчага, аннары кириллицага. М.Х. Корбангалиев, 1912 елдан башлап, шул өч вариантта дәреслекләр яза: Әлифба, Арифметика (Риазият); География (Дөнья). Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, татар-башкорт мәктәпләре өчен дәреслекләр арасында аның дәреслекләре иң яхшыларның берсе булып чыга һәм 20 елдан артык аларга тиңнәр булмый. Дәреслекләр методик совет тарафыннан эшләнгән барлык 14 таләпкә җавап биргән. Аларны тикшергәндә, аның идеяләренең никадәр прогрессив һәм шул ук вакытта үтемле булуын аңлайсың. Бу елларда галим укуның тормыш, хезмәт, табигать белән тыгыз бәйләнеше, туган телдә уку, уку дәверендә хәрәкәтчән уеннар, укучыларның сәламәтлеген кайгырту турында методик хезмәтләр яза, чыгышлар ясый. Бу турыда Г. Ибраһимов үзенең «Мәдәни хезмәт юлында 30 ел» мәкаләсендә (1925) асызыклап үтә һәм М. Корбангалиевне «мөхтәрәм карт педагог», уку-укыту мәсьәләсендә «урыс-Ауропа нигезләрен өйрәтүче» буларак та бәяли. В.М. Беркутов аны «бөек татар математикларынан...» дип атый, чөнки ул дәреслекләр генә язмый, ә аларны уку методикаларын да эшли. Киң карашлы, акыллы кеше, аның һөнәри кызыксынуы географиягә дә кагылган. Ул Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыяте әгъзасы булып та тора.

Алда язылганнарны дәлилләп, 1940 нчы елга басма әлифба битләре гыйбрәтле. 8 нче биттә, ижеккә укуны үзләштергәннән соң, укучыга берен-

че тапкыр сүз укырга туры киләчәк. Йорт ишегалдында хатын-кыз кер юа торган рәсемнең рухи тулылыгына игътибар ителә. Әңгәмә барышында балалар бу «ана», «эни» икәннен һичшиксез аңлыйлар. Эни образы «хезмәт» төшенчәсә белән бәйләнә, эни «уа», кер юа. Димәк, кечкенә кешенең аңына иң кадерле кеше – эни – тырышлык, гаилә, балалар турында кайгырту үрнәге дигән караш салына. Дәрәслекнең чираттагы бите: рәсемдә бала алманы кемгә бирә? Бик тә мөһим, улы бу алманы әнисенә бирә. Менә шулай галим-методист Мөхетдин Корбангалиев төзегән әлифба баланың, булачак гражданның аңында аның дөньяга карашы, әхлакый өстенлекләре, рухи аңының нигезләре төзеләчәк төп төшенчәләрне формалаштыра.

Агымдагы елның 26 апрелендә Казанда Татарстан Республикасы Рәисе Р.Н.Миңнехановның ижтимагый-фән эшлеклеләре белән очрашуы узды, анда милли мирасны торгызуга, аерым алганда, гарәп графикасында язылган әдәбиятны тәржемә итүгә аерым игътибар бирелде. Мөхетдин Корбангалиевның уникаль дәрәслекләре үзләренә «йолдызлы сәгатен» көтә, чөнки аларның нигезенә әхлак, яхшылык һәм мәхәббәт чыганаclarы салынган.

М.Х.Корбангалиев югары оештыру сәләтенә ия була: 1917 елгы Октябрь революциясеннән соң, халык мәгарифе системасында җаваплы постлар били: милли азчылыklarның губерна халык мәгарифе бүлгегә мөдире ярдәмчәсе, аннары губерна мәктәп инспекторы булып эшли, ТАССР оешкач, Татнаркомпросның бердәм хезмәт мәктәбе бүлгегә мөдире итеп билгеләнә. Бер үк вакытта Казан педагогия институтында, Татар коммунистары университетында укыта. Кафедрага нигез салучының катлаулы проблемаларын үз өстенә алып, Казан университетында татар теле кафедрасы мөдире, хәрби-командалар курсларында, Педагогика һәм жир төзелеше техникумында, мәктәп хезмәткәрләрен әзерләү курсларында һ.б. укыта. Талант, хезмәт сөючәнлек, намуслылык, үз эшенә мәхәббәт М.Корбангалиевны югары хакимият өлкәләре утырышларында үз сүзен әйтергә лаеклы шәхес итеп, иң җаваплы карарлар кабул итү дәрәжәсенә күтәрә. М.Х.Корбангалиев дүрт чакырылыш ТатҮБК әгъзасы, ТССР Үзәк сайлау комиссиясе Президиумы әгъзасы, күп кенә съездлар һәм конференцияләр делегаты булып сайлана.

Фундаменталь хезмәтләре ярдәмендә татар теле белемен генә түгел, укыту методикасын да үстерә алган һәм системалаштырган галим-интеллигент, «Мәктәб» журналын ачу башында тора (1913) һәм «Мәгариф» журналының редакция коллегиясе әгъзасы була. 1926 елда Татар педагогика жәмгыятен оештыра, ул аның беренче рәисе дә. Галимнең абруе турында шундый факт сөйли: 1941 елда Мәскәүдә «Учпедгиз» рус булмаган мәктәпләр өчен рус теле дәрәслеге язарга планлаштыра, «Учпедгиз» редакторы Корбангалиевка язган хатында: «...сез житәкче булу шарты белән генә Учпедгиз Казан галимнәре коллективына дәрәслек төзүне йөкли. Авторларны сайлау хокукы сездә кала». СССР Президиумы Югары Советы Указы белән 1940 елда М.Х.Корбангалиевка «СССРның атказанган фән эшлеклесе» исеме бирелә.

Бер чыгышында ул: «...45 еллык педагогик һәм фәнни-тикшеренү эшчәнлегә дэвaмында мин, халык улы буларак, үз халкым алдындагы бурычымны гына үтэргә тырыштым...», – ди.

Галимнең фәнни-педагогик мирасы бүген дә кирәк: аңа галимнәр, студентлар һәм мәктәп укытучылары мөрәжәгать итә, диссертацияләр языла, юбилейлар билгеләп үтелә, карарлар чыгарыла. 150 еллык юбилее елында татарлар арасында беренче профессор М.Х. Корбангалиев турында киң жәмәгәтчелек тә белер дип өметләнәм. 1941 елда Казанда һәм галимнең туган жирендә мемориаль такта урнаштыру, Казан шәһәренең татар мәктәпләренең берсенә галимнең исемен би­рү турындагы карар кабул ителсә дә, ул бүгенгә кадәр гамәлгә ашырылмаган. 1994 елда, галимнең 120 яше уңаеннан, Казан университетының фәнни жәмәгәтчелеге, Чит телле аудиториядә татар теле кафедрасы һәм ТР Фәннәр академиясенең ТӘҺСИ инициативалары да уңайга булмады.

Галимнең бөтен тормышы әхлак һәм рухилык үрнәге. Ул һәр елны гаиләсә белән туган иленә кайтып, үзе белән Казанга сәләтле яшыләрне алып киткән, аларның укуларын оештырган, көнкүрешләрен жайга салу мәшәкатьләрен үз өстенә алган. Тормышта ул барысын да татый: яшылек бәхете, гаилә шатлыгы, акыллы балалар, игелекле хатын, зур абруй, танылу һәм бала хәсрәте ачысын да... Мөхетдин Хафиз улының улы Салихның һәм кызы Хәлимәнең фән докторлары, профессорлар булып китүе күп нәрсәләр турында сөйли.

Мондый титаник эшчәнлекнең чыганагы нинди? Тыйнаклык һәм тырышлык, рухилыкның искиткеч үрнәкләре кайда, кем тарафыннан тәрбиялән­гән соң?! Корбангалиев Мөхетдин исеме Әгер­же районы Биектау авылы (элекке Алабуга өязе Вятка губернасы) тарихы белән мәңгегә бәйле. Ул крепостной крестьян гаиләсендә туган, 5 яшеннән өлкән абыйлары белән бергә имам Абдулгалләмнең авыл мәдрәсәсенә йөри башлый. Тырыш, сәләтле шәкерт 12 яшендә гарәп телендә «Мөхтасәр» жыентыгын иркен укый. 1885 елда Биектауда рус-татар мәктәбе, «Татарлар өчен бер сыйныфлы чит тел училищесы» ачыла, анда булачак күренекле галим-тарихчы Гайнетдин Әх­мәров укыта башлый. Киләчәктә әле ул Мөхетдин гаиләсенең рухи остазы һәм гомерлек ду­сты булачак. Укытучы тырышлыгы белән тиздән Мөхетдин рус телен уңышлы үз­ләш­терә һәм укытучы киңәше буенча, Казанга укырга китә, ләкин бервакытта да үзен­ең кече Ватаны белән элемтәсен өзми.

1605 елда нигезлән­гән Мөхетдин Корбангалиевның туган авылы Биектау борын­гы Себер трактында урнашкан. Авыл тарихы турында эзлән­гән­дә татар энциклопедик сүзлегенә кер­гән күренекле шәхес­ләр исемнәрен табарга була. Мөхетдиннең эти-әни­се иртәдән төнгә кадәр алпавыт Тәф­килевта эшли, ә бабалары һәм бабаларының бабалары кенәз Яушевның крепостной­лары була. Балалар кечкенәдән үк авылда Пугачев фетнәсенең дан­лык­лы житәкчесе Әб­жәлил Сөләйманов ту­рында, авыл башындагы юан агачларга фетнәчеләрне асып куюлары ту­рында риваять­ләр ишетеп үскән. Ә XVIII га-

сырда төзелгән елга аша таш күпер (Әби патша күпере) борынгы вакыйгаларның телсез шаһиты буларак, бүген дә исән. Бала чагында Мөхетдин Казаннан Себергә товарлар белән арбалар йөрүен, юлчылар, богауланган каторжаннар үтүен күзәтә. Авыл читендәге йортта каторжаннарны төн кунарга туктатканнар, ә иртә таңнан тагын Себергә куганнар. Нәкъ шул балачакта күргәннәре һәм тойгылары дөньяны аңлауның башы була: сораулар кую, аннан соң аларга җаваплар алу өчен караш формалаша.

Бу истәлекле урыннар, һичшиксез, зур тарихи кыйммәتكә ия, өйрәнелргә һәм сакланырга тиеш. Ул яктылыкта миңа Д. Неруның: «...үткәннәр һәрвакыт безнең белән, һәм без синең белән күз алдына китергән бар нәрсә, бездә булган бар нәрсә үткәннән килә» дигән сүzlәре бик якын. Һәр кешенең «көч» урыны бар, ул рухи энергияне туендыра һәм буыннар бәйләнешен тәэмин итә.

Мөхетдин Корбанғалиевның авылдашлары мәшһүр якташын ихтирам итә: «Бөек Себер юлында Биектау» исемле авыл тарихына кагылышлы китап басылып чыкты, аның бер бүлгегә бөек педагогга багышланган. Корбанғалиевларның нәсел шәжәрәсе торгызылды, нәсел варислары белән элемтә саклана, галимнең фәнни мирасы экспозициясә оештырыла, семинарлар, галимнең фәнни хезмәтләрен өйрәнү буенча конференцияләр, конкурслар үткәрелә.

Мин Жирнең хәтеренә, һаваның элеккеге «рухны» йөртүенә ышанам. Иж-Бубый мәдрәсәсә – XX гасыр башы татар мәгарифе үзәкләренең берсә, Бөек себер трактындагы Биектау – күренекле педагог Мөхетдин Корбанғалиевның туган жире зур тарихи комплексның бер өлешә булырга тиеш. Бу көчнең үткән энергия белән сугарылган урыны, үсеп килүче буынның тарихи хәтерен саклап калу юлы. Мөхетдин Хафизитдин улы моны болай дип билгеләгән: **«...безнең бурычыбыз, милләтебезне артка калудан саклардай һәм милләтебезнең рухына ярдәм итәрдәй динле вә әхлаклы милләт балалары тәрбияләнп чыгару».**

МИРАСЫБЫЗНЫҢ ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАГЫЛЫШЛЫСЫ

НАШЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

И.М. Миргалиев

АГЫЙДЕЛ-ЙОРТ РИВАЯТЛӘРЕ: КАЛАТАУ

Башкортостанның төбәк тарихын өйрәнүчеләре чакыруы буенча, бер төркем Казан галимнәре белән Агыйдел якларына сәяхәт кылып кайттык. Әлбәттә, Казан ханлыгының Агыйдел олысы шәһәре дип саналган Калатау шәһәрчегенә дә барып килдек. Ул хәзерге Болгар авылы янындагы тау сырты өстендә урнашкан, Чакмагыш һәм Иске Калмаш авылына таба карап тора. Белгечләр аны Иске Калмаш шәһәрчеге дип тә, Чакмагыш шәһәрчеге дип тә йөртә. Кызганыч, бу шәһәрчек әле ныклап өйрәнелмәгән, ә булган казылмаларның материаллары һаман басылмаган. Шулай да Калатау турында бер китап бар [Акбулатов: 2017], әмма археологик материаллар фәнни әйләнешкә ныклап кермичә, бу шәһәрчек турында саллы эш язып булмаячак. Аның чын исеме дә сакланмаган, халкыбыз Калатау дип, күп кенә шундый жимерек татар шәһәрчәкләрен атый. Бу исем Идел-Урал төбәкләрендә киң таралган. Чакмагыштагы төбәк тарихын өйрәнүчеләр аны «Аклан каласы» исемендә булырга мөмкин диләр, ләкин, ышанычлы чыганак булмагач, без «Калатау» дип атауны дәвам итәбез. Жирле халык аны шулай атый бит.

Өйтергә кирәк, бу шәһәрчек янында табылган Буга углы Күкләр исемле кешегә куелган һәм татарча язылган XIV гасыр кабер ташы турында без инде язып чыккан идек [Миргалеев: 2017]. Ул шәһәрчәктән калган ниндидер бер таш бина XIX гасырда сүтеп алынган [Габдрафиков: 2017. С. 923]. Шәһәрчәккә кәргәндә әле дә ватылган эреле-ваклы ташлар аунап ята. Таш бина, әлбәттә, йә кәшәнә (мавзолей), йә мәчет булган булырга тиеш. Бу шәһәрчек борынгыдан ук төзелгән дисәләр дә, аның урта гасыр шәһәре калдыгы икәнә аңлашыла. Идел Болгары дәүләте белән дә бәйлә булуы ихтимал, әмма Алтын Урда вакытында төзелгән татар шәһәре икәнән Жанибәк хан вакытына караган татарча язулы кабер ташы, таш бинаның булуы (таш биналар Идел-Уралда Алтын Урда вакытында гына төзелгән) һәм ул тирәдә яшәгән халыкта йөргән риваятьләренә дәлил итеп китереп була. Риваятьләрдә шәһәрчек Аксак Тимер яулары белән бәйләп аңлатылса да, монда халкыбызның күп трагик вакыйгалары нәкъ менә Аксак Тимер һәм Явыз Иван яуларына туры килүен искә алып, шәһәрнең 1552–1556 еллардагы Казан ханлыгы жирләренәң басып алынуы һәм аннан соң жимерелүе белән аңлатып була-

дыр. Риваять вариантларында «ниндидер сугыш булган» дигәне дә, Казан ханлыгын басып алучылар белән сугышны аңлата, дип уйларга була. Безнең тарафтан берничә ел элек Якуп авылында (Кушнарин районы) язып алынган башка риваятькә сылтама ясап, бу жирләрнең нәкъ менә XVI гасыр вакыйгалары аркасында жиимерелгән дип уйларга чынлап та нигез бар.

Калатаудан ерак булмаган «Конгырча сырты» дип аталган таулык буйларына да барып килдек, жирле халык мәшһүр 1391 елгы бәрелешне монда булган дип сөйли. Әйтергә кирәк, бу чынбарлыкка туры килмәсә дә, шушы як татарларының (Чакмагыш, Кушнарин, Дүртөйле, Бүздәк, Благовар, Чишмә районнары) тарихта нәкъ менә Туктамыш хан белән Чагатай иле эмире Тимер (татар халкы аны Аксак Тимер дип йөртә) белән булган гаять зур сугыш ни өчен алар хәтерендә саклануы әле дә булса аңлатылганы юк. Ә бу бит күп кенә фикерләргә этәрә. Әйтик, Агыйдел олысы татарлары шулай ук Алтын Урданың Болгар олысына караган. Бу вакыйга зур төбәккә, әлбәттә, йогынты ясаган. Аксак Тимер хәзерге Самара өлкәсенә кергән Кондырча бәрелешеннән соң [Миргалеев: 2023], гаскәрен төрле якларга талар өчен тарата. Без аның гаскәре ни кадәр жирләргә таралганын әле дә тәгаен генә белмибез. Бәлки ниндидер гаскәр отрядлары, чынлап та, Чәрмәсән бассейнына кадәр керә алгандыр? «Соңгы Сартай» риваятендә дә, Чәрмәсән белән Кармасан буйлары искә алынганлыгы аркылы [Миргалеев: 2010], чынлап та, Агыйдел олысына дошман гаскәре үтеп кергән булуы ихтималы бар, дигән фикергә килеп була. Бу мәсьәләне дә ныклап өйрәнәсе бар. Дошманны, әлбәттә, Калатау кебек шәһәрләр кызыксындырган.

Самара шәһәре, Сок, Кондырча буйларындагы Тимер яуларыннан соң исән калган халык та, төньяккарак күченеп утырырга мөмкин, шулай итеп, Тимер яулары белән бәйле хәтерне Чәрмәсән буйларына да алып килгән булырга мөмкин. Әмма бу жирләрдә яшәгән татарлардагы риваятьләрдә ул якларда булган трагедик вакыйгалар нәкъ Калатау белән бәйләп аңлата, әлбәттә, бу риваятьләр нигезендә тарихи чынбарлык ятканны күрсәтә.

Казан ханлыгын коручы Олуг Мөхәммәд хан Туктамышның туганы һәм яраннарыннан була. Туктамыш улы Кадербирде хан Идегәй белән булган бәрелештә үлгәннән соң, Алтын Урда тәхетенә утыра, аннан соң чуалышлар киткәч, Урта Иделгә килә һәм Казан ханлыгына нигез сала. Аның белән килгән татарлар шулай ук Аксак Тимер дошманнары, Туктамыш хан эшен дәвам итүчеләр. Алар да мондый тарихи хәтер калдырган булырга мөмкин. Бу урында шулай ук Идегәй дастанында телгә алынган Туктамышның тугры эмире Чакмагышны да искә төшерергә була. Калатауны Аксак Тимер жиимергәч, исән калган кешеләрнең кеше күп үтерелгән жирдә яшәмик дип, башка урынга төпләнүләрен һәм ул авылга Чакмагыш дип исем бирүләрен, шулай ук татар дастан-риваятьләренең бик тә кызык мәгълүмат тапшырганын күрәбез. Монда авылларның соңыннан барлыкка килүе мәсьәләсен җиңел генә аңлатырга ярамаганын аңлыйбыз. Авылның хисап алу документларындагы

елларга кадәр башка урында булуы да мөмкин, аның дәүләт салым системасына ныклап кермичә калу мөмкинлеген шулай ук истә тоту кирәк. XVII гасыр тарихы безгә әле гомумән бик караңгы, Казан дәүләте жимерелүе, яңа системаның ныклап урнашмаган чоры гасырдан артык вакытны биләп тора, чөнки трагедия зур була, элекке бәйләнешләр жимерелә, бу архаизацияга китерә. Россия XVIII гасырда гына тормышны бер калыпка салуга ирешә.

Елан юлы, Калатауда елан яшәгән дигән хәбәрләр дә бик кызык. Казан шәһәренең дә елан белән бәйлә булуы, бу риваятьләренең асылында борынгы татарларның еланга карата хөрмәте, үз риваятьләрендә аңа урын бирүе һичшиксез Алтын Урда вакытларына барып тоташа.

Чирмешләр турында булган хатирәләр хәзерге мари якларына гына бәйлә түгел. Әлбәттә, элеккеге бу термин хәзерге мариларны гына аңлатмаган, ә чирү сүзе белән дә бәйлә булганлыгы аңлашыла. Ягъни, гаскәрләргә белгертә, бәлки ниндидер гаскәр төрөн аңлата дигән фикергә килергә була, мәсәлән, жәяүле гаскәрне аңлатырга, калыгалар тирәсендәге гаскәр берәмлекләрен дә шулай дип йөртүләре мөмкин. Бу очракта Чакмагыш чирмешләре Калатау сакчыларын белгертә дип, фаразларга жирлек бар.

Халыктагы тарихи хәтер мөһим вакыйгаларны таяну датасы итеп куллана. Мондый очракларда Явыз Иван белән Аксак Тимер образлары да берләшә ала. Археологик яктан Калатау шәһәрчеген тулысынча өйрәнгәннән соң, бу мәсьәләдә тагын да төгәлрәк фикер йөртеп булыр, әлбәттә. Әлегә Чакмагышта яшәүче төбәк тарихын өйрәнүче Марат Ахунов эфәнде туплап биргән риваятьләргә тәкъдим итәбез. Алар урта гасыр тарихыбызның халык хәтерендә сакланып калган истәлекләргә генә түгел, ә тарихи чыганак та булып тора. Агыйдел яклары, Урал алды татарларының тарихы буенча саллы гына эшләр языла башласа да [История татар Западного Приуралья: 2016], әле күп мәгълүматларны тагы да туплыйсы һәм фәнни яктан анализлыйсы бар. Урал алды татарларының бай тарихы моңа лаек. Түбәндә Марат Ахунов архивыннан берничә риваять тәкъдим итәбез.

Чакмагыш кайдан башлана?

Фәүзи Камалов Чакмагыш авылы картларыннан ишеткән риваятьтә, Аксак Тимернең Калатауны саклаучыларны хәйлә белән җиңүе хакында сүз бара. Агыйделне Кушнарин тирәсендә кичеп чыккан яу түбән яктан килеп, Болгар авылы янындагы «Яу яткан кул» чокры тирәсенә туктала.

«Тимеркәй» (Аксак Тимер – Марат Ахунов искәрмәсе) исемле илбасар Калатаудагы каланы алу өчен һәр сугышчысына саламнан өчәр кеше сыны ясарга кушкан. Төн уртасында, янган ут яктысында салам сыннар тоткан һөжүм итүчеләр шәһәрне саклаучыларга дүрт тапкыр күбрәк булып күренгәннәр. Сан ягыннан өстенрәк булсалар да, каланы саклаучы бабайлар хафага төшә. Өнә шулай дошман каланы ала һәм яндыра. Шуннан соң бабаларыбыз күп кеше үтерелгән һәм күп кан коелган ул урынны калдырып, Чакмагышка төшеп утыралар. Шуннан Чакмагыш авылы башланган.

Нариман авылында яшәгән Фәүзи Камаловтан (1956 елда туган) 2006 елда Марат Ахунов язып алды.

Чакмагыш авылыннан Мәгафүржан ага Нәбиуллиннан да шуңа аваздаш риваять ишетергә туры килде. Анда: «Чагыл тавы белән Рапат тавы арасында ниндидер сугыш булган. Ике гаскәр тау аша ук белән атышканнар», – дип сөйләде ул. Чагыл тавы дип Калатау торган тауны әйтәләр.

Кала чокыры

Чакмагыштан түбәндә Чакмагыш елгасына Кала чокыры дип аталган сулы бер чокыр килеп төшә. Шул чокырның ике ягында Калатау шәһәре булган. Чагыл тавыннан өстәрәк икенче тау өстендә крепость булган. Халык аны «Ташкала» дип тә йөрткән. Калатауның ташларын Верегинның хезмәтчеләре сыер, чучка абзарлары төзелешенә алып бетергәннәр. «Кала чокыры» энә шул каланы урталай бүлеп торганга күрә шулай аталган.

(Чакмагыш авылыннан Валерик Хамидуллиннан (1957 елда туган) 1986 елда Марат Ахунов язып алды).

Чакмагыш урамнары

Чакмагыштагы Трактор урамының урта тирәләрен Көл төбәге дип йөртәләр иде. Шул тирәләрдә өч мәртәбә зур янгын булган.

Түбән очтагы Кыек урамны Каратай очы дип йөртәләр иде. Юан Рәшитләр торган Кәкре урамны Чирмеш урамы дип атаганнар. Алар мари халкы түгел, татарлар булганнар.

(Чакмагыш авылыннан Зөлфирә Гаяновадан (1957 елда туган) 1982 елда Марат Ахунов язып алды).

Чирмеш урамы

Түбән очтагы аркылы урамны Чирмеш урамы дип йөрткәннәр. Андагы халыкны чирмеш дип атасалар да, алар чын татарлар, мөселманнар булганнар. Авылдагы иң беренче кешеләр дә шулар булган, дип сөйлиләр иде картлар. Аларны типтәр дә, бобыль да, болгар халкы дип тә атаганнар.

(Чакмагыш авылыннан Гарифуллин Роберттан (1933 елда туган) 2010 елда Марат Ахунов язып алды).

Елан (Жылан) юлы

Элекке вакытларда Коты белән ике арадагы Тылат сырты өстеннән Жылан юлы үткән. Хәзер урман белән капланган шул юл Калатаудан башланып, Базы буена таба Почкак авылы ягына киткән.

Бабайлар утынга, жиләккә баручыларга Жылан юлына барып житмәскә кушалар иде. Калатауда да элек елан яшәгән, дип сөйлиләр иде, шуның юлы буландыр инде.

(Чакмагыш авылыннан Нәбиуллин Мәгафүрия Мансур улыннан (1930 елда туган) 1994 елда Марат Ахунов язып алды).

Әдәбият

1. Акбулатов И.М. Тайны городища Кала-Тау. Бирск: Бирский филиал БашГУ, 2017. – 152 с.
2. Ахунов Марат Габделисламовичның шәхси архивы язмалары.
3. Габдрафиков И.М. Урочище Кала-тау – средневековый памятник археологии и эпиграфики Западного Приуралья // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, №4. С. 921–926.
4. История татар Западного Приуралья. Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016.
5. Миргалеев И.М. Битва 1391 года: дискуссионные вопросы о сражении // Золотоордынское наследие. Вып. 5. 2023. С. 82–88.
6. Миргалеев И.М. Рассказ о Чермасане и Кармасане: легенда «Последний из Сартаева рода» // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып. 3. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2010. С. 97–109.
7. Миргалеев И.М. Старокалмашевская надмогильная плита и вопросы этнической интерпретации населения Приуралья в средние века // Археология Евразийских степей. Нумизматика и эпиграфика. №6. 2017. С. 174–178.

ВЕЛИЧИЕ НАРОДОВ

За долгий исторический путь развития, из поколения в поколение, человечество донесло до наших дней уникальные шедевры, непревзойденные творения – памятники архитектуры, скульптуры, живописи, музыкальные и литературные произведения. В них душа народа! Все народы прошли многовековую историю с трудностями и достижениями, большими невосполнимыми потерями ради побед во имя будущих поколений. При этом сохранили родной язык, веру, духовность, культуру, традиции и обычаи. В этом величие народа! Величие каждого народа ничем не ограничивается; малочисленный народ или многомиллионный, занимает огромное пространство или небольшой остров, европейцы, азиаты или африканцы, белые или смуглые по цвету кожи и т.д., каждый народ Великий и это дает ему право гордиться своей национальностью. Но национальная гордость не должна перейти за грань и превратиться в национализм, ибо национализм, шовинизм, фашизм говоря словами поэта, «близнецы-братья».

Эпосы – исторические источники

Историческая наука опирается на различные источники, как материального, так и нематериального характера. К последним относятся, в том числе, произведения фольклора и литература. Порой трудно разграничить фольклор и устную литературу. Отличие их в том, что фольклор – это устное народное творчество, а литературные произведения делятся на эпосы, лирику и драму.

Эпос (от греч. – «слово», «повествование», «стих») – героическое повествование о прошлом народа, охватывающее продолжительный период времени. Наряду с вымышленными персонажами, гиперболизацией отдельных явлений, сил природы, в эпосе объективно показываются исторические события, личности, их роль и значение в этих событиях.

Известны эпосы, которые были созданы в глубокой древности. «Эпос о Гильгамеше» – поэма, написанная клинописью, старше на тысячу лет «Илиады» и «Одиссея» Гомера. Русские былины об Илье Муромце, Добрыне Никитиче, Алеше Поповиче – поистине героические эпосы. Все народы мира, в том числе народы России, имеют свои эпосы. Например, «Олонхо» – у якутов, «Джангар» – у калмыков, «Нимнгакан» – у эвенков и другие. Мое маленькое детское сердце так затронули Шахсенем и Гариб – главные герои одноименного фильма, что помню до сих пор, хотя прошло уже 60 лет. Они эпические герои и в произведении прославляются преданность и чистая любовь.

Судьба и трагедия автора и дастана «Идегей»

Эпические произведения – дастаны (от персид. – рассказ), являются фольклорной или литературной обработкой героических мифов, легенд и

сказочных сюжетов. Они распространены у народов Ближнего и Среднего Востока, Юго-Восточной Азии, т.е. в мусульманском мире. Дастаны есть у башкирского и татарского народов, встречаются даже в современной поэзии. Так, например, башкирский поэт Махмут Хибат (Махмут Хибатович Уразаев) на основе сюжета башкирского эпоса создал в 1993 г. дастан «Алпамыш». Татаро-башкирские дастаны, таким образом, представлены в виде литературного текста, в книжной форме. Их тексты подвергались серьезно авторскому влиянию, поэтому татаро-башкирские дастаны в наше время сложно назвать фольклорным текстом. В этом их особенность.

На конференции «Жизнь равная дастану».

5 мая 2000 г., д. Еланлино.

В мою задачу, как историка, не входит анализ содержания, изучение литературных тонкостей и особенностей эпоса «Идегей». Это дело ученых-филологов, специалистов. Общеизвестно, что в эпосе речь идет о реальных исторических событиях периода распада Золотой Орды в конце XIV – начале XV вв. Эти события затронули предков татар, башкир, казахов, алтайцев, туркмен, узбеков, каракалпаков. В центре событий – реальные исторические личности, такая как Тохтамыш хан, эмир Тимур, Литовский великий князь Витовт, сам татарский военачальник Идегей и другие. Поэтому присутствуют и национальные версии этого эпоса.

Что заставила меня, историка, обратиться к эпосу «Идегей»? Необходимость восстановления исторической справедливости, связанная с именем великого ученого тюрколога Нигмата Хакима. Этому способствовали два обстоятельства:

1. 2023 год Всемирный конгресс татар объявил Годом дастанов.

2. 16 января 2023 г. состоялась передача «Точка опоры» («Таяну ноктасы») ТНВ была посвящена дастану «Идегей».

В телепередаче разговор о дастане «Идегей» вели известные и уважаемые люди не только в Татарстане, но и за его пределами. Это – Индус Тагиров, д.и.н., академик, Миляуша Хабетдинова, кандидат филологических наук, критик, Фанзиля Завгарова, кандидат филологических наук, заслуженный деятель искусств, Айрат Файзрахманов, ответственный руководитель минкультуры РТ за связь с СМИ и общественными организациями, Туфан Имаметдинов, главный режиссер драмтеатра им. К. Тинчурина, Гузель Гайнуллина, заслуженная артистка РТ.

По окончании передачи в душе моей наступило разочарование, смешанное с обидой. Как? Никто из участников ни разу не упомянул имя известного ученого – тюрколога Нигмата Хакима. Почему? Он же осуществил титанический труд и пожертвовал собой ради того, чтобы «Идегей» дошел до наших дней в первозданном виде.

Нигмат Хаким.

Нигмат Хаким (Нигматулла Гиниятуллович Хакимов) родился 26 декабря 1889 г. в д. Еланлино ныне Кигинского района Башкортостана в семье крестьянина. Начальное образование получил в сельской школе – медресе, затем в Уфе в знаменитом медресе «Галия». Работая в Уфе учителем, одновременно занимался литературным творчеством. Его лучшими друзьями тогда были Мажит Гафури и Сайфи Кудаш. В 1913 г. вышли два его поэтических сборника – «Музыка сердца» и «Порыв души». В 1912–1916 гг. он работал учителем в Верхнекигинской школе, обучал своих земляков грамоте. Часто выступал в периодической печати на темы обучения и воспитания, истории родного края.

В 1921 г. Н. Хаким переезжает в Ташкент, где занимается преподавательской деятельностью среди нацменьшинств. В 1926 г. его направляют в Ленинградский восточный институт, после успешного окончания которого по рекомендации академика, крупнейшего специалиста по востоковедению А.Н. Самойловича, зачисляют в аспирантуру. Это не случайно.

1. В 1926 г. Н. Хаким участвовал и несколько раз выступал на I Всесоюзном съезде тюркологов в Баку.

2. Он знал более 20-ти тюркских языков, свободно писал, читал и говорил на них.

3. Именно он стоял у истоков изучения дастана «Идегей».

Ильбарис Надиров (зав. отд. народного творчества ИЯЛИ КФАН СССР 13.XII.1988 г.) писал: «В настоящее время в архиве рукописного отдела нашего института хранятся около 20-ти рукописных и печатных вариантов эпоса «Идегей». Они записаны в основном из уст сибирских и поволжских татар. Эти варианты являются фрагментами, отрывками, эпизодами из жизни главных героев эпоса. Но есть и завершённые варианты. Один из них только что охарактеризованный сводный вариант, в подготовке которого принимали участие многие. Есть также завершённый вариант, известный нам как «вариант старика Ситдика», а в других случаях как «вариант Нигмата Хакима». Дело в том, что старик Ситдик – сказитель, а Н. Хаким – человек, записавший от него полный вариант эпоса...».

Хочу особо выделить, что Нигмат Хаким ещё в 1919 г. побывал в Сибири, в Тобольской губернии и в деревне Яланкуль записал рассказ старика Ситдика Зайнетдинова об Идегее. Этот вариант эпоса обработан, отредактирован в меньшей степени Н. Хакимом и поэтому ближе к народному. Этот «Идегей» увидел свет только в 2003 г. – прозаический текст, периодически перемежающийся со стихами. Салих Баттал (писатель, поэт, драматург. 1905–1995) отмечал: «Вариант старика Ситдика об Идегее – самый удачный вариант. Среди других народов он сохранился в форме сказки». М. Хабетдинова считает, что история дастана «Идегей» началась с 1928 г. и связана с именем Накыя Исанбета. Но факты – упрямая вещь. Мне посчастливилось в 1997–2002 гг. познакомиться и общаться с дочерьми Н. Хакима – Адибой Нигматовной и Фаягуль Нигматовной, внуком – Борисом Васильевичем Хакимовым (тогда работал в Аппарате Госдумы) и племянником Ромером Шагитовичем Шариповым. Особенно часто бывал в доме Адибы Нигматовны. Она вспоминала об отце так: «Летом 1934 г. отец приехал в Белорецк (семья в то время проживала там) и сообщил, что через год-два выйдет его большая работа. Ею будут гордиться не только дети, но и их внуки и правнуки, а потому просил дочерей не менять фамилию (все трое оставили фамилию отца). Продолжительное время отец был в Сибири, собрал там большой литературный материал. За это произведение он надеялся получить деньги и запланировал купить для семьи большой дом в Казани и перевезти семью... Летом 1936 г. он собрался подготовить меня к поступлению в вуз в Казани на отделение журналистики. Однако в последующем письме просил пока не выезжать из-за непредвиденных осложнений обстановки. 6 ноября 1936 г. его арестовали как «татарского националиста» и «врага народа». 3 августа 1937 г. Нигмат Хаким был расстрелян».

Он ежегодно приезжал в родную деревню, к семье, постоянно помогал жене и детям. По приглашению Н. Хакима в 1926 г. в д. Еланлино в гостях побывал Мажит Гафури. Крепкая дружба была между семьями Хакимовых и Терегуловых. Многим он помог найти свое место в жизни, в росте творческой деятельности, в том числе Накию Исанбету и Ахмету Ерикю. С Исанбетом были знакомы с 1917 г., помог ему переехать и устроиться в Казани.

Адиба и Фаягуль Хакимовы открывают музей в Еланинской школе. 5 мая 2000 г.

Хранительницей наследия великого ученого была его младшая дочь Адиба. Об одном письме Наки Исанбета, написанном примерно в 1968 г. Адибе Хакимовой, никак не могу промолчать. Это письмо я держал в своих руках, несколько раз прочитал его содержание. Но, когда попросил копию письма, Адибы апа наотрез отказалась выполнить мою просьбу. Почему? Это было покаянное письмо Исанбета.

Он просил прощение у детей Нигмата Хакима, фактический признаваясь в присвоении труда своего учителя, но отредактировав так, чтобы «верхи» не смогли придраться к литературному произведению. Именно по этой причине его сводный текст был опубликован в 1940 г. под авторством Наки Исанбета, составленный им по принципу творческой реставрации. В своем письме Н. Исанбет с сожалением писал, что вынужден был отвернуться от Н. Хакима, практический ничего не сделал в трудное для него время, чтобы облегчить его участь. Адиба Нигматовна не хотела публикации этого письма когда – либо в будущем. «Он, Накый абый, известный и уважаемый человек, ученый, народный писатель. Не надо пачкать его человеческое лицо. Время было такое...», – сказала она. Уверен, это письмо не сохранилось, скорее всего, было уничтожено Адибой Нигматовной.

М. Хабетдинова, говоря о роли Наки Исанбета в судьбе дастана «Идегей», сказала буквально следующее. «Он (Наки Исанбет) нашел в Башкирии три варианта сказаний об Идегее. На их основе сделал башкирский национальный эпос «Идукай и Мурадым» и сдал в ИЯЛИ. Позже он же сделал 4-й вариант дастана «Идегей». На деле всё было сложнее...

Возвращаем имя истории

В конце 1990-х гг. мне пришлось участвовать в создании и работе национально-культурного центра «Мирас» в Уфе. Много полезных и добрых дел было сделано за 10 лет существования центра, на двух из которых останавлиюсь подробно.

1. Добились издания газеты «Мирас» в газете «Кызыл таң». 1-й номер «Мираса» вышел 15 марта 2000 г., смогли выпустить 12 номеров до августа 2002 г. На его страницах были опубликованы несколько материалов об Н. Хакиме.

2. Центр «Мирас» подготовил и совместно с АН РБ, Союзом писателей РБ, администрацией Кигинского района РБ провел научно-практическую конференцию «Жизнь равная дастану» в честь 110-летия со дня рождения

Нигмата Хакима. Она состоялась 5 мая 2000 г. в селе Еланлино с участием писателя Суфияна Поварисова, зам. председателя НКЦ «Мирас» Индуса Мухаметова, дочерей и племянника ученого, руководителей района, учащихся школ. К этому мероприятию Р. Аскарлов и А. Гинятуллина издали книгу «История села Еланлы Кигинского района РБ» (Уфа, 2000). На конференции было принято решение издать сборник воспоминаний и материалов об Нигмате Хакиме. Действительно, АН РБ, НКЦ «Мирас» РБ при поддержке академика АН РБ, д.ф.н. З.Г. Ураксина и д.ф.н., профессора, писателя С.Ш. Поварисова в 2002 г. в издательстве «Гилем» издали сборник документов, материалов и воспоминаний «Возвратим имя твое истории». Это пока первая и единственная книга об ученом и поэте Нигмате Хакиме. О жизни и творческом пути Нигмата Хакима, Наки Исанбета, Ахмета Ерикеева, Махмута Хибата рассказывается в книге Р. Аскарлова «Ими гордятся кигинцы» (Уфа, 2004). Они не забыты кигинцами. Сведения об этих великих личностях имеются в Кигинской энциклопедии (Уфа, 2022) и в моем труде «История Кигинского района РБ с древнейших времен до наших дней» (Т. 1. Ч. 1–2. Уфа, 2021; Т. 2. Ч. 1. Уфа, 2022). В райцентре и д. Еланлино есть улицы, носящие имя Нигмата Хакима. Материалы о его жизни и подвиге имеются в музее Еланлинской СОШ.

Хотелось бы увековечить Нигмата Хакима и в Татарстане:

1. Учредить стипендию его имени для студентов, аспирантов пединститута, университета, в которых он работал.
2. Назвать его именем улицу в Казани, установить мемориальную доску.
3. Переиздать его научные труды.
4. Открыть мемориал дастану «Идегей» с бюстами Нигмата Хакима и Наки Исанбета.

Будем помнить:

1. Нигмат Хаким – великий ученый-тюрколог.
2. Он знал 22 тюркских языков, свободно владея всеми языками народов Средней Азии, Казахстана, Кавказа, Поволжья и Сибири.
3. Он первым из ученых Башкортостана имел официальный государственный диплом об ученой степени.
4. Нигмат Хаким записал и создал сводный текст дастана «Идегей».

Все эти факты говорят о том, что кигинцы по праву могут считать дастан «Идегей» жемчужиной своего района.

СЕБЕР ЮЛЫНДАГЫ СЕРЛЕ ТӨБӘК...

Әллә Казаннан шактый читтә булганга, әллә кара урманнар арасына урнашканга, әллә шушыннан Себер тайгалары башланганга, каторжаннар юлы үткәнгә, Әгерже төбәге минем өчен гел кырыс һәм серле булып тоела иде. Халкы да казан татарлары һәм мишәрләр кебек түгел, күзгә кереп, чәчрәп тормыйлар, ниндидер тыйнак, моңсу басынкылык хас аларга... Бәлки ар-чирмеш кебек урман халыклары белән гасырлар буге янәшә яшәү дә холык-фигыльләренә шулай тәэсир иткәндер. Әмма Әгерже төбәге татарларында, яхшы мәгънәдә, эчке үжәтлек тә көчле, максатка һәм нәтижәгә ирешү өчен, алар дәшми-тынмый гына ахыргача баралар. Һәрхәлдә, мин белгән һәм аралашканнары шундый.

Ә бу төбәккә мин инде егерме елдан артык килеп йөрәм, күп тапкырлар Иж-Бубый авылында фәнни жыеннарда булдым, әле узган ел ахырында гына да Әгерженең үзәндә, Тирсә, Ямурза, Уразай авылларында очрашулар уздырдым. Әлбәттә, бу якларга һәр килүемдә төбәк тарихы, танылган шәхесләр язмышы белән кызыксынам. Мин Әгерже тарихын язарга жыенмыйм, чөнки ул инде, нигездә, языла. Бу төбәкнең үз елъязмачысы бар, ул – галим Раиф Мәрданов, алар Ирек Һадиев белән берлектә, бу районның борынгы кабер ташларын өйрәндәләр, төбәк тарихы буенча китаплар яздылар. Аларның эшен язучы Чыңгыз Мусин дәвам итте, Әгерже төбәге тарихы турында саллы китап чыгарды. Райондагы кайбер татар авыллары турында да инде документаль китаплар дөнья күрдә, шулар арасынан Тәнзилә Ибраһимованың «Чал тарихлы Уразаем», Шәфкать Халиковның «Без Балтач Мәмәт нәселеннән», Габдулла Галиевның «Кырынды авылы тарихыннан хатирәләр», Эльза Сибгатованың «Бөек Себер юлында Биектау» китапларын атар идем. Галим Раиф Мәрдановның «Тарихта тибрәлгән Тәбәрле» китабы үзе аерым бер урында тора, анда бу төбәкнең бөтен тарихы һәм язмышы чагыла кебек. Шулай да, бу якларга һәр килүемдә мин төбәк тарихы буенча үземә яңалыклар ачам, гажәеп кызыклы кешеләр белән очрашам. Әйтик, Тирсә авылы мине үзенә гыйсъянчыл тарихы, баш күтәрүләре белән, Ямурза исә бүгенге динилеге белән игътибарымны яулады, һәрхәлдә, заманында бу авылда да көчләп чукуындырулар булган.

Менә инде егерме елдан артык Чаллыдан Себергә бөтен сәфәрләрем Әгерже аша үтте, киткәндә дә, кайтканда да мин анда туктала идем. Биредә мине милләттәшем, фикердәшем, утыз ел буге милли хәрәкәттә бергә булган Вәсилә Хәкимова һәм аның гаиләсе кадерләп каршы ала һәм озатып кала иде. Вәсилә ханым – озак еллар Удмуртия дәүләт педагогия институтында татар теле һәм әдәбияты укыткан тәҗрибәле мөгаллим, ул шулай ук Әгержедә һәм Ижауда көллиятләрдә, мәчет-мәдрәсәләрдә гарәп теле дә укытты. Хәзер

исә, лаеклы ялда булуына карамастан, Иж-Бубый урта мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укыта, Бөтендөнья татар конгрессының Әгерҗе районы бүлеген житәкли. Мин дә, Вәсилә ханым Хәкимованың чакыруы буенча, узган кыш Ижауда һәм Әгерҗе районында очрашулар уздырдым, быел жәй исә Иж-Бубый авылына, мәктәп укучыларының мәчеттә оештырылган жәйге жәйләүләренә укытырга килдем.

Дөрес, моннан берничә ел элек Иж-Бубый мәчетендә балаларга жәйге жәйләү оештырып караганнар, әмма ул озын гомерле булмаган. Һәм менә без дә, шушы тарихи татар авылында, яңадан мәчеттә булса да, балаларга ислам дине нигезләрен аңлатып карарга алындык. Заманында мәдрәсәләре гөрләп эшләп торган, Гобәйдулла, Габдулла, Мөхлисә Буби-Нигъмәтуллиннары белән милләт тарихына гомерлеккә кереп калган Иж-Бубый бит ул! Һәм шунда ни мәктәптә, ни мәчеттә ислам сабаклары бирелмәсен инде, мәдрәсә турында сүз дә юк! Һәм без, ата-аналарның рөхсәтен алып, бу изге эшнә үзбездә башлап карарга булдык, мәчет ун көн буге безнең карамакта булды...

Дөресен әйтергә кирәк, Әгерже районы мәгариф бүлеге житәкчесе моңа башы-аягы белән каршы булды, шуңа күрә, Иж-Бубый урта мәктәбе дә ярдәмгә килмәде. Бары тик «Бубилар мирасы» фондының житәкчесе, иганәче, танылган эшмәкәр Искәндәр Жһангәрәев ярдәме белән генә, район хакимияте, безгә мәчеттә жәйге жәйләү уздырырга рөхсәт итте. Искәндәр шушы авыл кешесе һәм Иж-Бубыйның элекке данын торгызуга күп көч куйган шәхес, шуңа күрә аның сүзе Казанда да, Әгержедә дә үтә. Балаларны ун көн буге тәм-томы белән сыйлау да аның акчасына булды, ул шулай ук аларны Удмуртиягә жәяүле походка да алып барып кайтты, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын! Без исә Вәсилә ханым белән бар көчебезне балаларны укытуга һәм оештыру эшләренә бирдек.

Әмма без ялгыз түгел идек, янәшәбездә һәр көнне диарлек Әгерҗе районы имам-мөхтәсибе Габделкәрим хәзрәт Гыйззәтуллин булды, ул балаларны район үзәгендәге «Нур» мәдрәсәсенә алып барып, кунак та итте. Казаннан гаиләсе белән махсус килеп, Рөстәм хәзрәт Ясәвиев балаларга дәрес биреп китте, ул үзе дә шушы районнан икән. Безгә Иж-Бубый авылында урнашкан музей хезмәткәрләре дә зур ярдәм күрсәттеләр. Авылда ике музей бар, аның берсе мәктәптә урнашкан, икенчесе татар бәе, иганәчесе Мөхәммәтжан Әхмәтжанов нигезе урынында торгызылган. Балалар бу музейларның икесендә дә булдылар, Раиф Гәрәев, Нурия Мәннапова, Алсу Хисаметдинова аларга Бубилар тарихын да, мәдрәсә тарихын да жентекләп аңлаттылар. Авыл тарихы музейе житәкчесе, Иж-Бубый тарихын кабат торгызу өчен күп көч куйган Раиф Гәрәев балаларны авыл буенча житәкләп йөртеп, аларга узган гаыйрлардан калган һәр бинаның тарихын сөйләде, туган якка мәхәббәт менә шундый чаралар аша да уяна бит үл...

Мин исэ жэйге жэйлүүгэ йөрүчө балаларга эдэбиат, тарих, жэмгыять белеме, эдэп-эхлак, психология бүенча дэреслэр бирдем, боларны сөйлэгэндэ,

Коръән һәм хәдисләргә, шулай ук дин темасында балалар өчен үзем язган китапларга да таяндым. Ә ул китаплар бишәү – «Сәнгать дөнъясына сәяхәт» (1989, Казан), «Бәхет ачкычы» (2002, Казан), «Алыплар илендә» (2002, Казан), «Нух пәйгамбәр көймәсе» (2004, Казан), «Туфаннан таралган татарлар» (2004, Казан). Балалар шул китаплардан өзеklär укыдылар, үзләрен кызыксындырган сорауларны бирделәр, мин исә аларга үземнең китапларымны бүләк иттем, киңәшләремне бирдем. Шунысын да әйтергә кирәк, Вәсилә апалары аларга мәктәптә бу китаплар турында сөйләгән инде, анда да өзеklär укыганнар, шуңа күрә, әдәбият дәресләрем жиңел үттә. Әгерҗе якын булгач, авылда катнаш никахлар да шактый икән, жәйге жәйләүгә йөрүчеләр арасында да андый гаиләләрдән балалар бар иде. Әмма без татарча аралаштык, бик сирәк очракларда гына, сорауларга русча да җавап бирергә туры килде.

«Бәхет ачкычы» китабым буенча уздырылган дәресләр дә бик кызыклы үттә, балалар өчен файдалы булды дип уйлыйм. Егерме ел элек басылып чыккан бу китап мәктәптә узган барлык гуманитар фәннәрне – табигать белеме, география, биология, жәмгыять белеме, тарих, психология, анатомия, астрономияне Коръән һәм хәдисләр нигезендә аңлатуга багышланган. Балалар аны бик яратып кабул иттеләр, чөнки аны Вәсилә апалары белән мәктәптә дә үткән булганнар. Тарихка аерым дәрес тә багышладым, анда пәйгамбәрләр тарихын үттәк. «Ислам – яшәү рәвеше» дип аталган китабым буенча балалар белән Аллаһы Тәгаләнең кешеләрдә нинди сыйфатларны яратуын, ниндиләрен яратмавын, хәләл белән хәрәмны ачыкладык, тормыштан һәм үзләреннән мисаллар китердек. Дәресләр гел шулай жанлы, үзара аралашып үттә.

Вәсилә Хәкимова исә балаларга гарәп теле буенча башлангыч мәгълүматлар бирде, аның әлифбасын өйрәттә. Ни гажәп, балалар өчен иң кызыклы дәрес шушы булгандыр, мөгаен. Һәр хәрәфне язарга өйрәнгән саен, аларның ничек шатланганның белсәгез иде сез! Тактага чыгып, гарәп хәрәфләре белән үз исемнәрен язу алар өчен зур жиңу иде. Югыйсә, Иж-Бубый музейларында сакланган бөтен борыңгы мирас – шушы гарәп хәрәфләре белән бит, ә авылда аларны укый алучылар юк дәрәжәсендә. Мәктәптә дә гарәп хәрәфләрен өйрәтергә рөхсәт юк икән, хәтта факультатив та... Югыйсә, Вәсилә Хәкимова аларга бер кышта гарәп әлифбасында укырга-язарга өйрәтер иде, әмма рөхсәт ителми шул.

Безнең төп хыялыбыз, стратегик максатыбыз – Иж-Бубый авылында яңадан мәдрәсә торгызу, мәдрәсә ачу, чөнки бу авыл тарихка бары тик мәдрәсәсә белән генә кереп калды, шундагы дога-гыйбадәтләр хисабына яшәде. Иж-Бубыйда хәзер дин юк дәрәжәсендә, гадәти көннәрдә хәтта мәчеткә намазга йөрүчеләр дә юк, жомга көн дә 3–4 ир-ат... Житмәсә, авыл урыслагып та бара, мәктәптә дә төп предметлар русча укытыла, катнаш никахлар шактый. Бу авылны бары тик ислам гыйлеме һәм әхлагы гына коткарып калачак, ә аның нигезе – мәдрәсәләрдә. Иж-Бубыйда мәдрәсә ачу өчен бина да бар, ул – 1895 елда төзелгән, хәзер буш торган мәчет бинасы. Дәрес, авылда,

элеккеге кебек, кыз балалар өчен гимназия ачарга хыялланучылар да бар. Әмма ул уку йорты дөньяви (светский) булса, анда, Иж-Бубый мәктәбендәге кебек, дингә урын булмаячак. Шуңа күрә, кызлар өчен булса да, малайлар өчен булса да, ул дини мәдрәсә булырга тиеш.

Дәрестән бушаган араларда Иж-Бубый музейларында да булдым. Дөрөс, минем мәктәп музеенда әле аны оештыручы Рәмзия ханым Хәлиуллина исән чакларда ук булганым бар иде, фәнни конференция вакытларында да анда кермичә китмәдем. Хәзер музей белән Алсу Хисмәтуллина житәкчелек итә, ул үз эшенең зур белгече, интеллектуаль яктан эзерлекле, эзләнүчән шәхес. Бер бүлмәле мәктәп музеенда авыл тарихы да, мәдрәсә, Бубилар тарихы да киң яктыртылган. Экспонатларның күп өлеше авыл тарихы музеена тапшырылса да, узганнарны бер ноктада күз алдына китерерлек панорама булдырылган, әфәрин, Алсу сәңгем!

Бу нисбәттән авыл тарихы музееның хәле яхшырак, аның майданы да, мөмкинлекләре дә чагыштыргысыз, ул ике катлы таш бинага урнашкан. Дөрөсөн әйтим, минем әле Татарстанда, бигрәк тә, авылда, мондый затлы музей күргәнем юк иде! Әлбәттә, музейның үзәгендә Габдулла, Гобәйдулла һәм Мөхлисә Буби-Нигъмәтуллиннар. Аларның бай мирасы, язган китаплары, сирәк тарихи фотолар, кулланган әйберләре биредә саклана. Музейда данлыклы Иж-Бубый мәдрәсәсе тарихына да зур урын бирелгән, шул ук вакытта, авыл, төбәк, милләт тарихы да чагылыш тапкан. Музей фәнни юнәлештә дә эзләнүләр алып бара, Нигъмәтуллин-Бубилар нәселе буенча өр-яңа мәгълүматлары бар. Бу урында Иж-Бубыйның авыл тарихы музей мөдире Раиф әфәнде Гәрәевка зур рәхмәтләремне әйтәсем килә, бу музей аның гомерлек хезмәте нәтижәсе. Шунысы куанычлы, аның дәвамчысы да бар, кызы Нурия Мәннапова музейда фәнни хезмәткәр булып эшли, тарихи эзләнүләр алып бара. Аталы-кызлы бу замана мәгърифәтчеләрен мин Бубилар башлаган изге эшкә дәвам итүчеләр, дияр идек.

Әмма авыл тарихы музей милләт өчен тагы да файдалырак эшләргә дә файдаланып булыр иде. Ул бу төбәктәге тарихи-мәдәни мирас үзгә бурычын үтәсен иде. Буби укуларын, фәнни-гамәли конференцияләрен, төбәк тарихына багышланган жыйнакларны, шушы темага язылган китапларның презентацияләрен дә биредә уздырырга була. Әгәржә төбәгеннән чыккан башка күренекле шәхесләр турында да мәгълүмат булсын иде. Интернетта эшчәнлеккә тагы да югарырак дәрәжәгә күтәрергә була, чөнки монда күрсәтер нәрсә дә, бу бай мирасны күрсәтә белүче белгечләр дә бар.

Иж-Бубый музейларында булганда, мин үзем өчен бер яңалык та ачтым, ул – атаклы Бубилар нәсел дәвамчысы Мәрһәм Бубинская-Атмажаның язмышы. Моңа кадәр бу ханым Бубилар династиясе вәкилләре арасында юк иде, ә ул мәгърифәтче Гобәйдулла Буби-Нигъмәтуллинның беренче никахыннан туган кыз булып чыкты, Атмажа фамилиясе исә төрек иренекә. Шунысын да әйтергә кирәк, Төркия өчен Мәрһәм Атмажа – каһарман хатын,

милли герой. Аның тиңсез батырлыгы, фидакарьлеге – Беренче бөтендонья сугышы вакытында урысларга эсир төшкән төрек гаскәриләрен коткаруда. Мәрьям Бубинская 1800 эсир төрек офицер һәм солдатын, үз кесәсеннән 10 мең алтын акча түләп (хәзерге 1 миллион Америка доллары), иреккә чыгара, алар арасында аның булачак ире Али Рыза да була.

Дөрес, бу хәлләр инде совет власте урнашкан була, Мәрьям ире Али һәм эсирлектән азат ителгән төрекләр белән әле Төркестанда, большевикларга каршы сугышларда да катнаша, анда кызыл гаскәрдән жинелгәч, алар Әфганстан, Иран аша, бик авырлык белән, Төркиягә кайтып житәләр. Ире Али биредә Төркия хәрби көчләренә хезмәткә керә, зур дәрәжәләргә ирешә. Мәрьям Бубинскаяның төгәл үлү елы хәзергә билгесез, галим Айдар Хәйретдиновның язуы буенча, бу хәл 1945–1946 елларда булырга мөмкин. (Айдар Хәйретдинов. Мәрьям ханым: Бубилар нәселенң онытылган каһарманы // Историческая этнология. 2022. Т. 7. № 1. 94 б.)

Шунысың да ассызыклап үтәргә кирәк, Мәрьям Бубинская-Нигъмәтуллинаны милләтебезгә кайтаручы галим – Айдар Хәйретдинов, ул аның хакында Төркия матбугаты аша өйрәнәп, күп мәгълүмат тапкан. Хәзер бу эшнә музей хезмәткәрләре Алсу Хисмәтуллина һәм Нурия Мәннапова дәвам итә, Нурия ханым интернет аша Мәрьям Атмажа турында күп яңа мәгълүмат тапкан, бу каһарман татар хатыны турында Төркиядә хәтта документаль фильм дә төшергәннәр, бәлки әле нәфис фильм дә булып. Тик нигәдер Төркиядә аны каһарман төрек ханымы, дип язалар. Бик сирәкләре генә Мәрьям Атмажаның татар икәнлеген искә ала, әмма Уфа белән бутыйлар. Хәзер боларның барысына да ачыклык кертәргә кирәк булачак. Иж-Бубыйның авыл тарихы музеенда Мәрьям Бубинскаяның бер почмагы да булдырылган, биредә аның турында өстәмә материаллар туплау дәвам итә.

Шөкер, Әгерҗе төбәгендә Мөхлисә һәм Мәрьям Бубиларның эшләрен дәвам итүче фидакарь татар хатын-кызлары бар. Иж-Бубыйда алар Вәсилә Хәкимова, Алсу Хисмәтуллина һәм Нурия Мәннапова булса, районның Биектау авылында исә мин башка мәгърифәтче ханымнарны да очраттым. Эльза Сибгатова «Бөек Себер юлында Биектау» дип аталган әдәби-документаль жыентык бастырып чыгарган, ә Нурия Көбәш (Төхбәтуллина) әдәби жанрда повестьлар һәм хикәяләр ижат итә. Алар икесе дә шушы Биектау авылынан, гомер бие укытучы булып эшләгәннәр, әмма Эльза ханым Мордывый авылында, Нурия Көбәш районның иң читендә булган Кадыбаш авылында яшиләр.

Шунысы гажәп, Нурия ханым доньяның иң читендә яшәгән кебек тоелса да, язган эсәрләре белән халыкара бәйгеләрдә катнаша һәм доньякүләм жинүләр яулый! 2021 елда ул үзенң «Сөйли, жырлый, сагына торган материя» дип аталган хикәясә белән «Ачык Евразия» дип аталган, Лондонда уздырылган халыкара бәйгедә финалга чыга. Аңа кадәр исә, 2016 елда, Мәхмүт Кашгарый исемендәге халыкара төрки бәйгедә Татар-

стан буенча икенче урынны ала. Мин Нурания Көбәшнәң 2008 елда Казанда басылган «Мутантлар» китабын укып чыктым, автор тормышны да, кеше күңелен дә яхшы белә, ул дөньяга фәлсәфи-психологик күзлектән карый һәм бәя бирә. Тасвирлавында нечкә юмор һәм ачы хакыйкәт аралашып бара, урыны-урыны белән бу әдәби алым символик трагикомедия дәрәжәсенә ирешә, шул ук вакытта әсәрләрендә ашыгып сөйләп чыккан натуралистик урыннары да бар. Мин Нурания ханымга темасын киңәйтәргә, шушы төбәктә яшәгән тарихи шәхесләр, бигрәк тә, хатын-кыз каһарманнар турында да язарга тәкъдим итәр идем.

Биектау авылы турында китап язган Эльза ханым Сибгатова исә документаль жанрда эшли, эзләнүләр алып бара. Мин аны узган кыш очрашулар вакытында да, быел Болгар халыкара форумында да очраттым, ул авылдашы, тел галиме, профессор Мөхетдин Корбангалиев турында чыгыш ясады. Быел ул мөхтәрәм галимнәң, милләтне гарәп-латин-кирилл имляларында әлифбалы итүче шәхеснәң тууына 150 ел икән, Эльза Сибгатова шуны зурлап билгеләп уздырырга әзерләнгән. Әлбәттә, бу истәлекле датаны галимнәң туган авылы Биектауда да, Иж-Бубыйның авыл тарихы музеенда да, Казанда да олылап билгеләп үтәргә кирәк, ул моңа бик лаек! Эльза Сибгатованың «Бөек Себер юлында Биектау» китабында Мөхетдин Хафизитдин улы Корбангалиев (1873–1941) турында күп кенә кызыклы һәм бай мәгълүмат бирелгән. Баксаң, аның атасы алпавыт Тәфкилевның крепостной крестьяны булган икән. Әйе, Биектау авылы, тирә-юньдәге берничә татар авылы кебек, коллыкка сатылган татарлар авылы була. Биектау халкы башта алпавыт Каныш Яушевның крепостной коллары була, аннан ул аларны Тәфкилевка сата...

Менә шул кол татарлар арасыннан Мөхетдин Корбангалиев кебек акыл ияләренәң чыгуы авылының элек-электән дини, мәгърифәтле булуыннан килә, дип уйлыйм. Биектау авылы бик борынгы тарихлы, мәчет-мәдрәсәле авыл булган. Ә 1885 елда монда хәтта дәүләт тарафыннан рус-татар мәктәбе дә ачыла, анда танылган тарихчы Гайнетдин Әхмәров авыл балаларына рус теле укыта. Мөхетдиннәң зиһенле бала икәнән аңлап, ул аңа Казанга, татар укытучылар мәктәбенә укырга барырга киңәш итә. Мөхетдин Корбангалиев Казандагы бу уку йортын уңышлы тәмамлай, укыганда ук, Каюм Насыри, В. Радлов кебек мәгърифәтчеләр белән таныша, алар киңәше белән, фән юлына кереп китә, 1917 елга кадәр авылларда һәм Казанда балалар укыта һәм дәрәслекләр яза башлай. Бүгенге көндә педагог, тел белгече Мөхетдин Корбангалиевның йөздән артык фәнни хезмәте барлыгы билгеле, ул татар, рус, география, математика буенча дәрәслекләр, шулай ук программалар, сүзлекләр, укыту кулланмалары авторы, латин һәм кирилл хәрефләрендәге «Әлифба»ның атасы, Казан дәүләт университетында татар теле кафедрасына нигез салучы, күп тел белгән профессор... Бу танылган шәхеснәң репрессияләргә эләкмәвенә бәлки аның крепостной баласы булуы сәбәпче булгандыр. Шәхес култы елларында юк ителгән татар мәгърифәтчеләре эшен аңа

дэвам итэргэ туры килә. Мөхетдин Корбангалиев 1941 елның 3 июнендә, сугыш башланырга берничә көн кала, йөрәге ярылып үлә...

Менә шундый авыл ул – милләткә акыл ияләре биргән, крепостной татар коллары авылы Биектау. Мин аны урынга барып, бик яратып өйрәндем, халкы белән аралаштым. Бу авылда биек таулар юк, исеме, галимнәр язганча, Биктәү дигән татар кешесе исеме белән бәйле булырга мөмкин, русча да ул тәржемә ителмичә, Биктово, дип кенә языла. Таулары булмаса да, авылда Әби патша күпере, дип аталган таш күпер саклана, аның аша кул-аяклары богаулы каторжаннарны этап белән Себергә сөргәннәр, авыл башындагы урманда аларның туктап төн куна торган алачыклары да булган. Биектау аша Пугач яулары да узган, авыл ирләре дә анда катнашкан, соңыннан аларның күбесе рәхимсез рәвештә жәзалап үтерелгән. Эльза Сибгатова китабында боларның барысы турында да мәгълүмат бар.

Әйе, Әгерҗе төбәге турында күпме язсаң да, язып бетерә торган түгел, чөнки бу тарих әле өйрәнелә генә башлады. Мең елдан артык шушы жирләрдә көн күргән, тамырларында «Арские князья» дип аталган затлы һәм гайрәтле нократ татарларының каны аккан, тарихи болгар-нугай-татарларның рухи дэвамчылары булган халык яши монда! Бу яклардан да көчлөп чукуындыру гарасаты шаулап үткән, ләкин ул тема әле аз өйрәнелгән. Бу төбәктә татар алпавытлары да, милли мәгърифәтчеләр дә яшәгән. Тарихы һәм язмышы белән кырыс та, сагышлы да төбәк бу – Әгерҗе яклары, күпләребез өчен әле ачылмаган тарих, язылмаган китап. Һәм бу хезмәтем, шушы төбәк тарихының бер сәхифәсе булып, милләтебезгә файда китерсен иде...

3 июль, 2023 ел.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАР

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

ЭДИГЕ БИЙ

Кереш сүз

Кырым татарлары мөстәкыйль бер милләт булып оешсалар да, киң татар дөньясының аерылгысыз бер өлеше булып торалар. Ватаннары – Кырымда һәм аның тирәсендәге жирләрдә. Аларның бабалары нәкъ шунда Алтын Урда таркалган вакытта башта «Кырым төмәне» исеме астында, аннан соң Кырым ханлыгы исеме белән тарихта бик тә билгеле дәүләт булдырып, көн иттеләр, ул төбәктә югары үскән мәдәният (фән, әдәбият, тарихи эсәрләр) тудырып, озак дәверләр бик үзенчәлекле кыпчак-угыз (госманлы) симбиозы буларак яшәделәр, шәһәрләр булдырдылар. 1783 нче елда бәйсезлекләре бетерелеп, Русия империясенә кертелгәч, алар өчен трагик заманалар житә, бик күпләре дулкын-дулкын булып эмиграциягә китәләр. СССР эчендә дә кырым татарлары ачы язмыш кичерделәр – кайбер башка халыклар белән бер дәвердә депортацияләнеп, Урта Азиягә күчерелделәр, шул заманнарда халыкның яртысы диярлек юлда үлеп калды. Алла сакласын мондый язмышлардан...

Ләкин бу көчле һәм горур халык – Алтын Урданың төп варисларының берсе – бирешмәде, авыр шартларда да үзенә милли аңын, мәдәниятын сакларга тырышты. Ә кырым татарларының мәдәнияты гаять бай һәм язма мирастан тыш бик тә кызыклы халык авыз ижатын да эченә ала. Үз вакытында Кырымда яшәгән татарларның фольклор эсәрләрен күренекле рус галиме, тюрколог В.В.Радлов язып алып, бастырып чыгарган иде. Ул хезмәттә «Идегәй» дастанының 3 версиясе бирелгән (карагыз: [Образцы Ч. VII: 1896. ББ. 99–122, 154–165, 198–201]). Аннан соң, 1991 нче елны, Совет дәверенә ахырындарак, Жафар Бәкерев тарафыннан кырым татарлары фольклоры Үзбәкстанда аерым бер хрестоматия буларак дөнья күрдә. Анда бастырылган «Эдиге бий» дастаны (2 версия) В.В.Радлов чыгарган текстлардан аерыла. Журналыбызның бу номерыннан башлап шушы китаптан алынган «Эдиге бий» дип исемләнгән дастанның берсен (алар хрестоматиядә ике вариантта) бирә башлыйбыз. Ул кырым татарлары әдәби телендә, әмма безгә дә яхшы аңлашыла.

Идегәйгә багышланган дастанның Кырымда һәм яқындагы далаларда яшәп килүе табигый – монда күпсанлы нугай татарлары һәм 1502 нче елдан соң Олы Урда татарлары утырып калып, кырым татарларының халык булып формалашуында зур роль уйнайлар, жирле фольклорга да нык йогынты ясыйлар. Гомумән алганда, Кырымда һәм аның тирәсендәге далаларда яшәгән Алтын Урда татарларының варислары тудырган фольклор бөтен татар

дөнъясы өчен генә түгел, ә төрки-кыпчак телле халыклар өчен дә әһәмиятле, чөнки ул безнең барыбызның да уртақ тарихын чагылдыра.

Моның шулай икәнен татар галимнәре инде күптән аңлаганнар, шуңа күрә дә «Идегәй» дастанының жыйма текстын төзегәндә Татарстанда эшләүче фольклор белгечләре, мәсәлән, Нәкый ага Исәнбәт, дастанның кырым татарларында язып алынган версияләрен дә файдаланган. Моның шулай икәнлеген түбәндә китерелгән дастанны укыганда үзегез дә күрерсез.

Күләмле «Әдиге бий» дастаны бер номерга гына сыеп бетми, шунлыктан аны бүлеп бастырырга уйладык. Калган өлеше киләсе елда басылачак. Әле эш моның белән генә бетмәс, чөнки В.В. Радлов туплап чыгарган басмада кырым татарларының башка фольклор әсәрләре дә безнең өчен кызыклы һәм кыйммәтле. Аларны да алга таба укучыларыбызга житкерергә уйлыйбыз.

*Дамир Исхаков,
тарих фәннәре докторы.*

(Кырым татарлары варианты)¹

Бурунғы заманда Идильде (Волга) бир Токътамыш деген хан болгъан. Онынъ да Къутлыкъая бий деген бер къушчысы бар экен. Токътамыш хан авджы къушман ав этмекни пек севе экен. – Яз кельсе хан ордусында асыл да отуралмай экен. Къутлыкъая биймен экиси ат минип, къуш алып экевден экев Чегерли гольге чыкъып кетер – бир кетселер эки–учъ кунъ, пек къызыш-салар, бир афта эвге къайтмаз экенлер.

Ана шу Къутлукъая бий Токътамышнынъ къушчысы экен. Ханнынъ тогъан, шаин, лачын къушлары чокъ олгъан. Къутлукъая бий о къушларны бакъа, къозлата, йымырта бастырта, явруларын асрап осьтюре, йырты (ав) урмагъа огрете экен. Ханнынъ энъ севгени бир анача тогъан экен. Анача тогъан эр йылы экн йымырта къозлар ве ондан чыкъкъан яш тогъанлар йыртыны пек уста урар экенлер.

Ана энди яз кельди. Токътамыш хан бир даа авгъа чыкъты. Кельселер, гольде къаз-орьдек пек чокъ экен. Сонъ къамыш ичинден гъакъылдап, бир багълан (кийик къаз) учып чыкъты. Хан, къолундаки авджы къушны сильтеп учурды. Тогъан бир тегерек айланды да, барып къазны урды. Къаз ерге тюшти, йыртыджы къуш тепеде ойнакълап къалды. Сонъ къамыш артындан даа бирев къуш учурды. О къуш джапалакъланып келип ханнынъ къушы ургъан къазнынъ устуне отурды. Оны корип, ханнынъ тогъаны тепеден ташдай шувулдап тюшти, бир къакъып анавы къушны аттырып йиберди. О къуш чапаланды, чапаланды, сонъ турды. Ханнынъ къушуман урушмагъа къоркъты. Сонъ къамыш артындан о къушны учургъан адам чыкъты, хангъа селям берди. Хан алейк алмады, сонъ о киши хангъа сёз къатты: «– Къушыңыз бек

¹ Кырымда калган нугайлар (= «дала татарлары») телендә язып алынган булса кирәк.

йиги (эйи) экен. Сатмазсызмы магъа?» – деди. Токътамыш хан айтты: «– Бундайын къуш сатылмай, сатылса да эр кеснинъ арджы тугуль. О тек ханларгъа ляйыкъ къуш», – деди. Анавы киши: «– Айса, мен ханман, айткъан фиятынъ-ыздан учъ къат арткъач берирмен», – деди. Токътамыш хан: «– Ия-я, сиз бизим падишамыз экенсинъиз де, биз сизни танымагъанмыз!» – деди. О киши: «Ёкъ, мен бу юртнынъ падишасы тугульмен. Мен сартнынъ падишасы Темирхан боламан!» – деген. Онда Темирхан: «– Айса, Токътамышхан, насыл анылашыр экенмиз, бу къушнынъ фияты устюнде?» – деп сорады. Сонъ Токътамыш хан: «– Сарт демек, – сатанджы демек боладыр, алыш-беришни танъры олар ичюн чыкъаргъан. Мен сарт тугульмен, алыш-беришмен огърашмайман», – деди. Темирхан бир шей айтмады, лякин Токътамышкъа ачувы чыккыты, амма ачувыны ичинде тюйди. Токътамыш хан да, озъ башына ачувланды.

Темирхан озюнинъ ордукентине (пайтахтына) къайтты ве кенъешчилеринн топлап, оларгъа: «– Энди биз нишлейик? – деди. – Токътамышнынъ къушуман урушаджакъ къушны, ким тапып бебир бизге?» – деп сорады о. Кенъешчилер: «– Ондайын эткен къуш биревде ёкъ, бельки бутюн алемде ёкъ. Шу Токътамышнынъ Къуртлукъая бий деген, бир къушчысы бар, анача тогъанны о беслей, о кюзлата, о асрай. Шогъа айтсакъ, бельки бир йымыртасыны хырсызлап, бизге берир?» – дедилер.

Сонъ, Темирханнынъ къушчысы Къуртлукъая бийге кельди: «– Къуртлукъая бий! Сен шу, анача тогъаннынъ бир йымыртасыны бизге бермесенъ, болмаз. Бизим ханымыз, Темирхан о къуш ичюн, юкъусыны къачырды. Биз сагъа не истесенъ, оны берирмиз», – деди. Къуртлукъая: «– Магъа бир шей керекмей Темирхандан. Мен янгъгыз бир адамман – меним уюм ёкъ, балам ёкъ къорантам ёкъ. Сен гольге барып, магъа бир быдаякъ байкъуш йымыртасы тапып кетир, мен сагъа тогъаннынъ бир йымыртасыны берирмен. Баргъан сонъ да, менден Темирхангъа селям айт». Шай деп, Къуртлукъая Темирханнынъ къушчысына анача тогъаннынъ бир йымыртасыны берип джиберди.

Ана энди, къантар къыштан язгъа авды, джыллы еллер эсип башлады. Сонъ Токътамыш хан сорады: «– Насыл, Къуртлукъая бий, анача тогъан бу йылгъы балаларын чыкъардымы?» Къуртлукъая бий: «– Хан азретлери! Анача тогъаннынъ асыллыгъы кеткен, о къартайгъан. Бу йылгъы йымырталарыннынъ биреви шалкъам чыккыты. Мен оны аттым, ерине бир байкъуш йымыртасы кыйдым. Ёкъса, анача тогъан бир йымырта устюнде ятмаз», – деди. Токътамыш хан онъа: «– Сен кене де къара, къуш бир кере янгъылгъан болса, о асыллыгъыны джойгъан демек, догъру болмаз», – деди.

Энди яз кельди, авалар кызды. Токътамыш хан Къуртлукъая бийни алып авгъа кетти. Ялынъыз чыккъан яш тогъанны ве онынънен бир ювада чыккъан байкъуш баласыны да алдылар. Сонъ Чегерли гольге кельдилер. Токътамыш: «– Башта шу байкъуш баласыны учурайыкъ, къана нишлер?» – деди де, оны учурды. Байкъуш баласы бир шейге къарамадан «пыр-р» этти, учты кетти озъ ёлуна. Сонъ Токътамыш хан яш тогъанны

учурды. Тогъан бир төгөрөк айланды, сонъ юксек котерилип йырты кыдырды. Шу заман, къамыш артындан даа бирев къуш учурды. О да бир төгөрөк айланды, сонъ юксек котерилип йырты кыдырды. Сонъ эки тогъан да, бир къара акъкъуны корьдилер, экеви де барып оны урдылар. Акъкъу ерге тюшти, сонъ эки тогъан бир акъкъу ичюн талаштылар. Къакъышты, патырдашты, уруштылар – экеви де ал къан олдылар. Амма бирев де къачмады, бирев де устюн кельмеди. Токътамыш хан къушларнынъ урушкъанына къарап, ойгъа далды: «– Бу бизим тогъанлар насыл къуш болсын, бир ургъанда, къачыра тургъан эдилер. Не болды экен бугъа?» Сонъ бир даа къараса, Темирхан да къушларнынъ урушкъаныны сейир этип тура. Къуртлукъая бий барып озьлерининъ къушуны алды, Темирхан да озюнинъ къушуны алды. Сонъ Темирхан:

Быдаякъ байкъушнынъ баласы

Байкъуштан не асыл аласынъ?

Байкъуш учургъаннынъ шикяры (авы)

Сычанман сары йылан баласы, – деди.

Токътамыш хан кызарды, бозарды, амма бир шей айтмады.

Эльтдиректен атына къамчы урды, атны тургъан еринден дёртнал чаптырып эвине къайтты. Къуртлукъая бийге айланып биле къарамады, чюнки о бир шейден шекленди. Сарайына пек ачувлы кельди, биревге сёз къатмады. Сонъ пек чокъ ракъы ичти, башыны байлады, ятты юкълады.

Токътамыш хан эртеси куню эрте танъда уянды. Къуртлукъая бийни юкъусындан уянтып, узурна чагъыртты. Онынъ козюне тикилип: «– Къуртлукъая бий, догърусыны айт! Сен магъа анача тогъаннынъ асыллыгъы кетти деп, ялан айткъансынъ. Сен онынъ бир йымыртасыны менден огъурлап, Темирхангъа берген боласынъ. Айт догърусыны!» – деди. Къуртлукъая бий: «– Хан азретлери! Къылыч сизинъ, баш бизим – мен шу акъылсызлыкъны эттим, йымыртаны бердим. Мен буны сизге яманлыкъ этейим де, Темирхангъа ярайым деп, этмедим. Манъа Темирханнынъ къушчысы кельди, бек джалынды (ялварды). Шу ихтияр адамны аджып, бердим. Сонъ Токътамыш хан: «– Олай болса, Къуртлукъая бий, сен шу йымыртаны берджек болгъанда, бунынъ сонъу не боладжагъыны да тюшюнгендирсинъ, чекеджек джезанъа да разы болгъандырсынъ. Шимди сен хиянет эттинъ, меним тузума тюкюрдинъ, софрамь тептинъ. Мен шимди ойлайман: эгер джеллятны чагъырсам, о да кылычман сенинъ башынъны кессе, бу сагъа кьолай олюм боладжакъ, чеккен джезанъ эткен гунянъдан эксик боладжакъ. Бардынъ ки, сен отъмекке-тузгъа козь юмдынъ, демек, сенинъ козьлеринъ сокъур болмакъ керек. Мен сагъа шу шейни этермен, – деди де, эки кюруджыман бир джеллятыны чагъырды. Кюруджылар Къуртлукъая бийни сюйреклеп алып кеттилер. Сонъ, джеллят онынъ эки козюне темен ине чёкти. Сонъ чекишип ольсин деп, тавлыкъ бир ерде чегереликке алып кетип ташладылар.

Шай этип, Къуртлукъая бий чытырман чегерликте бир кунъ ятты, эки кунъ ятты: «–Энди шайтип оледжекмен», – деди ве еринден кыбырдамады. Учюнджи кунъ дегенде, къушлукъ маали олса керек, чегерликде бир шытырды чыкъты. Сонъ къатына эки аякълы, инсан юрюшмен бирев келип токътады. Сонъ, къарыкъ сесимен сёйледі: «–Селям алейкум, Къуртлукъая бий!» Къуртлукъая бий сергекленип, даа динълеп турды, сонъ: «–Тынмысынъ, джынмысынъ – кимсинъ?» – деп сорады. О сес: «–Ишинъ осал, Къуртлукъая бий! Къара кунъ дегеннинъ энъ къарасы, сенинъ башынъа тюшкен. Козылеринъни ийги этсем, магъа не берирсинъ? Къуртлукъая бий: «–Менде не бар да, сагъа берейим? Менде алтын ёкъ, пара ёкъ, козь ёкъ. Сен мени ярлыгъасанъ (аджысанъ), сени танъры ярлыкъар», – деди. О сес: «–Магъа мал да керекмей, алтын да керекмей, пара да керекмей. Сен акъайсынъ – мен апакъайман. Магъа сенинъ эркеклигинъ керек. Сагъа къошакъ болмагъа кельдим. Бер къолунъны, тут да коръ мени», – деди. Къуртлукъая бийнинъ къолуны алып о, озюни туттурып коръсетти. О керчектен де апакъай экен – балабан кокюслери, тап къурсагъынадже саркъкъанлар. Къуртлукъая: «–Айса, мен разыман, сагъайт козылеримни!» – деди.

Энди, о апакъай илядж кыдырып кетти. Барды да, бир теректен эки япракъ узды. Сонъ, таш арасындан чып-чып тамгъан бир чокъракътан сув алды. Келип, Къуртлукъая бийни чалкъа яткъызды, эки япракъны сувгъа батырып, онынъ эки козюне къойды. «–Сон энди юкъла, мен бир тыныштан келирмен», – деп кетти. Къуртлукъая бийнинъ козылерининъ агърысы эксильди, юреги эрювлendi, яш баладайын юкълап къалды. Сонъ, о «Тур энди, Къуртлукъая они!» деген сесни эшитип, уянды. Козылерини ачса, къаршысында – аллы-гуллу урба кийген, бир яш кыскааякълы тура. Къолунда да богъчасы бар. Кыскааякълы: «–Ал мынавы богъчаны, Къуртлукъая бий! Анда аш бар, сув бар. Къур-сагъынъ тойгъан сонъ, бир чалаш къураарсынъ – экевимиз мында яшармыз», – деди. Къуртлукъая бий ашады, такъаты кельди. Сонъ чегер юлкып, акъшамгъадже бир чалаш ясады, къавдан (къуругъан от) топлап, чалаш туюбуне тёшеди. Сонъ акъшам болды, экиси яттылар – акъай-апакъай олдылар. Саба эрте турдылар, онда Къуртлукъая бий айтты: «–Дызман апакъай экенсинъ! Татлы апакъай экенсинъ!» – деди. Апакъай айтты: «–Олай болса, бегене болсанъ, бизге кедер эткен киши ёкъ – мен сенинъки, сен менимки, яшай беремиз. Меним тек бир шартым бар, шоны бозмасанъ болгъан», – деди. Сонъ Къуртлукъая бий сорады: «–Насыл шарттыр о?» Апакъай айтты: «–Меним шартым шу ки, уйге келе болсанъ, тышарыдан сес берип келирсинъ. Мен уйден чыгып кете болсам, сен артымдан къарамазсынъ», – деди. – Эгер артымдан къарасанъ, я да сес бермей кельсенъ – сен магъа ёкъсынъ, мен сагъа ёкъман. Меним шартым шу». Къуртлукъая бий бу шартны къабул этти, разы болды.

Ана энди Къуртлукъая бий эр кунъ эртен авгъа кете, акъшамгъа бир къуш согъып кетире. О къушны бикеси уюте, темизлей, кызарта – экинджи куню-

не акъшам оны ашайлар. Экинджи куню даа бир къуш согъып кетире – оны да юлкып, тинтип, къызартып йийлер. Шай этип, бир къайгысыз яшайлар.

Сонъ бир кунъ, Къуртлукъая бий яй алып, бир даа чѣльге чыкып кете. Апайы уйде янгъыз къала. Бир даа къараса чегерлик ичинден бир адам чыкып келеята. Адам келип, Къуртлукъая бийнинъ къарысына: «– Къарным ачтыр. Бир парча емек булунмазмы?» – деп сорай. Буларда отъмек ѳкъ, бир шей ѳкъ. Апакъай не береджегини бильмей. Сонъ озъ-озюне дей: «Санда къызартма къуш бар. Бир джилигин къопарып алып берсем азлыкъ этер, айып болыр. Эписини берийим десем, Къуртлукъая бий ач къалыр деп къоркъаман. Айды, не болса, болыр – берийим!» – деди. Кетирди саанны, къойды тиленджининъ алдына. Тиленджи ачты сааннынъ къапагыны, башлады къызартманы емеге. Бир хамам ашап битирди, сюеклерини саан ичине тизип салды. Сонъ бир шукюр дуасы этти. Къуртлукъаянынъ бикеси сааннынъ къапагын къапатып бир четке салды. – Сонъ тиленджи айтты: «– Инсан огълуман яшап, сен де инсанлыкъ ѳлуна мингенсинъ – йигилик этмеге уйренгенсинъ. Айды, айса, алла сизге бир эвлят багъышласын», – деди. Даа бир дуа этти, сонъ чыкып кетти.

Акъшам Къуртлукъая бий авдан кельди, бир къуш согъып алып кельди. Бикеси бет-къолуны ювдырды – алдына аш къоймады. Сѳйледи Къуртлукъая бий: «– Емек ѳкъмы, апакъай? Къарным ачтыр!» – деди. Бикеси сѳйледи: «– Бир шей ѳктыр, Къуртлыкъая бий! Бильмеймен нишлемеге. Бир тиленджи кельди бугунъ, ач экен – огъа бердим. Бир тамам ашады. Инанмасанъ къара», – деди. Сааннынъ къапагыны ачып косьтерди – бакъсалар, анда къуш къызартмасы олгъаны киби бутюн тура. Апакъай, насыл шейдир бу деп, тааджип этти. Сонъ Къуртлукъая бий сѳйледи: «– Сен апакъай, меннен ойнайсынъ, мени селекеге (мыскыылгъа) аладжакъ боласынъ». Апакъай: «– Мен ялан айтмадым, Къуртлукъая бий! Сѳзюм керчектир. Нишлейим сагъа ялан айтып?» – деди. Онда Къуртлукъая бий: «– Олай болса, бу кельген тиленджи зая адам болмаса керек. Онынъ келип кеткени хырлы тугуль», – деди.

Шай этип, олар хайли вакъыт даа авланып-эгленип юрдилер. Сонъ Къуртлукъая бийнинъ къарысы къурсакъ котерди. Апайынынъ юклю олгъаныны корьген Къуртлукъая бий ойланды да, озю-озюне: «– Къа, энди нишлейим экен? Мына келеяткъан къыш. Джавун-сачын башласа, къар да джавса, яш баламан бу чалашта отурылмаз. Магъа энди кишилерге корюнмек, къышлыкъ бир дуракъ тапмакъ керек», – деди.

Къуртлукъая бийнинъ Эсебий адлы бир досту бар эди. О Эсебий Токътамыш ханнынъ аталыгына чобан эди. Барып шу Эсебиймен корюшти, башына келип – кечкен эр шейни айтты: «– Шимди апакъайым къурсакъ котерди, магъа къышнынъ къайтгысыны чекмек керек». Эсебий онъа бир кийиз чадыр берди, кочъмек ичюн эки ат, савут-саба, даа бир такъым шей берди. Сонъ кенъеш берди: «– Сен, Къуртлукъая, улус Токътамыштан кетсенъ, сагъа арув болыр. Токътамыш хан, озюнъ билесинъ, бек тез ачувлангъ-

ан адам. Сенинъ сав къалгъанынъны эшитсе, джинлери башына топланыр, ачувланыр. Сизлерни сав къоймаз», – деди.

Сонъ Къуртлукъая бий ёл бою ойланып кетти: «– Айса, мен нишлейим? Темирхангъа барайыммы? Сагъа бир йымырта бергеним ичюн, Токътамыш хан мени къувды. Мен сагъа бир йымырта бердим – энди сен магъа бир тилим отъмек бер, деп айтайыммы? Ёкъ, олай болмаз! Мына – Токътамыш ханнынъ топрагъы. Мына – Темирханнынъ топрагъы. Мен шу сынъырда отурайым, биревге де беринди (подданный) болмайым», – деди. Къурды чадырыны, кетирди апакъайны – шу сынъырда отурды. Кене авджылыкъман кечиндилер.

Бир кунъ о кене авдан къайтты, амма сес бермей кельди. Унутты. Апакайы аймангъа (тёгерек леген) сув къойгъан, башыны ювгъан, энди къол котерип, сачыны тарай эди. Къуртлукъая бир къараса-апакъайда къолтукъ астында бир тешик бар, о тешиктен опыке бавуры корюне. Сонъ Къуртлукъая бий анълады ки, апакъай албасты (ведьма) экен. Къуртлукъая сорады: «– Апакъай, сенде бу не тедарик я?» Апакъай абдырады, сонъ озюни къолгъа алды да: «– Меним синълимнинъ тою бар, мени чагъырдылар. Рухсет бер, кетейим», – деди. Къуртлукъая бий: «– Сен насыл кетерсинъ? Мына-мына бала догъаджакъ. Насыл кетерсинъ бу авур аякъман?» – деди. «– Эгечи (татасы) болып да, насыл бармайым синълимнинъ тоюна? Эки кунъден келирмен», – деди къарысы. Къуртлукъая бий рухсет берди: «– Бек керек болса кет», – деди. Апакъай кийимлерини кийип, уйден чыкъты. Къуртлукъая бий савлукъман бар айтты, апакъай савлукъман къал айтты. Сонъ о тюшюнди, озю-озюне «Мен уйге сес берип кельмеге унуттым, бунынъ бир шартыны боздым. О магъа бир шей айтмады. Энди бунынъ экинджи шарты: уйден кеткенде артындан къарамайджакъман. Шунынъ артындан да, бир къарайым да!» деди. Арткъа башыны бурып, омуз устюнден къарады. Коръсе – бикесининъ аякълары къуш аягъына ошайлар, учъ дане узун пармакълары бар, окчелери ёкътыр.

Къуртлукъая бийнинъ бакъкъаныны апайы дуйды, джылп этип артына къарады ве бурулып къайтып кельди. Къуртлукъая бийге: «– Энди бизим шартымыз бозулды. Сен сес берип келеджек эдинъ, унуттынъ, мен индемедим. Шимди артымдан къарагъанынъ – бу «биле-биле ядес» демектир. Энди бизим бирлигимиз битти – сен магъа ёкъсынъ, мен сагъа ёкъман. Бала догъса, мен оны джуртлыкъ болгъан бир ерге ташлап, кетермен. Савлукъман къал!» – деди де, кетти.

Энди десенъ, анавы Эсебий деген къарт, Къуртлукъаянынъ досту, бир кунъ эрте танъда къойларыны къоштан чыкъарып, кой четине, сюрю топланыр ерге айдады. Бир даа къараса, алдда кеткен къойлар урькти, къачтылар. Эсебий: «– Бу къойлар неден урьктилер? Барып къарайымчы шоны», – деди. Къойлар урькип къачкъан ерге барып, къарады. Коръсе, янъы тувгъан бир бала, къундагъы ёкъ, къатында анасы ёкъ, бирев ёкъ. Ёлджылар ташлап кеткен бир эдик (этик, йымшакъ сыджма) ичине кирсетилген, ята. Эдик къатында баланынъ шылымы (послед) ята бувланып. Эсебий къарт бир ара абдырап

алды, сонъ сюрюге къошмакъчюн койларыны айдап келеяткъан койдешлерини корип, элесленди. Сонъ баланы эдик такъымынен алды чекменининъ этегине. Адамлардан бириси: «– Этегинъде не бар я, къарт?» – деп сорады. «– Тезек джыйдым, уйде джагъайт ёкъ экен. Дженъгенъиз бир этек тезек кетир деген эди, шуны тез-тез алып барайым уйге», – деди де, ашыкъып кетти. Эвге келип, баланы апайына корьсетти: «– Бу баланы ёл четинде мынав эдик ичинде таптым. Мен беллесем, бу бала, шу Къуртлукъая бийнинъ баласы болса керек, апакъайым авур аякъман чыгъып кетти, деп айткъан эди. Сакъын биревге айтма, бала тапкъанымызны», – деп къойларына кетти.

Сонъ акъшам эвине къайтып, апайыман кенъеш къурдылар.

Эсебий: «– Мен ярын Къуртлукъая бийге барып айтарман. Сен бареме, кичкенемизнен къошып буны да эмиз – бизим балаларымызман сют къардаш болыр. Къуртлукъая оны къатип, къарайджакъ?» – деди.

Айны уш куюню, Токътамыш ханнынъ кишилерини онъа хабер кетирдилер: «– Сиз Къуртлукъая бийнинъ козьлерине темен ине сокътырдынъыз, чегерликке аттырдынъыз. О анда ольмеген. Бир ырымджы апакъай онынъ козьлерини эмлеген (савулткъан), сонъ о, Къуртлукъаяман яшап къалгъан, ондан бала табаджакъ экен. Шимди Къуртлукъая улус тонрагъынъызнынъ къунтювуш сынъырында чадыр къурып ерлешкен. Сизге де беринди тугуль, Темирхангъа да беринди тугуль. Озь башына баяр кесильген, отура».

Токътамыш хан нукерлеринн чагъырды, эмир этти: «– Эртенъги танъман барынъыз, Къуртлукъаянынъ чадырына от салынъыз. Озюни кесинъиз, бикесини кестнъиз, баласы болса – оны да кесинъиз! «Танъ чабагъыман, Токътамыш ханнынъ нукерлери Къуртлукъая бийнинъ устуне къычырышып, уджум эттилер. Къуртлукъая бийин сюйреп, тышарыгъа чыкъардылар. «– Баланъ къайда? Бикенъ къайда?» – деп сорадылар.

«– Мен бильмеймен. Бикем синълисининъ тоюна кетти юртлары къайда болгъаныны бильмеймен. Апакъай кеткенде, бала даа къурсакъта эди», – деди Къуртлукъая. Сонъ, ханнынъ нукерлери Къуртлукъая бийнинъ чадырына от салдылар, озюнинъ де башыны кесип, Токътамыш ханнынъ аягъы астына кетирип аттылар. Шай этип, Къуртлукъая бий ольди.

Бундан сонъ, бир талай вакъыт даа кечкен эди ки, Токътамыш ханнынъ кишилерини, онъа бир янъы хабер даа етиштирдилер: «Къуртлукъаянынъ апайы албасты экен, бир огълан бала догъургъан. О Къуртлукъаядан чыкъып кеткен де, догъургъан баласыны бир эдик ичине кирсетип, ёл четине ташлап кеткен. О баланы сизинъ аталыгъынъызнынъ чобаны Эсебий къарт тапкъан, уюне кетирип, адыны Эдиге къоигъан. Шимди апакъайы оны, озь баласыман къошып эмизе экен. Токътамыш хан: «– Ойле болса, чагъырынъыз аталыкъны!» – деди. Аталыкъны чагъырдылар.

«Аталыкъ! Мен сизге бир шей айтаджакъ боламан, амма сизни ынджытырман деп, къоркъаман», – деди. Аталыкъ: «– Эмир хандан, амель къулла-рындан, буюр, айтынъыз!» – деди. Хан: «– Сизинъ чобанынъыз – Эсебий де-

ген бириси, Къуртлукъаянынъ албасты апакайы догъургъан эр баласыны тапып алгъан, шимди апакайы оны, озъ баласыман къошып эмизе экен. О бала буюсе, бельки салтанатымызгъа зарар кетирир деп, къоркъаман. Келед-жек белянынъ ёлуны шимдиден кессек яхшы болмазмы?» – деди. Аталыкъ сёйледі: «– Баш устуне, хан азретлери! Бизден къаршылыкъ ёкъ!» – деди. Шай деп, ханны тынчландырды.

Аталыкъ ханнынъ узурындан чыкъты да, атына минип бир кунъ, бир гедже атыны чаптырып, Эсебий къарт яшагъан койге кельди. Эсебийнинъ отарына барды. «– Эсебий! – деди о. – Сен шу Къуртлукъаянынъ баласын тапкъан экенсинъ, оны хангъа келип айттылар. Шимди хандан адамлар келеджек, баланы сенден алып бараджакъ, кеседжеклер. Кель, шу баланы хангъа бермейик, Къуртлукъаянынъ несли дюньядан джойылмасын. Къуртлукъаянынъ эдждатлары, озюнь билесинъ, бизим аймакънынъ (къабиленинъ) етекчилери эдилер. Аймакъ төрелеримиз битее, ёкъ болса, бизге яхшы болмаз. Апакайынъны къандыр, шу бешитке яткъан озъ баланъызны беринъиз хангъа», – деди. «– Арув, айса шай этейик», – деди Эсебий къарт. Аталыкъ гедже къаранлыгъыман ордукентке къайтты. Эсебий къарт да уюне кельди. Келип апакайына аталыкъ айткъан сёзлернинъ эписини айтып, оны къандырды. Сонъ, къарт отаргъа къайтып кетти. Апайы исее, озюнинъ баласыны къундакълады, яткъызды бешикке. Къуртлукъая бийнинъ баласын къойнуна алып ятты.

Ана, шимди танъ атайым дегенде, ханнынъ къоруджылары ат чаптырып, Эсебий къартнынъ уюне кельдилер. Уйге кирип, къартнынъ апайындан сорадылар: «– Сиздеки эки баланынъ бириси, Къуртлукъаянынъ баласы экен. Къана, къайсы бириси о бала?» Къадын: «– Эсебий бир бала тапып кетирди, бильмеимиз кимнинъ баласы болгъаныны. Ана, бешикте ята», – деди. Къоруджылар баланынъ бетини ачып къарадылар: «– Къуртлукъаянынъ баласы эсмери болмакъ керек, бу бала сарышын келе. Сиз янъылмадынъызмы?» – дедилер. «– Озъ баласын танымагъан апакай болырмы? Я да озъ баласын бешикке салып, биревнинъ баласын къойнуна алып яткъан ана болырмы?» – деди. Шай этип, къоруджылар баланы бешиги такъымынен хангъа кетирдилер. Хан, Эсебийнинъ баласыны бешиги гакъымынен ортадан кестирди. Шай этип, Эсебийнинъ баласы кетти, эдик ичинден тапылгъаны ичюн, ады Эдиге деп къоюлгъан Къуртлукъая бийнинъ баласы сав къалды:

Эдиге бийнинъ улы эди,

Бий де танърынынъ къулы эди.

Анасы джиннинъ къызы эди,

Дедеси тюкло-сачлы азиз эди.

Бу вакъиалардан сонъ кунълер-айлар кечти, йыллар кечти. Эдиге эмчектен кесильди, къундакътан чыкъты, тал турды, татий юрди, тили чыкъты. Бир яшыны толдырды, эки яшкъа кирди, сонъ беш яшына кельди. Бир кунъ шопле бир ал болды.

Бир топ бала кой ичинде курушип ойнаша эдилер. Бир даа кыарасалар, озюнинъ кыркъ кыоруджысыман Токътамыш хан келеята. Ханны корип, бутюн кой халкы тышкы чыкты, кыолларыны кыурсакъ устю кыавуштырып, турдылар. Хан балаларнынъ янындан кечяткыанда Эдиге балаларгъа айтты: «Кыулакъ асманъыз, балалар! Ойнай беринъыз!» – деди. Хан кечип, балалар оюнларыны быракъмадылар. Буны корип, Токътамыш хан бир кыоруджысыны йиберди: «– Бар, билип кельчи, бу балалар ничюн селям турмадылар?» – деди. Кыоруджы келип балалардан: «– Улуснынъ ханы кечип кеткенде, ничюн селям турмадынъыз?» – деп сорады. Алдгъа Эдиге чыкты да айтты. «– Киши озюнден буюк адамгъа селям берир. Биз балалар некъадар коп болсакъ болайыкъ, бизни бир адам къадар коръмейлер. Амма бизим яшымызны кыошсакъ, юз яштан буюк болармыз. Хан болса – болса, даа элли яшындадыр. Бизге о селям бермек керек», – деди. Кыоруджы Эдигеин ханнынъ кыаршысына кетирди: «– Мынав бала шай деп айта», – деди. Хан айтты: «– Ярамаз бала экен бир якътан. Экиндрън якътан улуста букдайын акылы кескин балалар осип етишсе, улус бундан кяр этер. Бар, ойна, бала!» – деди.

Шундан сонъ, арадан бир йыл даа кечти. Эдиге бабасы Эсебии кыартман чёльде кыой бакъып юре эди. Сонъ кыарт бир ишмен уйге кетти. Эдиге кыой башында кыалды. Бир даа коръсе, онъсолуна бакъынып, бир киши келе-келе, чалылар арасында юкылап яткыан бир кыоянны эследи. Сонъ Эдигенинъ кыатына кельди: «– Мен авджыман, амма тюфегимни уйде кыалдырдым. Анав чалылар ичинде бир кыоян юкылап ята – сен оны уркыютме», – деди де, ашыгып кетти. Шай дегендже, чалы артындн атлы-итли бир авджы даа чыкты. Кыоян юкыусы белип шей – о атнынъ дюбюрдисинден уянып, турып кыачты. Ит онынъ артындан кыувып тутты. Шу арада тюфегини алып анавы авджы да етип кельди. Бириндрън авджы: «– Бу кыоян менимки. Оны башта мен коръдим, мына бу бала шаатыр!» – деди. Экиндрън авджы: «– Чёльде юкылап яткыан кыоян биревнинън сайылмай. Ким тутса, кыоян онынъки. Шай тугульми, бала?» – деди. Эдиге: «– Мергин авджы ким болса, кыоян онынъки. Мен ерге чалкыа джатып, мына бу алманы кыурсагъым устюне салайым, сиз нишангъа алып атынъыз. Кыайсынъыз алманы урсанъыз, мергин авджы одыр. Кыайсынъыз да алманы уралмай мени ольдюрсепъыз, кыак кыарышкыымны (одегинн) бабама тёлерсиз», – деди. Сонъ ерге ятты, кыурсагъы устюне бир алма кыойды. Авджынынъ бириндръниси атты, алманы экиге больди. Авджынынъ о бириси тюфекни кыолуна алгъан сонъ кыоркыу тюшти экиленди. Сонъ: «– Ёкъ, мен атмам. Эки арада баланы ольдюрюп, кыан кыарышкыысын тёлемеге меджбур болырман», – деди. Онда Эдиге: «– Айса, сизге кыоян тиймей. Авны бир аткыанда ургъан киши мергин авджы сайыла. Йырты артындан ит салып, я да бизим улус ханымыз Токътамышдай кыуш салып, ав эткин киши авджы сайылмай. Кыуш йыртысы (добыча) кыушнынъ, ит йыртысы итнинъ», – деди. Сонъ, бу сёзлер Токътамыш ханнынъ кыулагына барып етти. Токътамыш хан: «– Ким экен о шай тёлре кескен бала?» – деп сорады.

«– О бала, сизге селям бермеген анавы бала, Эсебий къартнынъ кендже улы Эдигедир». «– Ярамаз бала экен, – деди хан. Бир даа ондайын сёз эшитсем, тилини кестиримен!».

Ханнынъ бу хышымлы сёзлери койге де етип кельди. Онда Эсебийнинъ бикеси байына айтты: «– Эсебий! Бу бала бизим башымызгъа бир иш чыкъ-араджакъгъа ошай. Оксюз къозу беслесенъ, авузынъ-бурнынъ май болыр, оксюз бала беслесенъ, авузынъ-бурнынъ къан болыр, деп нечиле айтылмагъан. Сен бунынъ сонъуны бир тюшюнип коръ!» – деди. Бундан сонъ, Эсебий бир баш аталыкъгъа барып, апакълй шай-шай деп айта, деди. Аталыкъ айтты: «– Арув айса! Кетир баланы магъа. Ондан сонъ койге къайт да, чёльде къой къарагъан кенджемни Темирханнынъ айгъавул джетеси эсир алып кеткен деп, джылав кочюр», – деди. Сонъ Эсебий Эдигени кетирип аталыкъгъа бере. Койге къанткъан сонъ да, аталыкъ огреткен сёзлерни айтып, бакъырыкълап джылав кочюрелер.

Аталыкънынъ беш улу бар эди. Эдигени оларгъа къошты. Ана бабадан оксюз къалгъаны, еринден-сувундан къопкъаны ичюн, адыны Къобукъ ул къойдылар.

Кель замае – кет заман, агалыкънынъ уллары джигит болдылар, бирер-бирер Токътамыш ханнынъ къапысына къоруджы олып бардылар. Анадан беш – он йыл кечти, Эдиге де он алты яшына кельди. Сонъ, о да Токътамыш ханнынъ къапысына къоруджы болып барды, хан хызметинде булунды.

Кыркъ къоруджы эр кун Токътамыш хангъа саба хайыргъа баралар. Отуз докъуз къоруджы бирер-бирер кирип чыкъалар – хан къыбырмамай отура. Энь сонъунда къоруджыларнынъ энь яш сойы, Къобукъ ул кире – Токътамыш хан атылып, бель устю тура.

Ана шимди бикеси Токътамыш хангъа айта: «– Отуз докъуз къоруджы кирип, сагъа селям айта, сен къыбыр этмийсинъ. Энь яш къоруджы киргенде бель устю турасынъ. Ничюн шай этесинъ?» – дей. Токътамыш хан: «– Ёкъ, хайыр, мен ич еримден турмайман!» – дей. Бикеси онъа: «– Мен айса сагъа сенинъ бель устюне тура экенчинъни исбат этермен», – деди.

Сонъ, бир кунъ хан озюнинъ корюниш одасында къоруджыларны къабул эткенде, бикеси хангъа дуйдырмай онынъ халатынынъ этегини тюйревичинен миндерге тюйреп салды. Бирер-бирер къоруджылар кирип, саба хайыр айттылар хангъа. Хан къыбыр этмеди. Энь сонъунда Къобукъ ул кирди. Хан учып тура кельди. Артындан астындаки миндер де котерильди. Сонъ хан къаний болды ки, Къобукъ ул киргенде о еринден тура экен. Къобукъ ул чыкъып кеткен сонъ, хан бикесинден: «– Сенинъ айткъанынъ чын экен, мен еримден тура экенмен. Бунынъ себебини бильмейсинъми?» – деп сорады. Бикеси: «– Мен беллесем, сагъа бу Къобул улдан бир яманлыкъ келеджек, сен де оны ичинъ билен дуясынъ», – деди. Токътамыш хан сёйледи: «– Бизден аталыкъгъа бир яманлыкъ эрмеди ки, ничюн онынъ несилинден бизге яманлыкъ келеджек?» – деди. «– Мен бильмеймен, амма сенинъ еринъден

учып тура кельгенинъ – бу зая шей тугуль. Мында бир сыр бар», – деди бикеси. Хан да онъа: «– Айса, буны аталыкъкъа дундырмай тындырсакъ болмазмы?» – деди. Бикеси: «– Ашыкъма! Сен даа ачыкъ-айдын бильмийсынъ ки, о сагъа явмы, эльми (достмы). Бельки сагъа эльдир, достунъа къаршы тураджакътыр. Башта мен онынъ биз явмы, достмы экенин анъыкълап алайым», – деп джевап берди.

Сонъ ханнынъ бикеси бир бардакъ къатыкъ уюттырды, кетирип хангъа берди. «– Ярын эртен шу бир бардакъ къатыкъ янынъда турсын. Сен Къобукъ ул кирип кельгенде бардакънынъ устюнден къаймагъын пармакъ билен бурый алып къап да, бардакъны Къобукъ улгъа бер. О, къатыкъны къарыштырмай ичип болмаз, ничюн десенъ къатыкъ бавурдайын тыгъыз уюгъан. Бакъайыкъ, о къатыкъны насыл этип къарыштырыр экен?» – деди.

Ана сонъ эртеси куню отуз докъуз къоруджыдан сонъ саба хайыргъа Къобукъ ул кирди. Хан къатында тургъан бардакъны алды да, устюндеки къаймагъыны пармагъынен бурый алып къапты. Сонъ бардакъны Къобукъ улгъа узатты: «– Ич къатыкъны, Къобукъ ул!» – деди. Къобукъ ул бардакъны алды, янындан къамасыны чыкъарды, къаманынъ темиринен къатыкъны къарыштырды, бардакъны котерип ичти. Къобукъ ул кеткен сонъ, бикеси хангъа: «– Сенинъ къатыкъ устюндеки къаймакъны пармакъ билен бурып алып, къапкъанынъ: – Мен сенинъ башынъны мына булай этип, бурып алырман – дегенинъ эди. Къобукъ ул, бунынъ манасыны анълады. Сагъа дост болса, о къатыкъны къамасынынъ сапы билен къатыкъны темири билен къарыштырып: – Сен меним башымны бурып алгъандже, мен сенинъ ичеклеринъни къанджал билен, мына бундай этип, къараштырырман! – деген болды. О сагъа эль тугуль экен, о сагъа яв экен, душман экен», – деди.

Токътамыш ханнынъ эр вакъыт янында юрген бир джандашы бар экен. О киши Кенегес урувындан эди. Ханнынъ эпси авалесини о япа, эр вакъыт ханнынъ янында булунгъаны ичюн, онъа Джанбай дей эдилер. Шимди хан Джанбайны къатына чагъырды, сёйледі: «– Сен магъа бир киши тап. О, сыр бильген, чынълап толгъамагъа (сыр ачмагъа) бильген джырав (чынъджы, кедай) бир киши болсын. Шекленген бир адамым бар», – деди. «– Айса, мен сизге Шулубайнынъ къызы, Томалай Арувны алып келеим. Дюнъяда не къадар толгъавджы кишилер бар – оларны шу къыз биле», – деди Джанбай. Сонъ, о барып, Томалай Арувны ханнынъ сарайына алып кельди. Томалай Арув айтты: «Хан азретлери! Сизинъ керегинъизге ярайджакъ, гизли шейни ачыкъ этип бере биледжек, чынъларыман сыр ачып, сизге душманынъызны тутып бере биледжек киши бар». Хан сорады: «Кимдир о киши?» Томалай Арув: «– О киши сарттыр, Хыва Бухара еринде яшайдыр», – деди.

О заман хан Джанбайгъа айтты:

Юз докъсанны яшагъан,

Азувлары бошагъан.

Иегине инджи салып

Чий джибекмен кѳуршагѳан
 Кумюштен кѳапакѳ яптыргѳан
 Арышкѳа мончакѳ такѳтыргѳан,
 Самурдан тон джабынгѳан,
 Тюм-тюз джолда абынгѳан.
 Отуз ханны оздыргѳан
 Учѳ юз кольмек тоздыргѳан,
 Аткаѳ минер алы ѳкѳ
 Араба минер элеми ѳкѳ.
 Сачлары ап-акѳ кѳыравдыр,
 Ады Сабра джыравдыр, – деди.
 Сен меним Джанбанымсынѳ,
 Кѳаранлыкѳ гедже Айымсынѳ.
 Кенегес эльнинѳ отюсинѳ.
 Арабагѳа джегип эки тай
 Бар кетир, оны, Джанбай! – деди.
 Кер биенинѳ сютюсннѳ.

Ана шимдн Токѳтамыш хан Сабра джыравны кетирмеге эки ат еккен кѳ-
 ошар араба йиберди. Джанбай белини тартып бувды, кѳошаргѳа тѳшек-я-
 стыкѳ алды, сад кѳайыкѳман Идильни кечти, кѳамчы саллаштырып Хыва
 Бухара юртуна ѳнелиш алды. Бу арада, Сабра чынѳджы ремиль тѳкип (фал
 бакѳып) отура эди. О, ремильге бакѳып кѳарысына айтты:

Улус Джучы ханындан
 Хазарнынѳ сырт ягѳындан
 Сыптай сюйрю борк кийип
 Ат кѳуйругѳын шарт тююп
 Эки боз ат джектирген
 Арабагѳа гуллер тѳктирген
 Арышкѳа демир кѳакѳтыргѳан
 Кѳолдыкѳкѳа дуа такѳтыргѳан
 Атлары кѳамчы зорындан
 Энтигип джорта, еледир
 Сабра деген джыравгѳа
 Бир имансыз келедир.

Шай дегендже Джанбай келип чыкѳты, Токѳтамыш ханнынѳ селямынен
 риджасыны Сабра джыравгѳа еткизди. Токѳтамыш ханнынѳ адыны эшиткен
 сонѳ, Сабра джырав еринден учып тураджакѳдай болды, туралмады. Джан-
 бай онѳа кѳол берди, турсатты, кѳолтугѳына кирип, алып барып кѳошаргѳа
 отуртты. Атларны айдаштырып, Идиль бетке ѳл алдылар. Идильни кечкен
 сонѳ, Токѳтамыш хан оларны кѳаршылап чыкѳты, ордукентке алып кельди.
 Хан чынѳджынынѳ:

Къолтугына кирди, дей
Тёрден орун берди, дей
Къонакъ ашы бермеге
Къона-мезе къурды, дей
Хан джыравгъа къол берди
Бал савутын бол берди
Эмен саплы къадемен
Учь-дёрт кере бал (буза) берди.
Онъ якътан берди бир къаде
Сол якътан берди бир къаде
Къарт къадени алды, дей
Бошатып алдына салды, дей.
Балдан башы айланып
Чала саргъуш болды, дей
Бал буюрекке тюшти, дей
Буюреги балгъа пишти, дей.

Сабра чынъджы сайдан, сайгъыдан, балдан, сёзден башы айланды, эсир-ди. Онда Токътамыш хан Джанбайгъа буюрды: «Айт огъа, чынъласын!» – деди. Сабра джырав чынълады:

Байрачлы узун айдар Косе бай
«Мен де джыравман», – дей экен,
Болса — болгъай.
Акъсыргъанда къобуз телин къопарыр
Джюткюргенде май чыракъны авдадыр
Май чыракъны джагъайым дегечи
Джыйында бала-чагъа юкълап къалыр.
Къабузгъа тель тартайым дегечи
Акъай апайын сюйрер де, таркъалыр.

Токътамыш хан Джанбайгъа: «– Айт, огъа, бизге керек шейни айт-сын», – деди. Сабра джырав толгъады (чынъ айтып сыр ачты):

Идилъде болды секиз хан
Джайыкъта болды докъуз хан
Босагъасы сом алтын
Уйкени эди Чынгъыз хан
Уфак ханнынъ ириси
Ири ханнынъ уфагъы
Къартбабанъ да хан эди
Беримге саран эди
Алымы къатты болса да
Берими сендай тугуль эди.

Токътамыш хан Джанбайгъа сёйледі: «– Къарт, я айнеджилик эте, я да анълагъан шейи ёкъ. Ёкъсам, ичкени бек аз болды, я бек коп болды. Онъа балабан бойнузны толдуруп, бир баллы боза даа бер. Эгер, шимдигеджек ичкени аз болса, къарарына келир, коп болгъан болса, эсирип олер», – деди. Онда сабра джырав хангъа къаршы турды да, чынъ айтты:

Эй, падишам, эй, ханым!
 Къыйнавгъа салдынъ къарт джаным
 Хывадан кельген сартынъман
 Бир оледжек къартынъман
 Иче, иче тоймайман
 Яш джаныны къыймайман
 «Толгъа!» – дейсинъ, тоймайсынъ
 «Айт!» дейсинъ де, къоймасынъ.
 Айтмагъа тилим бармайдыр
 Айтмасам да болмайдыр
 Буюк болсын сый, ханым
 Джигитлерни джый, ханым
 Чагъыр, кетир, корейим
 Аслын айтып берийим.

Онда Токътамыш хан Джанбайгъа айтты: «– Айса, сен бар, айт, даа мал сойсынлар, даа къазан ассынлар. Сен озюнъ бар да, Аргъын мырза, Барын мырза, бир де Къобукъ улны мында алып кель!» – деди. Сонъ, эписи шей хан айткъандай олды, дернек (къонушув) пек балабан болды, пек чокъ йигитлер топлады. Джанбай барды, Къобукъ улны тапты: «– Сен билесинъми, бу халкъ не ичюн джыйыла?» – деди. Къобукъ ул айтты: «– Биль- миймен», – деди. «– Айса, сен буны биль! Сен Эдигесинъ, Къутлукъаянынъ улысынъ, ханнынъ душманысынъ. Бу Сабра джырав сени толгъап-толгъап, (сырынъ ачып) хангъа бильдиреджек. Олар сагъа агъувлы бал берип, сени ольдюреджеклер. Сен бал толуга савутны алгъанда оны аселегден бурнунъа ур. Сонъ «Бурнум къанады!» деп савутны биревге бер де, озюнъ чыгып къач. Шимди барып кирип отураджакъсынъ», – деди Джанбай.

Ана энди Аргъын мырза, Барын мырза, бир де Къобукъ ул Сабра джыравнынъ къаршысына отуртылдылар. Сонъ Сабра чынды джигитлернинъ бирине сёз къатты: «– Хан сагъа батырлыгъынъ корсет десе, батырлыкъны къалай этерсинъ?» – деп сорады. Джигит айтты:

Язда ирккен сув болып
 Къалагъа (шеэрге) ташып кирермен
 Къавданны алгъан ат болып
 Койлерге от берирмен
 Сарттан эскен борадай
 Аскерин къувар, сюрермен

Малын-баркыын басар да
Кетирип хангъа берирмен
Дал кылычым котерип
Арслан болып отермен.

(Дэвaмы бар)

Айры сёзлерге анылатув

Адув – душман.

Аймакъ – кыбиле.

Аталыкъ – хан огълунынъ тербиеджиси: ханнынъ ярдымджысы, кенъ-ешчиси.

Бал, балбоза – балдан япылгъан эсирткили ичимлик.

Беринди – бир де – бир укюмдаргъа бойсунгъан киши (подданный).

Бешбаш – аз къувет иле япылгъан чапул, чапкыынлыкъ (набег малыми силами).

Быдаякъ – байкъуш союздан бир къуш (ястребная сова).

Джанбай – Токътамыш ханнынъ везири.

Зырых – кольчуга, латы, панцирь.

Йырты – добыча.

Кер бие – ачыкъ къаверенки посте (каурая) байтал.

Къзакъ – озъ эркине чёльде яшагъан адам.

Къанджугъа – эгер артына бир шей багъламакъ ичюн махсус пекитель-ген сыджымлар (торока).

Къутлукъая – Токътамыш ханнынъ къушчысы, мангъыт урувындан олгъан.

Мадай – авам халкътан олгъан киши (простолюдин).

Нукер – ханны къоруджы аскерлер (ханская гвардия).

Савру – атнынъ арт аякъларынынъ тёпеси, (круп).

Салар – атнынъ аркъасында алд аякъларынынъ тёпеси, курегининъ устю.

Самур – соболь.

Сулув – гузель, дюльбер.

Тёре – чыкъарылгъан къарар, къанун; ханлар яки юкъары табакъаларгъа менсюп (человек из знати).

Токътамыш – 1380-нджи йылдан башлап акимлик эткен Алтын Орду ханы, Джучы хан несилининъ девамджысы.

Чынгъыз – Чынгъызхан (1155–1227). О 1206-нджи йылдан Монгъол империясынынъ ханы олгъан. Асиягъа, Шаркый Авропагъа арбий сеферлер япкъан, чокъ ерлерни запт эткен.

Шункъар – чокъусы «сунгъур» деп адлангъан къуш (кречет).

Чыганак: [Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы. Хрестоматия. Тертип этиджи Дж. Бекиров. – Ташкент: «Ўқитувчи», 1991. – 248 б.]

БЕР ТАРИХИ ХАТ

Булат Сөләймановның Рауза Яхинага хаты

Резолюция «Тюменская правда» газетасында чыкты, аны ебәрә алмаем.

Безнең комитетны облисполком регистрировать итте (Комитет национального возрождения сибирских татар, текущий счет №000700201 коммерческий банк «Тюмень»). Менә шул адреска акча перечислять итә алсагыз, шәп булып иде. Үзегезнең концерттан салырга була. Аннан килеп, әгәр газетагыз чыга калса, ул вакытта резолюцияне генә түгел, безнең комитетның уставын да бирергә кирәк. Омскида озак буласызмы? Анда нинди яңалыклар бар. Безнең халык уянырга уйламыймы? Мин хәзер себер татарларына статус народа алырга тырышып йөрәм. Депутатский комиссияга обращение яздым. Аннан Шафранник, председатель тюменского областного Совета Верховный Совет СССР Нишановка язды. Алар Академия наук СССР мөрәжәгать итәргә тиешләр. Мин дә Академиягә язам. Бәлки озакламый аерым халык булып санала башларбыз. Ансыз берни эшләп булмый, [Хат... (танымый)]

Булат

II Корылтай көннәре. Төмән, 24.07.1991.

ОЛУГ ТАТАР ИЛЕ

MAGNA TARTARIA

ЯНГЫНДА ЗЫЯН КҮРГЭН ЙОЛДЫЗ АВЫЛЫНА ЯРДӘМ КҮРСӘТҮ ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ

(Д.Ф. Шакиров чыгышы)¹

Кайгылы хәбәр килүгә Йолдыз авылы халкына бөтен татар дөньясы ярдәм кулын сузды. Бөтендөнья татар конгрессында Штаб төзелде.

Моңа кадәр 7 фурадан торган Ярдәм кәрваны, Татарстанда һәм күрше республикаларда жыелган гуманитар ярдәмне, Күрган өлкәсенә житкерде. Бүген тагын 4 фура ярдәм Йолдызга килеп житте.

Бөтендөнья татар конгрессы Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы белән берлектә Йолдыз авылыннан килгән 29 укучы баланы, Актаныш районында урнашкан «Бүләк» лагеренда, ике сменада ял итүне оештырды. 72 укучы балага мәктәп формасы тектерелде, аларга велосипедлар, шулай ук уку кирәк-яраклары белән рюкзаклар бүләк ителде.

Татарстан Республикасы Авыл хужалыгы һәм азык-төлек министрлыгы Йолдыз авылының 2 шәхси фермер хужалыгына 7 данә авыл хужалыгы техникасын тапшырды.

Йортлар төзү

Йортсыз калган Йолдыз авылы халкына йорт төзү инициативасы белән иң беренче булып, төбәкләрдәге дини һәм милли оешмалардан Чувашстан мөселманнары Диния нәзарәте чыкты. Алар бу эшкә беренчеләрдән булып керештеләр. Бүген безнең белән – Чувашстан мөселманнары Диния нәзарәте рәисе Мансур хәзрәт Хәйбуллов та бар.

Йорт салу инициативасын хулап эшкә керешкән төбәкләрнең тагын берсе – Нижневартоск шәһәренең татар эшмәкәрләре. Бүген залда Нижневартоск шәһәре «Мирас» Төбәк татар милли-мәдәни мохтарияте иҗтимагый оешмасы рәисе урынбасары Рөстәм хәзрәт Касюков безнең арада.

Йолдыз авылында янгыннан соң беренче йортны сафка бастырган «Бөтенроссия татар авыллары» иҗтимагый оешмасы һәм аның рәисе – Галимов Фәнир Гыйльметдин улы. Шулай ук шушы оешманың әгъзасы, Йолдыз авылы халкына беренче көннән ярдәм кулын сузган Нуриманов Шамил Әнәс улы да безнең белән бергә.

Шулай ук йорт төзү мәсьәләсендә ярдәм итүчеләргә: Самара өлкәсе «Дуслык» иҗади-иҗтимагый оешмасы президенты, Бөтендөнья татар кон-

¹ Милли шура бюросының күчмә утырышында (11–13 июль, Күрган өлкәсе, Йолдыз авылы) ясалган чыгыш.

ЯНГЫНДА ЗЫЯН КҮРГЭН ЙОЛДЫЗ АВЫЛЫНА ЯРДӘМ КҮРСӘТУ ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ

грессының Милли Шура әгъзасы Канюкаев Фәхретдин Бәдретдин улына, Самара өлкәсе татар милли-мәдәни мохтариятенә Совет әгъзасы, эшмәкәр Бадамшин Рәфыйк Габдулла улына һәм Самара шәһәре татар милли-мәдәни мохтарияте рәисе, эшмәкәр Сабиров Ленар Илдус улына рәхмәтләребезне житкерәбез.

Янгыннан соң беренче көннән үк, Йолдыз авылына ярдәм күрсәткән төбәкләрнең берсе – Төмән өлкәсе, алар да йорт салу эшенә керештеләр. Аннан килгән ярдәмгә барыбызга да таныш булган авылның лидеры, аксакалы – Әхмәдулла хәзрәт Хәбибуллинга йорт төзиләр. Төмән өлкәсендәге эшмәкәрләрне, милли оешмаларны берләштереп бу эшкә жәлеп иткән Ринат Хәмзә улы Насыйровка шулай ук рәхмәтләребезне житкерәбез.

Бүген залда булмасалар да, Удмуртия мөселманның Диния нәзарәте белән бергә Удмуртия татар эшмәкәрләре аерым бер йорт төзү тәкъдире белән чыкты. Алар да шушы ай эчендә авылның имамы Рифкәт хәзрәткә йорт сафка бастыра башлаячак.

Шулай ук Россия мөселманның Диния нәзарәте дә авылда бер йорт төзиячәк. Бүген залда Россия Федерациясе Мөселманның Диния нәзарәте рәисе урынбасары Рәфыйк хәзрәт Фәттахетдинов да бар. Шулай ук Мәскәүдәге «Зәкәт» фонды Йолдыз авылы халкына ярдәм буларак, 43 суыткыч юллады.

«Татнефть» ширкәте Хәйрия фонды ярдәме белән дә, янгында зыян күргән Йолдыз авылы халкына 18 йорт төзеләчәк. Ширкәтнең генераль директоры Наил Өлфәт улы Мәгановка, мондый авыр вакытта милләттәшләребезгә ярдәм кулын сузганы өчен, милләтебез исемнән зур рәхмәтләребезне житкерәбез.

Шулай ук иганәче, «Татнефть» ширкәтенең Директорлар советы әгъзасы Тәхәвәтдинов Шәфәгать Фәхразый улына, Йолдыз авылы халкына матди ярдәм күрсәткәне өчен, рәхмәтләребезне житкерәбез.

Яңарыш символы буларак, бүген Йолдыз авылында янгыннан соң беренче никахны Россиянең Азия өлеше мөселманның Диния нәзарәте башлыгы, мөфти Нәфыйгулла хәзрәт Әширов укый. Нәфыйгулла хәзрәт тә, иң беренчеләрдән булып, халкыбызны, дини һәм милли оешмаларыбызны Йолдыз авылына ярдәмгә чакырып, мөрәжәгать белән чыкты.

ЭТАПЫ И МОТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ (1920–1953 гг.)

Годы репрессий в истории народа Кыргызстана оставили глубокий трагический след. Репрессиям были подвержены, без исключения, представители всех национальностей, конфессий, а также всех социальных слоев общества.

В национальных республиках, образованных после развала СССР, стали изучать численный состав репрессированных из тех или иных этносов, например, в Узбекистане – узбеков, в Казахстане – казахов [Сборник: 2021] и т.д.

В Кыргызстане, как и в других соседних государствах, давно наступила пора активной разработки материала репрессированных по этническим признакам, особенно раскрытие таких вопросов, как и какие причины привели к запуску механизма по уничтожению людей, каковы были масштабы репрессий? А также, на какие этносы, социальные слои общества больше был направлен механизм расправы над людьми? Эти вопросы до сих пор являются актуальным для современных исследований.

Прежде чем приступить к анализу численности татар в общей численности репрессированных, попытаемся на основе архивных данных составить объективную картину репрессированных по национальному признаку: лиц кыргызской национальности – 6393 или 37,3% от общего числа репрессированных в республике, русских – 3869 или 22,58%, следующими по числу репрессированных идут лица уйгурской национальности – 1839 или 10,73%, украинцев – 1358 или 7,9%, узбеков – 1138 или 6,6%, лиц немецкой национальности – 782 человека или 4,5%. **Численность татар – 165 человек, они составляли 0,98% от общего числа репрессированных.** [Абдрахманов: 2022. С.232–267].

В стране численность репрессированных по национальным признакам соответствует процентному соотношению их численности в Кыргызстане, кроме тех случаев, когда со стороны НКВД проводились «национальные операции». Приведем данные о числе татар в годы репрессий по Киргизской ССР: 1926 г. – 4902 чел., к 1939 г. их численность достигла 20017 чел., а после ВОВ 1941–1945 гг. по данным Всесоюзной переписи населения 1959 года – 56266 чел. [Бикбулатова: 2018. С. 56–67].

Таким образом, **общее количество татар, подвергнутых репрессии с 1920 по 1953 гг. составляет 165 человек. Из них 35 человек (21,2%) были приговорены к высшей мере наказания.**

В данной публикации попытаемся рассмотреть этапы политических репрессий в Кыргызстане, их мотивы и впервые проанализируем численный состав татар в числе жертв политических репрессий (1920–1953 гг.) на указанных этапах.

Первый этап охватывает 1918–1924 гг. (до смерти В.И. Ленина).

Истоки репрессивной политики Советского государства были заложены сразу после Октябрьской революции. В стране Советов разворачивается длительная и кровопролитная Гражданская война, а неизбежным ее спутником становится террор. Именно на этом этапе были заложены основы – законодательные, моральные, а точнее сказать, антиморальные, позволившие в дальнейшем развернуть террор до немыслимых масштабов, поставить это явление в ранг государственной политики.

В результате Гражданской войны противники Советской власти были повержены. Но большевики считали: «Борьба с врагами не завершилась, многие из них по разным причинам ушли в подполье, находятся среди населения и ждут удобного момента для свержения власти Советов». Подобное мнение приводило к постоянным подозрениям. На этой почве повсеместно стало культивироваться, поощряться доноительство, выявлявшее якобы «враждебные элементы».

Также в послереволюционное время были заложены основы однопартийной системы, шла жестокая борьба с оппонентами большевиков. Несмотря на то, что представители других партий тоже были за советскую власть, но их взгляды по некоторым вопросам не совпадали со взглядами большевиков, они были вынуждены уйти с политической арены. Единственно правильными взглядами по политическим, экономическим, культурным стали считаться взгляды правящей партии большевиков. Все несогласные считались скрытыми или явными врагами.

В этот период партия большевиков большую роль, чем ранее, стала уделять социальному происхождению. Какие-либо родственные связи с представителями прежних «господствующих классов» являлись позорным клеймом на всю жизнь. Поступление в ВУЗы, продвижение по карьерной лестнице были для таких людей невозможны. Даже своеобразные «акты отречения» от своих родственников, отдельное ведение хозяйства, активная трудовая деятельность не всегда могли переломить ситуацию.

Еще одна особенность после Октябрьского периода – искусственное раздувание численного состава партии большевиков. Вступление в партию начинает рассматриваться многими как возможность быстрого продвижения по службе и достижения материальных благ. Но, из-за низкого уровня грамотности среди населения, большинство новоявленных коммунистов не представляло даже основ марксизма.

Дальнейшее формирование власти в форме диктатуры также способствовало разворачиванию в стране массовых репрессий. Справедливо считается, что одним из основных условий существования диктатуры является наличие врага – внутреннего или внешнего. Именно на происки врагов можно с легкостью списать все просчеты в экономической политике, неурядицы в соци-

альной сфере. Борьбой с «врагами» можно объяснить жесткость политики, если врагов нет, то их придумывают.

В сложившейся ситуации первостепенной задачей партии большевиков явилось создание органа безопасности, способного защитить молодое социалистическое государство от происков его врагов. 20 декабря 1917 г. СНК по предложению В.И. Ленина, принял решение о создании специального органа – Всероссийской Чрезвычайной Комиссией (ВЧК) при Совете народных комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем [Клименко: 2003. С. 273]. Главные усилия органов безопасности, по мнению Ф.Э. Дзержинского, должны были быть направлены на проведение в жизнь партийных решений [Дзержинский: 1977]. Таким образом, был создан основной орган, который в руках большевистской партии вскоре превратился в механизм террора.

30 августа 1918 г. было совершено покушение на жизнь В.И. Ленина. В связи с этим СНК 5 сентября 1918 г. принял декрет о «красном терроре».

Таким образом, исторические события, происходящие после Октябрьской революции, под контролем диктатуры пролетариата заложили законодательную базу и привели к созданию специального органа для осуществления репрессии внутри страны.

В Кыргызстане за указанный период подверглась репрессии женщина – **Валиева Лайли-Джамал** 1855 г.р. По национальности она – татарка, домохозяйка, проживала в Нарыне Киргизской ССР. 5 ноября 1920 г. в Нарынском уезде, в селе Ат-Баши вспыхивает контрреволюционное восстание, руководимое белогвардейцами и кулаками, им удалось на несколько дней захватить власть. Но это восстание было жестоко подавлено. По обвинению за участие в этом восстании 30 ноября 1920 г. Валиева Лайли-Джамал и была взята под домашний арест. Решением Тройки ВЧК Туркестана 12.12.1920 г. она была выдворена из Туркестана за участие в Нарынском восстании.

В первые месяцы независимости Кыргызстана были предприняты шаги по реабилитации репрессированных граждан – 15.10.1991 г. Валиева Лайли-Джамал оправдана, дело производство – приостановлено.

Второй этап репрессий охватывает 1924–1934 гг., он характеризуется становлением и формированием сталинизма.

После смерти В.И. Ленина в 1924 г. расстановка сил в высших партийных структурах становится другой. Разворачивается острейшая внутрипартийная борьба. Постепенно от руля власти были отстранены наиболее реальные преемники Ленина – Троцкий, Каменев, Зиновьев, Бухарин. На первое место в партии выдвигается И. Сталин – «выдающаяся посредственность» – как метко называл его Троцкий. Действительно, возвышение Сталина стало неожиданностью для многих большевистских лидеров, не воспринимавших его всерьез. Сталин действовал продуманно и целенаправленно. Заручившись поддержкой Каменева и Зиновьева, ему удалось сначала отстранить от реальной власти Троцкого, который был на тот момент наиболее популярным

А.Р. Бикбулатова. ЭТАПЫ И МОТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ (1920–1953 гг.)

в партии лидером после Ленина. Затем настала очередь недавних союзников Сталина: Каменев, Зиновьев и др. также оказываются за бортом. Вся эта внутрипартийная борьба в стране привела к установлению единоличной власти Сталина, сформировало у политического руководства жесткие методы административного управления, не совпадающего в действительности с декларируемыми идеалами.

Таким образом, в стране устанавливается «диктатура пролетариата» и единоличная власть Сталина в партии большевиков. Дальнейшие события, происходившие в стране, говорят о том, что пролетариат решил еще раз доказать свою гегемонию перед своими союзниками – крестьянами, решив пойти на чистку рядов крестьян. Без особых критериев оценки состояния крестьянских хозяйств на местах идет дифференциация их на зажиточные, кулацкие и т.д. Политика государства была направлена на борьбу с так называемыми кулаками и зажиточными крестьянами. Необходимо отметить, что в Кыргызстане все это сопровождалось переходом к оседлости и насильственной сплошной коллективизацией, которая еще больше усугубляло ситуацию. Все большее распространение приобретают широкое применение насилия и принуждения, администрирование и применение репрессивных мер, массовые аресты крестьян, распродажа их хозяйств, насильственная экспроприация, высылка из страны в Россию и Украину.

Согласно данным десяти томов «Книги жертв политических репрессированных в Кыргызстане (1920–1953 гг.)», число репрессированных жителей села составляет 7620 человек или 44.8% от общего числа репрессированных. Анализ дел показывает, что из числа репрессированных 83% были колхозники и крестьяне-единоличники, и только 15% – «кулацко-зажиточные элементы» [Абдрахманов: 2022. С.212–213].

Данный этап – один из самых тяжелых и трагических в жизни народа Кыргызстана.

С 1924 по 1934 гг. в Кыргызстане репрессированных татар насчитывались **23** человека, это составляет 13,9% от общего числа репрессированных татар.

Социальное положение репрессированных

Социальное положение	Кол-во человек	В процентах к числу репрессированных в этот период
Работники сельского хозяйства, в том числе:		
Руководитель с/х предприятий	1	4,3
Крестьянин	9	39
Заготовитель, приемщик	4	17,3
Учетчик	1	4,3

Социальное положение	Кол-во человек	В процентах к числу репрессированных в этот период
Служащие, в том числе:		
Руководитель предпр.	2	8,6
Бухгалтер	1	4,3
Учитель / педагог	1	4,3
Лица без определенных занятий	2	8,6
Служители ислама	1	4,3

Среди репрессированных татар 4 родились в Кыргызстане, 6 человек – в Казахстане, остальные были уроженцами Российской империи, в том числе 3 родились на территории современного Татарстана. На момент ареста возраст их составлял от 26 до 67 лет.

В этот период репрессии подверглись квалифицированные, занимавшие определенные должности, татары: на момент ареста **Бичурин Ибрагим Юсупович** работал преподавателем Джалал-Абадского педтехникума, **Велиев Смаил** в городе Джалал-Абад занимал должность директора МТС, **Давлетшин Хафиз** – заготовитель экспорта Фрунзенской загот конторы, **Маракаев Али Асфандиярович** был заведующим планово-экономического отдела (г. Фрунзе), **Нурмухамедов Хабиб-Рахман** работал в Кожсиндикат по сбору сырья, **Роковой (Чанышев) Хайдар Галиевич** был управляющим казахской краевой конторой Совмонта и т.д. Но все же основной взор карательных органов в эти годы был нацелен на крестьянство. Из репрессированных 9 занимались земледелием, т.е. по оценке спецорганов это «зажиточные» крестьяне, которые подверглись раскулачиванию. Они были лишены свободы сроком от 3-х до 10 лет. Среди них были и те, кого отправили в Сибирь на ссылку. Один человек, **мулла – Маджитов Сулайман, был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу**. Обвинения звучали в следующей формулировке: «за антисоветскую агитацию», предусмотренного ст. 58-10 УК РСФСР, «за участие в контрреволюционной организации и за организацию миграции в Китай», предусмотренного ст. 58-11 УК РСФСР, «за участие в контрреволюционной буржуазно-националистической организации Социал-туранская партия», предусмотренного ст. 58-4, 58-11 УК РСФСР.

Из 23 репрессированных 7 человек были из с. Тамга: **Забилов Фазыутдин, Исмаилов Юсуп, Латыпов Галим, Мухтаров Хасан Мелиханович, Хасанов Абдурахман, Шарипов Газиз, Шарипов Мухамдша**. Из них пять человек были взяты под стражу в один день – 13.12.1924 г.

Это село находится недалеко от г. Каракол, на берегу оз. Иссык-Куль, является одним из первых сел, где во второй половине XIX в. татары обосновались на постоянное место жительства и жили компактно. Среди первых

переселенцев преобладали торговцы, но в годы советской власти они были вынуждены перейти к земледелию.

В современный период в данном селе еще сохранились дома репрессированных татар, в них продолжают проживать их дети, внуки, правнуки. Они хранят память о своих родственниках.

с. Тамга.

В основном этот период характеризуется проведением сплошной коллективизации и началом активной фазы репрессий в отношении крестьянства, насильственная экспроприация зажиточной части крестьянства (раскулачивание).

Третий этап репрессий охватывает с середины 1934-го по 1941 г. (до начала Великой Отечественной войны). Это период подготовки и осуществления Большого террора. Крупным событием, существенно повлиявшим на политическую ситуацию в стране, стало убийство С.М. Кирова.

С.М. Киров являлся в то время главой ленинградской партийной организации, членом Политбюро и был очень популярен в партии. По своим взглядам Киров расходился со Сталиным, в частности, он выступал за умеренные темпы развития хозяйства в противовес проводимым в стране мероприятиям. Убийство Кирова произошло 1 декабря 1934 г. в здании Смольного. Это событие большевики восприняли как заговор против лидеров партии. В этом преступлении обвинили так называемую «троцкистско-зиновьевскую оппозицию», Сталин и его сторонники убийство С.М. Кирова использовали для расправы со своими политическими противниками. По стране прокатилась волна новых репрессий, захлестнувшая все слои общества, все государственные и общественные организации. 27 мая 1935 г. приказом НКВД СССР были организованы так называемые «тройки», на которые распространялись права Особого совещания [Мельгунов: 2006]. Они принимали решения о высылке, ссылке или заключении в лагеря на срок до пяти лет. По предложению руководства партии было

принято решение судить лиц, обвиняемых в контрреволюционных преступлениях, по четырем спискам. В 1-й список входили ответственные партийные и советские работники, во 2-й – военнослужащие Красной Армии, в 3-й – работники НКВД и в 4-й – родственники репрессированных «врагов народа». Все эти лица осуждались органами внесудебной расправы [Коровин: 1998. С. 56].

с. Тамга, дом репрессированного Латыпова Галима.

Во время «Большого террора» социальное происхождение и «несоветское» политическое прошлое были одними из причин обвинения человека в антисоветской агитации, не являясь, однако, главным основанием для обвинения, как это было во время «кулацкой операции».

В Киргизской ССР на волне искусственно раздувавшейся борьбы с «национал-уклони́змом» стали фабриковаться дела и на руководящих работников республики. В числе необоснованно репрессированных по обвинению в национализме и создании контрреволюционной националистической организации СТП (Социал-Туранской партии) были: **Муратов Хафиз Гайнутдинович** – нарком легкой промышленности Киргизской ССР, **Валитов Абдрахман Мухаметзянович** – директор Научно-исследовательского института кыргызского языка и литературы, **Магдиев Умар** – руководитель Чон-Алайского района, **Кулбарисов Муртус Сафилович** – начальник авиабазы в Джалал-Абаде, **Рахматуллин Калим Ахмедович** – журналист, переводчик ЦК КП(б) Киргизии, **Кензин Исак Бокоевич** – журналист-переводчик редакции газеты «Кызыл Кыргызстан», **Ясаков Александр Иванович** – управляющий Кантской базой Заготзерна, **Халилов Хайрулла** – начальник Ат-Башинского РОМ НКВД, **Енилеев Абдулла Хусаинович** – начальник Караколского РОМ НКВД, **Мифтахутдинов Сабирдзян Ахматович** – начальник Сталинского РОМ НКВД и др.

Всего за указанный период, т.е. за 1934–1941 гг., в Кыргызстане были репрессированы 87 татар, что составляет 52,7% от общего количества репрессированных татар.

**А.Р. Бикбулатова. ЭТАПЫ И МОТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
В КЫРГЫЗСТАНЕ (1920–1953 гг.)**

Социальное положение репрессированных

Социальное положение	Кол-во человек	В процентах к числу репрессированных в этот период
Нарком	1	1,1
Партработник	4	4,5
Работники сельского хозяйства, в том числе:		
Руководитель с/х предприятий	2	2,2
Колхозник	4	4,5
Агроном МТС	2	2,2
Учетчик	5	5,7
Заготовитель, приемщик	5	5,7
Рабочий	17	19,5
Служащие, в том числе:		
Руководитель предпр.	2	2,2
Банковский работник	1	1,1
Учитель / педагог	8	9,1
Медицинский работник	1	1,1
Творческая интеллигенция:		
Ученый	2	2,2
Журналист	2	2,2
Переводчик	2	2,2
Сотрудники правоохранительных органов, в том числе:		
Начальник райотдела НКВД	4	4,5
Сотрудник НКВД	3	3,4
Служители ислама	7	8
Зав склад /зав. хоз. части	4	4,5
Сфера торговли	9	10,3
Лица без определенных занятий	3	3,4
Студенты	1	1,1
Учащиеся школ	2	2,2
ИТЛ	2	2,2

Из 87 репрессированных в этот период 30% были уроженцами РСФСР, несколько человек родились в других союзных республиках. В Татарстане родились 22,6%, 13,4% – в Кыргызстане, 8,2% – в Казахстане, 11,3% – на тер-

ритории Башкирии. По этим показателям, в том числе, можно в определенной степени проследить миграцию татар в Кыргызстан.

Этот период отличается не только масштабом репрессивной компании, но и жестокостью вынесенных приговоров.

Приговорены к высшей мере наказания

Год	Количество человек
1937	8
1938	18
1939	4
1941	5
Итого:	35

Как видно из указанной выше таблицы, именно в этот период «маховик» репрессий был запущен на полную мощность. Из 87 человек 35 были приговорены к высшей мере наказания-расстрелу, 18 человек были приговорены к 10 годам лишения свободы.

Обвинения звучали в следующей формулировке: «за антисоветскую агитацию», «за участие в контрреволюционной буржуазно-националистической организации Социал-туранская партия», «шпионаж в пользу иностранного государства», предусмотренного ст. 58-2, 58-4, 58-6, 58-7, 58-10, 58-11 УК РСФСР. Однако за данными обвинениями по статьям 58-10 и 58-11 УК РСФСР скрывались сфабрикованные доказательства, обвиняемые виновными не являлись. Основанные на доносах, лжесвидетельствах, фальсификации сотни дел были похожими друг на друга.

Указанный этап вошел в историю государства как годы небывалых по масштабам массовых репрессий, принесших огромный ущерб советскому обществу, обороноспособности и государственной безопасности страны, строительству социализма в СССР.

Четвертый этап – период Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. – выдвижение на первый план исторической роли народа, рост национального самосознания, ожидание демократических перемен во внутренней жизни страны после победы над фашизмом.

Данный этап характеризуется следующими элементами:

В основном деятельность органов государственной безопасности была направлена на борьбу со шпионско-диверсионной, террористической и иной подрывной деятельностью спецслужб фашистской Германии против СССР, выявлению среди спец. переселенцев пособников немецко-фашистских оккупантов, выявлению и пресечению всяких активных антисоветских проявлений, налаживание работы по борьбе с дезертирством, организации работы по проверке и фильтрации возвращающихся советских граждан/кроме военнослужащих Красной Армии, находившихся на территории занятой про-

А.Р. Бикбулатова. ЭТАПЫ И МОТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ (1920–1953 гг.)

тивником, насильно угнанных немцами и добровольно ушедших вместе с отступающими войсками противника.

И хотя накопившийся потенциал деструктивных настроений в обществе так и не перерос в фазу активных действий, политический режим предпринял превентивные чрезвычайно репрессивные меры, отобилизовав усилия «вооруженного отряда партии».

Всего за указанный период 1941–1945 гг. в Кыргызстане было репрессировано **49 татар**. Это из общего числа (165 человек) репрессированных татар составляют 29,6%.

Социальное положение репрессированных

Социальное положение	Кол-во человек	В процентах к числу репрессированных в этот период
Военнослужащий	7	14,2
Партработник	2	4
Работники сельского хозяйства, в том числе:		
Колхозник	3	6,1
МТС	2	4
Учетчик	1	2
Нормировщик	2	4
Рабочий	16	32,6
Служащие, в том числе:		
Руководитель предпр.	2	4
Банковский работник	1	2
Учитель / педагог	4	8,1
Бухгалтер	2	4
Служители ислама	1	2
Зав склад /зав. хоз. части	2	4
Лица без определенных занятий	2	4
ИТЛ	2	4

Пятый этап репрессий – это 1946–1953 гг., период сталинизма, перерастающий в кризис системы, начало регрессивной эволюции сталинизма.

В послевоенный период опять раскручивалась жесткая политика репрессий, которая была направлена на строгое ограничение национального самосознания путем всеобщего контроля, жесткой цензуры, которые сопровождались обвинениями в национализме, антисоветизме.

Следует отметить, что репрессии послевоенных лет отличались от массовых репрессий 1937–1938 гг. В середине 1930-х гг. вся карательная политика государства, проводившиеся массовые репрессии были направлены на борьбу с антисоветским подпольем: остатками свергнутых буржуазных классов, бывших политических партий и организаций; с т.н. троцкистами, бухаринцами и их сторонниками, с «социально опасными элементами»; сектантами и прочими «враждебными элементами». Линия политического руководства ВКП(б) и государства во главе со Сталиным и его ближайшим окружением заключалась в ликвидации на территории СССР «пятой колонны» – широкой сети «шпионско-диверсионных и террористических резидентур» разведок иностранных государств, «троцкистско-зиновьевских и правотроцкистских организаций». Репрессии в конце 1940-х начале 1950-х гг. носили, как нам представляется, иной характер. Их корни лежали не только в личности Сталина, его мнительности и подозрительности, но и в сложившейся государственной системе, характерной для тоталитарного режима.

Это – усиление, как и в довоенный период, работы по выявлению антисоветских элементов, врагов народа, которых находили как в самой партии, так и среди ученых, творческой интеллигенции. Но, все же масштабы репрессий в этот период, относительно предыдущих, заметно ослабли. За указанный период – с 1946 по 1953 гг., органами безопасности республики были репрессированы **9 татар: Абузяров Абдулла Юсупович (Тугушев Абдулла Ибрагимович)** – безработный, **Босняков Адиль Мамедович** – сторож, **Ворошилова Александра Александровна** – ИТК, **Газизов Сабир** – военный стрелок №12 ИТК МВД Кирг. ССР, **Галиев Батирша Яушевич (Яушев-Галиев)** (был осужден дважды) – агроном Мадынской МТС Ошского района, **Кудашев Дауд Минибаевич** – рабочий, **Салахутдинов Камиль Минуханович** – студент Ташкентского института сельского хозяйства, **Улумбеков Мухарам Шакирович** – учитель, **Хисамутдинов Рушад Белялович** – ветврач мясокомбината.

Таким образом, татары Кыргызстана, оказавшиеся в этой стране по воле судьбы, как часть этого народа, на себе испытали все тяготы репрессивной политики Советского государства 1920–1953 гг.

Список литературы

1. Абдрахманов Б. Дж. Репрессивные меры карательных органов Кыргызстана в 30-е годы XX века. Причины и последствия. Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Бишкек, 2022.
2. Бикбулатова А.Р. Татары Кыргызстана / Отв. Ред. А.А. Асанканов. – Бишкек, 2018.
3. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения [Текст]: в 2 т. / Ф.Э. Дзержинский. – М.: Политиздат, 1977.

4. Клименко В.А. Чекисты на защите Октября (становление системы чекистских органов столицы в 1917–1920 гг.) [Текст] / В.А. Клименко. – М.: Спутник, 2003.
5. Коровин В.В. История органов безопасности [Текст] / В.В. Коровин. – М.: Норма, Инфра-М, 1998.
6. Мельгунов С.П. Красный террор в России (1918–1923). Чекистский Олимп [Текст] / С.П. Мельгунов. – М.: Айрис-пресс, 2006.
7. Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)» – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, ТОО «Литера-М», 2021.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СИБИРСКИХ ТАТАР В ТУРИСТИЧЕСКОМ ПОТЕНЦИАЛЕ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

Новосибирская область – регион со слабо развитой туристической сетью, но с большими возможностями для создания различного рода экологических и исторических маршрутов для любителей путешествий. Пограничное положение области – по соседству с республикой Горный Алтай, предлагающей более ощутимые возможности для экотуризма, а с другой стороны Томска, Омска и Барнаула как старейших городов с богатым историческим прошлым, казалось бы, не оставляет шансов на создание собственных туристических сетей. Приезжающие в наш регион люди признают, что в областном центре смотреть нечего – памятники архитектуры почти разрушены, а все новое – неинтересно, стандартно, а порой безыскусно, а в область не поедешь – от одного до другого пункта добраться бывает не то чтобы сложно, а порой и невозможно. На это отважатся, пожалуй что, путешественники – экстремалы, как например, если бы поехать на Васюганские болота. Поэтому природа и историческое прошлое региона остаются как бы за кадром.

Тем не менее, история Новосибирской области богата. С эпохи палеолита, более чем за 20 тысячелетий, на территории области сменился ряд исторических эпох, менялись поколения, целые народы уходили, сменяя друг друга. Мы знаем значительное количество археологических культур, оставивших здесь свои следы в виде многочисленных памятников археологии, которые постоянно фиксируем в Барабинской лесостепи и в Приобье. Регион явился так называемым проходным коридором для народов, пересекающих его как в широтном, так и меридиональном направлении.

Перед присоединением к Российскому государству на территории современной Новосибирской области проживали в основном чатские и барабинские татары. При этом значительная часть памятников эпохи татар локализована в Барабе.

Первым таким объектом выступает Вознесенское городище или Тонтур, ныне являющееся наиболее крупным археологическим памятником области. Оно было упомянуто как Туртасский городок еще Г.Ф. Миллером в своей знаменитой работе «Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державой по сии времена» [Историко-географическое: 1988. С. 65–101]. Академик Фальк был первым, кто исследовал Вознесенское городище на территории современного Венгеровского района Новосибирской области. Он оставил подробное описа-

А.Л. Автушкова, Р.К. Хамзина. ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СИБИРСКИХ ТАТАР В
ТУРИСТИЧЕСКОМ ПОТЕНЦИАЛЕ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

ние памятника: «Бараба имеет много остатков от древних её жителей, из коих мне известны следующие: следы Тонтур, при деревне его названия, занимает полуостров, образуемый полной дугою Ома, около возвышенной площади. Татарское название означает город, Тора. Сказывают, что она была столицею некоего хана» [Записки: 1824. С. 431–432]. Считается, что городище являлось ставкой наместника хана Кучума мурзы Тарлава [Ярков: 2019. С. 76–91]. Впоследствии памятник еще не раз посещался исследователями вплоть до конца XX в. Были проведены масштабные раскопки, которые дали материал «середины II тысячелетия» [Соболев: 1978. С. 179–190]. В настоящее время на памятнике регулярно проводятся мониторинговые работы ГАУ НСО «Научно-производственным центром по охране историко-культурного наследия Новосибирской области» на предмет выяснения его состояния.

Отдельным объектом культурно-исторического наследия является озеро Чаны, самое большое озеро Западной Сибири. Это неизвестный и неизученный с точки зрения истории и археологии, объект. Вероятно, люди пришли на эти берега вслед за отступлением ледника на север: памятников эпохи палеолита пока не найдено в связи с затруднённой их поиска. Многочисленные археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа мы фиксируем в прибрежной зоне озера. Здесь также расположены два довольно крупных татарских городища – Чиняиха и Тюменка. Их было значительно больше, но часть была распахана крестьянами в XVIII – начале XX вв. в ходе освоения земель. В качестве примера можно привести труды Н.М. Ядринцева, В.М. Флоринского и А.Н. Молотилова, в которых упоминаются городища Мальково, Шульдяково, городок у д. Чайчье у оз. Абышкан [Ядринцев: 1883. С. 181–205]; городок на одноименном острове озера Чаны [Флоринский: 1889; Флоринский: 1889. Кн. 1]; городища на Соргановом острове и на Долгом мысу [Молотилев: 1912. С. 221–229]. Два первых городища – Чиняиха и Тюменка частично изучены в ходе раскопок В.И. Соболева [Троицкая, Молодин, Соболев: 1980. С. 79], вещественные материалы хранятся в нескольких музеях. Материал городищ, дополненный коллекциями Вознесенского городища раскрывает особенности материальной и духовной культуры как рядовых барабинских татар, так и состоятельной прослойки общества.

Само по себе интересно городище на Долгом мысу. К сожалению, по-видимому, оно не сохранилось. В начале XX в. оно было обследовано всего двумя учёными – студентом-медиком Императорского Томского университета А.Н. Молотилевым и сотрудником Западно-Сибирского музея ЗСОРГО В.П. Левашовой [Левашова: 1928. С. 157–195]. Городище, находившееся в западной части тогда ещё острова Долгий, представляло собой правильный квадрат площадью 1100 кв. м, окружённый рвом с двумя валами, без следов культурного слоя. В.П. Левашова определила его как возможный сторожевой пункт послеермаковской эпохи.

Такое же мнение у местных краеведов бытует относительно острова Чиняиха. Записано даже несколько легенд о существовании разбойничьих казачьих отрядов на острове [<http://letopisi54.ru/letopis/detail.php?ID=6741>].

Относительно самого озера историки, согласно Сибирским летописям, высказывают версию о существовании на берегах или островах ставки одного из наместников хана Кучума Абака или же ставки внука Кучума Аблай-Гирея [Трепавлов: 2011. С. 22–35]. Место ставки до сих пор не известно. Возможно, это и есть либо городище на Долгом мысу, либо городища Чиняиха или Тюменка. Дальнейшие исследования, проводимые на памятниках, помогут понять, что перед нами за памятник. Тем более, что месторасположение трёх указанных городищ очень удобное для долгого проживания. Окружающее памятники пространство открытое, хорошо просматривается на многие километры, благодаря рельефу.

По дороге из с. Венгерово в с. Туруновка расположен ещё один замечательный археологический памятник – городище Туруновка. Академик И.П. Фальк писал: «При Каме, в 5 верстах выше её впадения в правую сторону Ома, при д. Турунской, находится вал укрепления позднего времени. Он включает площадь длиной в 63, а шириною в 13 сажень, при речке. На площади видны ещё следы небольших каменных строений; думать должно от печей. Барабинский князь (Юта) Турун имел здесь окопы; но в 1740 г., при учинённой от киргизцев нападении, был убит. Таковых окопов есть в Барабе очень много от набегов киргизцев, направлением два при Оме близ Каинска, которые весьма походят на вышеописанный только менее. В одном разбиты были барабинцы киргизами, а другой оставили они сами, получив защиту от Киргизской и Колыванской линии» [Записки: 1824. С. 5–10]. Памятник был исследован В.И. Соболевым в 1973 [Троицкая, Молодин, Соболев: 1980. С. 30], 1976 и в 1981 гг. [Молодин, Савинов, Елагин: 1988. С. 115–117].

Немецкие учёные, проезжавшие по территории современной Новосибирской области, застали ещё барабинских и чатских татар, проживавших на тех местах, которые мы сегодня можем по праву считать археологическими памятниками. Стойбища и поселения татар разбросаны по всему региону, многие из них до сих пор не найдены, но сведения о них сохранились в дневниках учёных, а также в сибирских летописях и документах административной системы сибирского воеводства. Таким образом, мы узнаем о поселениях на озере Иткуль в Чулымском районе [Messerschmidt: 1962. S. 84], и на реке Каргат [Трепавлов: 2011. С. 22–35]; о Чатском городке, именуемом Кучумово городище. Проезжая через Барабинскую лесостепь учёный прибывает в деревню чатских татар Ор-Карагай на Оби. Татары сообщили ему, что они происходят от Кучум-хана, у которого недалеко отсюда, на расстоянии десяти вёрст вниз по Оби, на ее левом берегу, было место, где он жил, называемое Кабау. Там же был городок или крепость. Выйдя из Ор-Карагая, через шесть вёрст, они увидели на дороге много курганов, а ещё через

А.Л. Автушкова, Р.К. Хамзина. ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СИБИРСКИХ ТАТАР В
ТУРИСТИЧЕСКОМ ПОТЕНЦИАЛЕ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

4–5 вёрст увидели слева большой распахнутый вал, где должен быть городок или крепость. Как раз, по заверениям татар, там должен был жить Кучум-хан [Messerschmidt: 1962. S. 84].

Чатский городок или Кучумово городище упоминается ещё в нескольких источниках [Синяев: 1951. С. 141–156; Худяков: 2010. С. 52–57]. Учёные строят предположения, где он мог располагаться. Пока, к сожалению, попытки найти его не увенчались успехом. Вполне возможно, что это комплекс археологических памятников в с. Юрт-Ора Колыванского района Юрт-Ора, содержащий объекты от эпохи бронзы до татар. Памятник охраняется государством.

Неслучайно в с. Юрт-Ора расположен необычный тематический музей «Усадьба чатского татарина», созданный инициативной группой под руководством Навиля Хасановича Шагабутдинова. Все туристы и местные жители с удовольствием посещают этот интересный самобытный музей, раскрывающий страницы исторического прошлого чатских татар, особенности его материальной культуры, обычаев, религиозных обрядов. Кроме того, на площадке рядом с музеем проводятся различные национальные праздники, например, Сабантуй. Недавно провели праздник – воспоминание «*Боз озат*». Строится медресе. В планах Навиля Хасановича открыть школу татарского языка, дополнить и расширить музей. В рамках Президентского гранта выпущены пособия по чатскому языку, авторы М.Ш. Абакиров и Н.Х. Шагабутдинов, также обустроена набережная. Но уже сейчас становится ясным, что попытка создания такого музея удалась, потому что его посещает достаточное число людей, музей никогда не пустует. В селе появилась новая улица. Разработали и смонтировали стенды длиной 20 м с историей села. Есть проблемы с дорогой (примерно 6 км от трассы до деревни).

Хотелось бы, чтоб подобного рода музеи создавались по всей области. Сегодня есть активисты в с. Качемка Убинского района, аул-Омь Куйбышевского района, где начали работу над созданием музеев. Очень хотят открыть музей и изучать историю села в д. Малый Тебисс Чановского района.

Творческий потенциал для этого есть. Почти в каждом татарском селе, районных центрах, работают творческие коллективы с концертными программами, с собственными маленькими музейчиками, творческими мастерскими национальной одежды, атрибутики, игрушек, деревянного зодчества и т.д.

Новосибирск тоже имеет свою древнюю историю. На его территории, в самом центре города в своё время находилось Чатское («Чертово») городище – «Цаттыр» XVI–XVIII вв. Впервые о нем мы узнаем из письма местных жителей 1917 г., которые были обеспокоены уничтожением имеющегося в черте города памятника археологии. В Государственном архиве Новосибирской области хранится уникальный документ – просьба о защите археологического объекта. В нем содержится прошение на имя Народного собрания с просьбой обратить внимание на разрушение Каменского городища ново-

поселенцами в разрастающейся части города – так называемой «Нахаловке» [Просьба: Ф. Д-97, Оп. 1, Д. 224. Л. 8–9]. После основания местного Ново-николаевского краевого музея городище стало первым памятником, который был исследован на территории региона [Уведомление: Ф. 2. Д. 124. Л. 2; Письмо: Ф. 2. Д. 124. Л. 1]. Позднее городище ещё несколько раз было обследовано [Харченко: 2010], пока не исчезло во второй половине XX в. Сегодня татарские активисты ведут работу по восстановлению первого археологического памятника, связанного с историей татар, как достопримечательного места.

Литература

1. Messerschmidt D.G. Forschungsreise durch Sibirien 1720–1727. – Berlin, 1962. Т. 1.
2. Записки Путешествия Академика Фалька // Полное собрание учёных путешествий по России, издаваемое Императорской Академией Наук по предложению её президента. 1824. Т. 6.
3. Историко-географическое описание Томского уезда Г.Ф. Миллера (1734 г.) // Источники по истории Сибири досоветского периода. – Новосибирск. Наука, 1988. – С. 65–101.
4. Левашова В.П. Предварительное сообщение об археологических исследованиях Зап.-Сибирского музея за 1926–27 гг. // Известия Зап.-Сибирского музея. 1928. С. 157–195.
5. Молодин В.И., Савинов Д.Г., Елагин В.С. и др. Бараба в тюркское время. Новосибирск, 1988.
6. Молотилов А. К вопросу о географическом распределении археологических памятников в Северной и Средней Барабе // Труды Томского Общества изучения Сибири. 1912. С. 221–229.
7. Письмо Новосибирского народного музея в ГАИМК // Научный архив ИИМК РАН. Ф. 2. Д. 124.
8. Просьба о защите археологического объекта // ГАНО, Ф. Д-97, Оп. 1, Д. 224. Л. 8–9.
9. Синяев В.С. Окончательный разгром Кучума на Оби в 1598 году // Вопросы географии Сибири. Т. 2. Томск, 1951. С. 141–156.
10. Соболев В.И. Вознесенское городище – памятник середины II тыс. н.э. // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. 1978. С. 179–190.
11. Трепавлов В.В. Кучумовичи и калмыки: геополитический мезальянс. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований. № 1. 2011. С. 22–35.
12. Трепавлов В.В. Кучумовичи и калмыки: геополитический мезальянс. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований. № 1. 2011. С. 22–35.

- А.Л. Автушкова, Р.К. Хамзина. ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СИБИРСКИХ ТАТАР В ТУРИСТИЧЕСКОМ ПОТЕНЦИАЛЕ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ
13. Троицкая Т.Н., Молодин В.И., Соболев В.И. Археологическая карта Новосибирской области. Новосибирск, 1980.
 14. Уведомление Российской Академии истории материальной культуры (РАИМК) Отдела музеев Главнауки о выдаче открытого листа Новосибирскому народному музею на раскопки доисторической стоянки в районе г. Новониколаевска осенью 1924г. // Научный архив ИИМК РАН. Ф. 2. Д. 124.
 15. Флоринский В.М. Курганы Томской губернии // ИТУ. 1889. Кн. 1. Отд. 2. С. 58–86.
 16. Флоринский В.М. Топографические сведения о курганах Западной губернии. Томск: Типо-лит. Михайлова и Макушина, 1889; Флоринский В.М. Курганы Томской губернии // ИТУ. 1889. Кн. 1. Отд. 2. С. 58–86.
 17. Харченко Л.П. Две жизни, одна судьба: музеи в Сибири. Новосибирск: Мангазея, 2010.
 18. Худяков Ю.С. Взятие Чингисова городка (эпизод борьбы за восстановление Сибирского ханства в XVII в.) // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 2. – Казань: Изд-во «Ихлас», 2010. С. 52–57.
 19. Ядринцев Н.М. Описание сибирских курганов и древностей // Труды МАО. 1883. Т. 9. Вып. 2–3. С. 181–205.
 20. Ярков А.П. Кучум и Ермак: два сценария сибирского фронта и их отражение в судьбах мусульман // Тюркологические исследования. Т. 2. № 1. 2019. С. 76–91.

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

КАЗАНСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ШКОЛА:
ТАЛАНТ ПРОФЕССОРА Е.П. БУСЫГИНА
(К 110-летию со дня рождения)

Имя Е.П. Бусыгина (1913–2008), профессора Казанского университета, Казанской консерватории им. Н.Г. Жиганова, доктора исторических наук, заслуженного деятеля науки России и Татарстана, заслуженного работника культуры России, почетного члена Географического общества, участника Великой Отечественной войны, чье 110-летие со дня рождения отмечает в этом году научная общественность, известно этнографам и другим специалистам России, ближнего и дальнего зарубежья.

Е.П. Бусыгин – крупный ученый-этнограф, посвятивший себя изучению культуры и быта русского и других народов многонационального Среднего Поволжья, возрождению и развитию этнографической науки в Казанском университете, подготовке высококвалифицированных специалистов.

КАЗАНСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ШКОЛА: ТАЛАНТ ПРОФЕССОРА Е.П. БУСЫГИНА

Евгений Прокопьевич родился 22 декабря 1913 г. в Казани, где прошла вся его жизнь. Он – ровесник века, очевидец и участник всех события XX столетия, ярких, порой драматичных и переломных.

О Евгении Прокопьевиче говорят, что две музы осветили и сопровождали всю его жизнь: Муза Музыки и Муза Науки. Действительно, Е.П. Бусыгин начинал свою самостоятельную жизнь как профессиональный музыкант-скрипач, окончив 1930-е гг. Восточный музыкальный техникум (Казанское музыкальное училище), где учился одновременно с молодыми композиторами, и исполнителями, чьи имена сегодня известны не только в Татарстане, но и далеко за его пределами – Назибом Жигановым, Фаридом Яруллинным, Загидом Хабибуллинным, Мунирой Булатовой, Энвером Бакировым.

Е.П. Бусыгин стоял у истоков формирования профессионального ансамблевого и оркестрового исполнительства в Татарстане, Волго-Уралье. Он играл во всех крупных коллективах Татарстана: в оркестре Большого русского драматического театра им. В.И. Качалова и Театра юного зрителя, в симфоническом оркестре Татарского радиокомитета и Театра оперы и балета, в оркестре Татарского академического театра им. Г. Камала, музыкальным руководителем и дирижером которого был один из основоположников татарской профессиональной музыки Салих Сайдашев. Музыка, казалось бы, занимала всю жизнь Евгения Прокопьевича, но душа и сердце, по-видимому, требовали большего.

Жажда знаний привела Е.П. Бусыгина в 1935 г. в Казанский университет, который он (не прерывая музыкальной деятельности) окончил с отличием по специальности «геоморфология» в 1940 г. и был принят в аспирантуру сразу по двум специальностям – базовой, «Геоморфология» и «История КПСС».

Начало войны застало Е.П. Бусыгина на Дальнем Востоке, где он проходил срочную службу. Глубокого уважения заслуживает гражданский подвиг Е.П. Бусыгина – солдата, как миллионы советских людей, боровшегося за будущее своей Родины. В начале октября 1941 г. в составе Сибирской дивизии он прибыл под Москву, где принял первое боевое крещение, а затем участвовал в военных операциях по разгрому немецко-фашистских захватчиков под Москвой. Был сильно контужен и после госпиталя направлен в только что сформировавшийся фронтовой ансамбль песни и пляски 20-й армии, в составе которого прошел все фронты Великой Отечественной войны, принимал участие в многочисленных концертах на передовой, нередко под пушечную канонаду. Евгений Прокопьевич вспоминал, как после одного из концертов к нему подошел полковник, поблагодарил за доставленное удовольствие и подарил трофейную скрипку. На этом инструменте он играл не только во время войны, но и многие годы после нее, а затем передал в Музей истории Казанского университета, где она и хранится как ценная реликвия.

После демобилизации в 1945 г. Е.П. Бусыгин вернулся в Казань и приступил к мирному труду, работая одновременно в Татарском театре оперы и балета и на географическом факультете Казанского университета.

В КГУ судьба свела Е.П. Бусыгина с выдающимся ученым – профессором Н.И. Воробьевым, который открыл для начинающего исследователя широкий путь в неизведанную этнографическую науку. Николай Иосифович доверил ему восстановление в университете этнографического музея, дал возможность разрабатывать и читать этнографические курсы, повез его в первую этнографическую экспедицию, обратил его внимание на тему русское население Среднего Поволжья, ставшей судьбоносной в биографии ученого. С тех пор прошло более 60 лет, за которыми стоят глубокая преданность своему делу и упорный труд, заслуженно отмеченный высокими наградами и званиями. Евгений Прокопьевич провел 53 полевых сезона (один из них во Вьетнаме), опубликовал сотни научных работ, участвовал во всех крупнейших научных этнографических форумах в Волго-Уралье, России и за рубежом, прочитал сотни лекций не только в родном Казанском университете, но и во многих вузах Поволжья и в других регионах страны.

Имя Евгения Прокопьевича Бусыгина вписано золотыми буквами в историю отечественной науки, в историю Казанского университета как признанного руководителя казанской этнографической школы, достойного продолжателя традиций, заложенных П.И. Кротовым, Б.Ф. Адлером, Н.И. Воробьевым, в основе которых лежит комплексное рассмотрение человека и природы. Благодаря трудам Е.П. Бусыгина, его соратников (прежде всего – Н.В. Зорина) и учеников проведено всеобъемлющее историко-этнографическое исследование русского населения Среднего Поволжья, его формирования и развития, а в науку введен новый термин – «поволжские великороссы».

Отличительная черта всей деятельности Е.П. Бусыгина – ученого, величайший гуманизм. Главенствующей во всех его трудах проходит идея культурно-бытовых взаимовлияний совместно живущих народов как важнейшего фактора их развития в прошлом и настоящем, залог бесконфликтного сосуществования и взаимообогащения в будущем. Благодаря Е.П. Бусыгину в КГУ была восстановлена кафедра этнографии. Произошло это в 1988 году, ровно через сто лет после учреждения в Императорском Казанском университете кафедры этнографии и географии (одновременно подобная кафедра была открыта в Московском университете, и это были первые кафедры этнографии в России).

Преподавательская деятельность для Евгения Прокопьевича была столь же естественным его состоянием, как и занятие наукой. У профессора Бусыгина была заслуженная слава блестящего лектора, благожелательного и щедрого собеседника, любимца студентов и преподавателей. Его девизом было: «студент – не сосуд, который нужно заполнить, а факел, который нужно зажечь». И это ему удавалось как никому другому. Свидетельство тому – десятки учеников по всей России, учебники (за последние несколько лет им были изданы три), тиражи которых мгновенно разошлись и получили высо-

КАЗАНСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ШКОЛА: ТАЛАНТ ПРОФЕССОРА Е.П. БУСЫГИНА

кую оценку специалистов. А сколько бесценных советов он дал (буквально до последнего дня!) нам, своим ученикам. Мы называем их «заповедями, или уроками Евгения Прокопьевича» и самая большая мечта – быть похожими на него в жизни, творчестве и науке.

Коллеги, многочисленные ученики и друзья Е.П. Бусыгина, общаясь с ним в течение многих десятков лет, не перестают удивляться его богатым, щедрым, бескорыстным талантом, огромным трудолюбием и работоспособностью (несмотря ни на какие превратности судьбы), его целеустремленности в достижении научных результатов, твердой уверенности в победе, его стремлению оказать помощь и поддержку в трудной ситуации, необыкновенной преданности университету, этнографии, музыке, любви к своей научно-исследовательской, лекционной и педагогической работе.

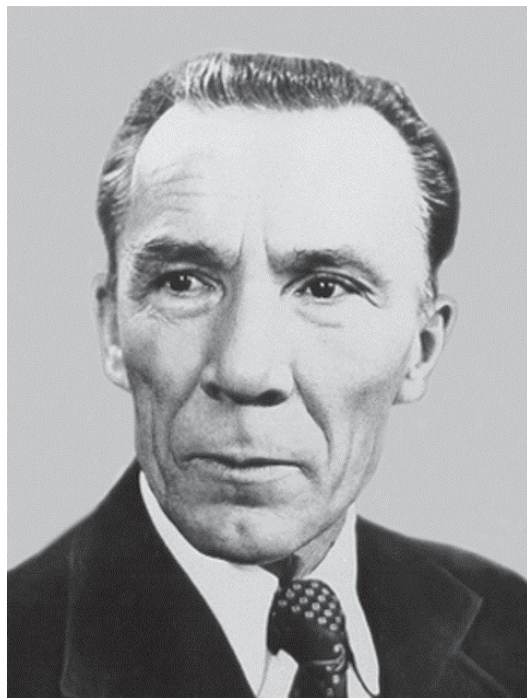
Е.П. Бусыгиным опубликовано свыше 400 научных работ. В 2007 г. в Казанском университете, в Институте этнологии и антропологии РАН, Российском институте истории искусств состоялись презентации его последней книги «Счастье жить и творить». Эта талантливая книга – не только воспоминания большого ученого о своем жизненном пути, о родине, соратниках, коллегах, учениках, не только размышления о судьбах страны и науки, но и своеобразное творческое завещание.

Слово «талант» в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля означает – «природный дар, дарование человека и способности к чему-либо». Именно таким был, есть и будет в нашей памяти, в наших сердцах Евгений Прокопьевич Бусыгин!

*В.И. Яковлев,
доктор исторических наук.*

ЭТНОЛОГ: ПЕТР ВЛАДИМИРОВИЧ ДЕНИСОВ

(К 95-летию со дня рождения)

Петр Владимирович Денисов, доктор исторических наук, профессор – историк, этнолог, посвятивший жизнь науке и высшей школе. Становление ученого и педагога происходило в научно-образовательных центрах Казани. Он гордился, что является воспитанником Казанского университета, наследником известной этнологической школы. Научно-педагогическая деятельность П.В. Денисова связана с Чувашским книжным издательством, Чувашским научно-исследовательским институтом языка, литературы и истории, Чувашским педагогическим университетом им. И.Я. Яковлева, Чувашским государственным университетом им. И.Н. Ульянова.

28 августа 1928 г. в д. Бахтигильдино Батыревского района Чувашской Республики в многодетной семье Денисовых родился сын Петр. Родители его, Владимир Денисович и Анастасия Львовна, вырастили и воспитали девятирех детей, привили им тягу к знаниям и стремились дать высшее образование. В те годы в чувашских селениях редко кому удавалось поступить в высшее учебное заведение, поэтому историю семьи Денисовых можно считать уникальным явлением, когда все дети стали специалистами высшей квалификации.

Петру, как и всем его ровесникам, пришлось испытать все трудности военной поры. Многие односельчане, в том числе и Владимир Денисович, были мобилизованы в Красную армию, их дети-подростки заменили отцов

и братьев в колхозном и домашнем хозяйстве. Трудолюбие и целеустремленность, привитые с детства, проявились и в последующем. В 1944 г. Петр окончил школу, началась самостоятельная жизнь, потребовались большие усилия для достижения намеченных целей. Фронт неумолимо перемещался на запад, тыл неустанно продолжал трудиться ради приближения долгожданной победы. Посоветовавшись с родными и близкими, он принимает решение ехать в Казань, чтобы поступить в университет.

Исторический факультет Казанского государственного университета стал для П.В. Денисова вторым домом. Любителю чтения здесь открылись безграничные возможности утолить жажду знаний. Он внимательно слушал лекции преподавателей, много занимался самостоятельно в библиотеке университета. В годы войны в Казань был эвакуирован ряд ведущих ученых страны из Москвы и Ленинграда, что позволило улучшить научную и преподавательскую деятельность вуза. Упорство и старания Петра Денисова, одного из лучших студентов курса, не остались незамеченными: его стали вовлекать в исследовательскую работу. На пытливого юношу обратил внимание профессор Казанского университета, этнограф Н.И. Воробьев. Достаточно глубокие познания в историографии и вопросах региональной этнографии выделяли его из общей среды, и преподаватель стал направлять творческие устремления студента на выполнение конкретных научных заданий. Н.И. Воробьев помогал осваивать теоретические основы этнографии и стал приглашать его к участию в этнографических экспедициях.

На формирование научных взглядов Денисова большое воздействие оказал Н.В. Никольский, видный ученый, педагог и общественный деятель, ранее работавший в Казанском университете. В ходе многочисленных бесед, Николай Васильевич обнаружил в нем человека, способного продолжить дело по изучению истории и культуры чувашского народа, начатое В.К. Магницким, Г.И. Комиссаровым, К.П. Прокопьевым, Н.И. Ашмаринным и др. Н.В. Никольский стал его наставником – снабжал книгами из своей библиотеки, рассказывал о событиях прошлого, о видных ученых, объяснял особенности сложных этнокультурных процессов в регионе. Как позже отмечал сам Денисов, именно Н.В. Никольский предложил ему заняться исследованием религии чувашского народа.

П.В. Денисов, получив диплом специалиста, как один из лучших выпускников историко-филологического факультета, был направлен в аспирантуру при Институте языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР по специальности «этнография народов СССР». Период учебы в аспирантуре он занимался в архивах и библиотеках Казани, выезжал в экспедиции по районам Татарской и Чувашской республик. Н.И. Воробьев в начале 1950-х гг. был назначен руководителем проекта по составлению фундаментальных изданий по материальной и духовной культуре чувашского народа. Исследование осуществлялось учеными ИЯЛИ КФ АН СССР и Института языка, литературы и истории при Совете министров Чувашской

АССР. В ходе реализации данного проекта П.В. Денисов стал фактически помощником руководителя научной группы, его превосходные знания языка, менталитета сельских жителей, умение находить общий язык с соотечественниками оказались весьма полезными. Он познакомился с аспирантами Н.И. Воробьева – Е.П. Бусыгиным и Н.В. Зориным, с которыми в последующем поддерживал научные и дружеские связи.

После завершения аспирантуры в 1952 г. П.В. Денисов переехал в Чебоксары. Он стал сотрудником отдела истории НИЯЛИ при Совете министров Чувашской АССР, где этнографы, входившие в исследовательскую группу Н.И. Воробьева, его уже знали как способного, подающего надежды специалиста. В начале 1950-х гг. активно развивается книгоиздательское дело. Чувашское книжное издательство нуждалось в грамотных, эрудированных редакторах, знатоках русского и чувашского языков. Когда П.В. Денисову предложили ответственную должность старшего редактора, после некоторых колебаний он согласился на эту должность, на которой проработал пять лет. Считал, что редакторский труд был нелегким, но приносил большое удовлетворение. В период работы в издательстве он познакомился со многими учеными, писателями, поэтами, с некоторыми из них у него сложились дружеские отношения. Чувашское издательство было на хорошем счету, и в него поступали заявки не только из Чувашии, но и других регионов страны. П.В. Денисов сотрудничал с Л.Н. Гумилевым и М.Ф. Хваном, когда готовили к изданию сочинение Н.Я. Бичурина по исторической географии Восточной и Средней Азии. Он участвовал в подготовке к публикации книги А.П. Ковалевского «Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн Фадлана» (Чебоксары, 1954). Помог казанским коллегам Е.П. Бусыгину и Н.В. Зорину в издании в Чебоксарах исследования о русском населении Чувашской АССР.

П.В. Денисов не оставлял без внимания научную деятельность, писал в свободное от работы время. В 1959 г. завершил монографию «Религиозные верования чуваш». В ней нашли отражение основные этапы истории религии чувашского народа с древнейших времен до начала XX в. Она получила высокую оценку специалистов, вызвала общественный интерес. Хотя книга была написана с позиции научного атеизма, однако ее материалы, отдельные суждения и выводы автора до настоящего времени представляют научный и практический интерес. Данный материал был подготовлен в качестве диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности «Этнография, этнология и антропология». Защита состоялась в 1962 г. в диссертационном совете при Институте этнографии АН СССР.

Остепененного специалиста пригласили на научно-педагогическую работу в Чувашский государственный педагогический институт им. И.Я. Яковлева, где он проработал до 1967 г. в должности старшего преподавателя и доцента кафедры истории. Превосходное владение учебным материалом, высокая эрудиция, ораторские качества обеспечивали большой интерес сту-

дентов к его лекциям и хорошее усвоение изучаемых тем. Когда открылся Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова, вместе с факультетом П.В. Денисов перешел в молодой вуз республики. На новом месте продолжилась его научная и преподавательская деятельность. Он вел лекционные и практические занятия, руководил этнографической практикой студентов, работал над докторской диссертацией, которая явилась продолжением кандидатского исследования. В 1973 г. в Институте этнографии АН СССР прошла защита докторской диссертации на тему «Религия и атеизм чувашского народа». Материал был издан отдельной монографией. Защитив докторскую, П.В. Денисов вскоре получил ученое звание профессора.

С 1973 по 1988 гг. он руководил кафедрой истории СССР. За эти годы под его руководством создается этнографический музей университета, также он консультировал и помогал силами студентов собирать памятники материальной культуры для Этнографического музея под открытым небом в п. Ибреси. Опыт музейной работы П.В. Денисов приобрел в годы учебы в Казани, когда после войны под руководством Н.И. Воробьева вместе с его учениками Е.П. Бусыгиным и Н.В. Зориным участвовал в восстановлении этнографического музея Казанского университета.

В 1990 г. по инициативе П.В. Денисова в университете создается кафедра археологии, этнографии и региональной истории, которой он руководил до 2003 г. Новая кафедра стала одним из центров изучения истории и культуры народов Волго-Уралья и подготовки этнологов высшей квалификации. Преподаватели ее вели занятия по дисциплинам историко-этнографического направления, организовывали научные мероприятия, участвовали в конференциях разного уровня. Почти все члены кафедры вели научные исследования под руководством П.В. Денисова: 18 молодых исследователей защитили кандидатские диссертации, а двое – докторские. В течение 8 лет П.В. Денисов являлся членом диссертационного совета по истории в Горьковском госуниверситете. С 1993 по 2004 гг. был заместителем председателя диссертационного совета по историческим специальностям при Чувашском и Марийском госуниверситетах. Более 30 раз выступал официальным оппонентом на защитах кандидатских и докторских диссертаций. При его непосредственном участии готовились докторские диссертации казанских этнографов Г.Р. Столяровой и Т.А. Титовой, защиты которых состоялись в специализированном совете в Чебоксарах.

П.В. Денисов являлся многопрофильным исследователем, помимо изучения истории религии, он значительное внимание уделял проблеме этногенеза чувашей. «Данные этнографии к вопросу о происхождении чувашской народности» (1957), «Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей» (1969), «Древнетюркские черты в религиозных верованиях чувашей» (1979) и «Древнетюркские элементы в религиозно-мифологических представлениях чувашей» (1984) – вот неполный перечень публикаций на эту тему. Одним из важных направлений его научного творчества стало изучение жизни и дея-

тельности основоположника российского китаеведения Н.Я. Бичурина. Интерес к этой уникальной личности у Петра Владимировича возник еще в студенческие годы, когда он в библиотеке Казанского университета основательно проработал его архив и всю жизнь собирал литературные и документальные материалы о нем. Результатом этих поисков стало издание трех монографий о выдающемся земляке: «Никита Яковлевич Бичурин» (Чебоксары, 1977), «Жизнь монаха Иакинфа Бичурина» (Чебоксары, 1997), «Слово о монахе Иакинфе Бичурине» (Чебоксары, 2007). Оценивая вклад ученого в исследование жизни и творчества Н.Я. Бичурина, профессор Е.П. Бусыгин писал: «Труд П.В. Денисова – крупное событие в научной жизни. Особое значение... он имеет для Чувашии, которая является родиной И. Бичурина».

Ученый-этнограф большое внимание уделял сотрудничеству с коллегами из научно-образовательных центров региона: Е.П. Бусыгиным, Н.В. Зориным, В.И. Яковлевым, Г.Р. Столяровой (Казань), Г.Н. Айплатовым, А.Г. Ивановым, Н.С. Поповым (Йошкар-Ола), Р.Г. Кузеевым (Уфа), Н.Ф. Мокшиным (Саранск), В.Е. Владыкиным (Ижевск). П.В. Денисов особенно интересовался новостями из Казани. Когда ученики собирались в Казань, он просил их привезти свежие публикации, поэтому не удивительно, что в его личной библиотеке имелись почти все книжные новинки казанских историков и этнографов. Он поддерживал контакты с учеными Москвы и Ленинграда: С.А. Токаревым, Ю.В. Бромлеем, В.Н. Белицер, Э.Л. Нитобургом, И.С. Гурвичем, В.И. Козловым, Р.Ф. Итсом, Л.Н. Гумилевым, Н.И. Гаген-Торн, Т.А. Крюковой. Изучая вопросы этнической истории чувашей, взаимодействовал с болгарскими учеными Христо Вакарельским, Иваном Коевым, Стояном Петровым и др.

Заслуги П.В. Денисова в научно-педагогической деятельности отмечены государственными и ведомственными наградами, присвоением почетного звания заслуженного деятеля науки Чувашской Республики. За монографию «Жизнь монаха Иакинфа Бичурина» ему присуждена Государственная премия Чувашской Республики (1998).

Петр Владимирович с супругой Розалией Тарасовной, с которой он познакомился в Казанском университете, вырастили и воспитали двух дочерей (Нарспи Петровна Зильберг, Олеся Петровна Вовина), которые по примеру отца стали тоже учеными-этнографами.

П.В. Денисов, воспитанник этнографической школы Казанского университета, перенес ее лучшие традиции в Чувашский государственный университет. Его труды по истории и культуре чувашского народа, о выдающихся деятелях науки внесли существенный вклад в советскую и российскую историографию, преподавательская и наставническая деятельность способствовала подготовке историков и этнографов высшей квалификации.

*Леонид Таймасов,
доктор исторических наук.*

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МИЛЛИ САНДУГАЧЫ РӨСТӘМ ВӘЛИЕВ ИСТӘЛЕГЕНӘ

2023 елның 27 маенда Ульяновск өлкәсе Яңа Малыклы районы Лабит һәм Әбдери авыллары җирлегендә күренекле баянчы, композитор, Россия Федерациясенә атказанган артисты, Татарстан Республикасының халык артисты Рөстәм Вәлиев истәлегенә багышланган «Уйнагыз, гармуннар!» фестивален узды. Анда 800 дән артык кеше катнашты, шулар арасында Рөстәм Вәлиевның хатыны Дилярә, улы Ислам кечкенә кызы белән һәм аның туганы музыкант Ренат Вәлиев бар иде. Фестиваль сәхнәсендә «Ялкынлы яшьлек», «Идел», «Ак чәчәкләр» халык коллективлары һәм башка үзешчән сәнгать осталары җырлары, көйләре яңгырады. Бәйрәмнең азагында Рөстәм Вәлиевның көйләре яңгырады, аларны гармун, курай, кубыз осталары башкарды.

Эмиль Назыйф улы Шәкүров – бу фестивальне оештыру эшләрен башлап җибәрүчеләрнең берсе, 1965 елда Лабит авылында туа, шунда үсә, бүгенге көндә туган авылында эшмәкәр тормышы белән көн күрә. Хәзер ул Лабит мәчете мулласы гына түгел, Әбдери җирле җәмәгать үзидәрәсе рәисе дә. Эмиль Шәкүров 2019 елның 13 июлендә Лабит-Әбдери авыллары җирлегендә Яңа Малыклы районы Сабан туен бик уңышлы үткәрде. Сабан туге бу авылларда туып-үсеп, төрле җирләргә таралышып яшәүчеләр өчен дә зур бәйрәм иде. Рөстәм Вәлиевны искә алу фестивалендә, авыл халкы һәм кайткан кунаклар өчен олуг тантана булды. Бәйрәм катнашучыларның күңеленә тирән сөңеп калды, киләчәктә якташларым арасынан Рөстәм Вәлиевның музыкаль шәгылен давам иттерүчеләр чыгар дип өметләнәм.

Бу истәлекле чараны уздыру урыны итеп, Лабит-Әбдери авылларының аерым бер матур җире – Юкәле тау үзәне сайланган. Бик хуп! 2019 елның июлендә шул мәйданда район Сабан туге узды, аңа бу ике авылдан тыш Зирекле Куак, Идәй, Тупли, Губан һәм башка якын-тирәдәге авыл-торак пункт-

тлардан, Ульяновск, Самара, Димитровград һәм башка шәһәрләрдән халык күпләп килде. Кунаклар да бәйрәм-тамашаның төрле бәйгеләрендә һәм уеннарында катнашты, кайберәүләре Сабан туе бүләкләренә ия булып, бик канәгать кайтып китте.

Бүгенге көндә тауда юкәләр үсмәсә дә, бу урын, чыннан да, искиткеч матур. Тауның көньяк-көнбатыш ягында алтмышынчы еллар азагында утыртылган нарат урманы үсә, ә төньяк-көнбатышында зур майдан жәйрәп ята. Аны Зур Әүрәле елгасы божра ясап камап тора. Соңгы ике-өч дистә елда елганың яр буйларын зирек, өрәңге һәм тал-тирәкләр басып китте. Юкәле таудан ерак түгел, Зур Әүрәледә, элек тегермән буасы була, тегермән үзе XIX йөзгә икенче яртысында төзелә, эшлән китә. Тегермән һәм аның буасы инде күптәннән булмаса да, бу урынны Лабит халкы һаман да тегермән (тирмән) төбә дип йөртә. Юкәле тауның өстеннән караганда, чама белән жиде чакрымга сузылган Зур Әүрәле елгасы буйларында урнашкан Лабит-Әбдери авыллары (көнъякта), шул елга ярында урнашкан Зирекле Куак (көнбатышта) һәм башка авылларны күрергә мөмкин. Зур Әүрәле бие үзәннәре, андагы табигатьнең ямьелеге турында бик озаклап сөйләп булып иде. Әле аның тәгамен-байлыгын да телгә алсаң... Элек авыл халкы Юкәле тауда һәм аның ермакларында жиләк, әче кузгалак һәм башка файдалы үсемлекләр, хуш исле чәчәкләр жыйган.

2019 елгы Лабит-Әбдери Сабан туена эзәрлек эшләре вакытында халык арасында, имеш, бу бәйрәм Рөстәм Вәлиевка багышлана икән, дигән сүз ишетелде. Ул биш ел элек 2014 елның 5 мартында вафат булган иде. Халыкның аны юксынуыннан, исемен, ижатын аерып зурлыйсы килү теләгеннән таралган сүз иде бугай ул. Соңыннан Сабан туе бәйрәменең гадәтгәчә, «исемсез» генә узаачы билгеле булды. «Рөстәм Вәлиев фестивале ни сәбәпле Лабит-Әбдери авылларында үткәрелсә икән?» – дигән сорау туса да гажәп түгел. Атаклы музыкант якташыбыз түгел бит. Моның сәбәбе шунда ки: Рөстәм яшүсмер чагында жәй айларында әнисе Әдия апаның Әбдери авылында яшәгән абыйсы, «Алга» колхозының данлыклы комбайнеры Мөхәммәт (Хәммәт) ага Билалов гаиләсенә еш кайткалап йөргән. Рөстәмнең туганнан туган энесе Фәрит Мөхәммәт улы Билалов та, аның Әбдери авылында бик күп тапкырлар булганын әйтте. Ул Рөстәмнең аерым гына да, төрле артистлар белән дә, Мөхәммәт абыйсында кунак булгалап китүен раслады. Артист энәкәше гастрольләр вакытында уңай очрак чыкканда, абыйларына кереп чыгарга жай тапмый калмаган. Рөстәм Вәлиевның Әбдеригә иң еш кайту чоры Самара шәһәренең Металлургия мәдәният сараендагы «Ялкынлы яшьлек» татар жыр һәм бию ансамбле составында эшләгән, Самара, Ульяновск өлкәләрендә татар авылларында баянчы буларак концертлар куеп йөргән елларга туры килгән. Фәрит әйткәнчә, менә шул гастрольләр вакытында Рөстәм Мөхәммәт абыйларына кермичә китмәскә тырышкан. Фәрит әңгәмә вакытында, 1984 елда Рөстәм абыйсының аны жырлап-биеп,

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МИЛЛИ САНДУГАЧЫ РӨСТӘМ ВӘЛИЕВ ИСТӘЛЕГЕНӘ

Совет Армиясе сафларына озатып жибәрүе турында аеруча горурланып сөйләде. «Әтиегез вафат булгач, Рөстәм хушлашырга кайта алдымы?» – дигәч, Фәрит: «Әлбәттә, кайтты, ул аның иң яраткан абыйсы иде, – дип жавап бирде. – Аралар беркайчан өзелмәде, Рөстәм абый вакыты барында безгә берничә сәгатькә генә булса да кереп, хәл белеп, чәй эчеп чыга иде».

Минем үземә, талантлы баянчы, гармунчы, татар халкының милли уен коралларында виртуоз уйнаучы Рөстәм Вәлиев турында укырга һәм ишетергә генә түгел, ә аның музыкаль эсәрләрне сәхнәдән башкаруын берничә тапкыр күрергә туры килде. Ләкин әнкәсенң Әбдери авылынан икәннән озак еллар белмәдем. Без, икебез дә, Казанга 1980 еллар башында килгәнбез. Бу турыда беренче тапкыр Казанда яшәүче якташыбыз, Лабит авылында туган Наҗия Гатаулла кызы Сабитовадан ишеттем. Шуннан соң, Рөстәм Вәлиев белән очрашу, танышу мөмкинлеген эзли башладым. Бу – 1990 еллар ахыры иде. Дустым, музыкант Рәмил Баһаветдиновка – Хәния Фәрхи, Газинур Фарукшин һәм башка татар җырчыларының баянчысы, Татарстанның Буа районы Вольный Стан авылында туган, Н.Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясен тәмамлаган талантлы баянчыга – шул үтенеч белән мөрәҗҗәгать иттем. Ул мине: «Очрашу оештырырга тырышырмын, ләкин тиз арада тотып булмас, вакыты бик тыгыз аның», – дип кисәттә. Тормыш син уйлаганча гына бармый, 2003 елда Рәмил дустым да арабыздан вакытсыз китте. Көннән-көн ныграк таныла барган якташым (әнисе безнең авылдан булгач, якташ инде!) белән танышу теләге, шулай күңелдә йөрөп, дистә елдан соң гына тормышка ашты. 2011 елның маенда татарның күренекле шәхесе, дәүләт эшлеклесе, Казан университеты профессоры, академик Индус Ризак улы Таһировның юбилей тантанасында таныштык Рөстәм белән. Бу утырышта күренекле милләттәшбез, армия генералы Мәхмүт Гәрәев тә

катнашты, ул Рөстәм Вәлиевның милли уен коралларында уйнавын хозурланып тыңлап кына калмады, музыкантның янына ук килеп, соклануын әйтеп, кулын кысты һәм чын күнелдән рәхмәтләрен белдерде. Бик затлы, зәвыклы татар милли костюмыннан чыгыш ясаган Рөстәм, тантана барышында курайда, кубызда, баянда һәм бәләкәй гармуннарда уйнады. Шул юбилейның тәнәфесендә аның янына килдем, куллар бирештек, телефон номерлары алыштык, тиз арада уртақ сүз таптык. Аңа кем булуым, Казанга ничек килеп урнашуым турында сөйләдем. Ул исә жәй айларында Әбдери авылына, Мөхәммәт абыйсы һәм аның тормыш иптәше Нажия апасына кунакка кайтуы, энеләре, авыл малайлары белән уйнавы, инештә су коенулары турында искә алып үтте. Азактан, бу елның октябрдә үзенә 50 яшь тулачагын, шул уңайдан кечкенә генә юбилей тамашасы уздыру нияте барлыгын әйтте. Шул очрашудан соң бары бер-ике тапкыр, анда да тиз арада гына күрешә-сөйләшә алдык. Аның Казанда, илнең башка шәһәрләрендә гастроль-концерт-тамашалары бик күп, ул һәрвакыт ашыгулы, чакырулы һәм вакыты һәрвакыт тыгыз иде. Шул сәбәпле, элементгә керү бик проблемлы булды. Рөстәмнең мондый тормыш рәвешен аңлап кабул иттем.

Рөстәм Вәлиев турында талантлы татар композиторы, халык милли уен кораллары ясаучы оста Ифрат ага Хисамов һәм аның тормыш иптәше Әнисә ападан бик күркәм сүзләр ишетергә туры килде. Ифрат ага чын мәгънәдә алтын куллы ир-ат, аның белмәгән һөнәре юк иде. Ифрат аганың Рөстәмгә тимер пластинкалардан кубызлар, чаңгы таякларынан курайлар, Казандагы ташландык өйләрдә табылган иске, кибеп беткән такта башларын эшкә яраклаштырып, бәләкәй гармуннар һәм башка уен кораллары ясап бирүе турында Әнисә ападан белдем. Иренәң көрәктәй зур куллары эшләгән нәфис уен коралларында Рөстәмнең чын могжиза тудырып уйнавы турында ул, сүз чыкканда, гажәпләнәп, сокланып, горуруланып әйтеп куя иде. Әнисә апа белән бер фәнни-тикшеренү оешмасында – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе институтында озак еллар эшләдем. Бер тапкыр аларның фатирында да булырга туры килде. Нәкъ шул очрашуда Әнисә апа безгә Ифрат останың кайбер серләрен ачты, ул ясагачак уен коралларының эшләнмәләрен, материалларын күрсәтте. Безнең кебекләргә алар «чүп-чар» булса, оста өчен чиксез кыйммәтле материал – анысын гына аңлыйбыз. Ифрат ага кулы белән юктан бар ителгән уен коралларында Рөстәм Вәлиевның ничек итеп искиткеч моңлы һәм тылсымлы көйләр чыгара алуын гына аңлавы кыен. Борынгы төрки бабаларыбыздан килгән курай һәм кубыз моңнары аның башкаруында халык күнелләренә тирән үтеп керә алды, милли хисләр уятты. Музыкантның уңышларында Ифрат останың да өлеше шактый булуны ассызыклау өчен язам боларны. Шунысын да өстәп әйтим: көен композитор Ифрат Хисамов язган «Агыйделкәй», «Ак каеннар», «Балыкчы жыры», «Бәрәңге», «Ромашка», «Укытучыма», «Умартачы сөйгәнем», «Утыр әле яннарыма» һәм башка жырлары, аның эшкәртүендәге «Ай

былбылым», «Эпипә» кебек татар халык жырлары, композитор тарафыннан халык көйләрен эшкәртү ысуллары Рөстәм Вәлиевның музыкаль ижатына житди йогынты ясый. Әнисә апа әйтүенчә, бу ике ир-егет, яшь аермалары зур булуга карамастан, бер-берсен ихтирам итеп, ярдәмләшеп яшиләр. Рөстәм Вәлиев үзе дә төрле милли уен коралларын жыю белән мавыккан икән, алар янында фоторәсемгә төшәргә дә яраткан.

...Шәхесләр торып-торып сагындыра, аларның тормыш юллары, язмышлары еллар узган саен ныграк кызыксындыра. Самара өлкәсенең Кошки районы Иске Жүрәй (Иске Фәйзулла) авылында туып-үскән, «Идел» халык ансамбле житәкчесе Мидхәт Әминовның рус халкы мохитендә тәрбияләнгән Рөстәм Вәлиевның Самарада вакытта ук татар көйләрен шулкадәр оста уйнавын искәртеп гажәпләнүе уйландырды. Рөстәм Вәлиев 1961 елның 27 октябрендә Самара шәһәрендә туа, рус мәктәбен тәмамлый. Димәк, аның бу сәләте сәнгатькә гашыйк әти-әнисеннән килә, алар татар милли көйләрен һәм горейф-гадәтләрен әкрәләп уллары Рөстәмгә сәңдерәләр. Әтисе Шәрифүлла ага Самара өлкәсенең Елхово районы Губан авылында, әнисе Әдия апа, әйтелгәнчә, Ульяновск өлкәсенә керүче Әбдери авылында туып үсә. Рөстәмнең гармунда уйнау сәләте әтисеннән киләдер, чөнки Шәрифүлла ага да гармунда оста уйнаган диләр. Безнең якларны алсак, Бөек Ватан сугышынан соң, аеруча «Хрущев жепшеклеген» елларында Губан, Әбдери, Лабит һәм илнең башка бик күп татар авылларында яшьләрнең гармунда һәм башка уен коралларында уйнарга өйрәнү омтылышлары көчәя. Бу процесс татарлар яшәгән башка төбәкләрдә дә шулай булгандыр дип фаразлыйм. Беренчедән, татар авылларында үзешчән жыр һәм бию коллективларының, һәвәскәр жырчыларның чыгышлары киң колач белән үсеш ала, икенчедән, авыл кибетләренә гармуннар һәм кайбер башка уен кораллары ирекле сатуга чыга, өченчедән, авыл клубларына татар профессиональ жырчылары, биючеләре һәм музыкантлары килүе ешай. 1960 еллардан башлап, татар авылларына Илһам Шакиров, Әлфия Авзалова, Габдулла Рахимкулов кебек күренекле жырчылар житәкчелегендәге концерт бригадалары йөри башлый. Менә бу уңай шартлар татар халкының борынгыдан килгән һәм 1920–1940 елларда сүлпәнәйгән милли-музыкаль көнкүрешен жанландырып жибәрә. Музыкага һәм жырға сәләтле балалар уен коралларында, аеруча тальян гармуннарда, уйнарга өйрәнәләр һәм һәвәскәр башкаручылар әдәби-музыкаль тамашаларында уйнарга һәм жырларга омтылалар.

Шулай итеп, татар авылларында гармунчы һәм жырчыларның саны елдан-ел арта башлый. Губанда бу музыкаль күтәрелешнең ничек барганын әйтә алмыйм, ә менә Әбдери һәм Лабит авылларында 1960–1970 елларда булган музыкаль процесс турында берничә сүз әйтсәм килә. Бер күңелле вакыйга әле дә хәтеремдә. 1967 ел, ул вакытта мин Әбдери сигезьеллык мәктәбенең беренче сыйныфында укыйм. Нинди бәйрәм булгандыр, истә кал-

маган, сигезенче сыйныф укучылары Фәрит Вәлиэхмәт улы, Ирек Нуркай улы Галимовларның (икесе дә Әбдеридән) – баянда, ботаника, зоология, анатомия, химия укытучысы Фәнүзә Шиһап кызы Камалованың (ялгышмасам, ул чыгышы белән Татарстанның Кама елгасы арьягынан иде) мандолинада матур итеп уйнаганнары бүгенгедәй күз алдымда тора. Бу трионың чыгышы мин-бала өчен гажәеп бер хәл булды. Фәнүзә апа скрипкада да бик яхшы уйный иде. Ә скрипка һәм мандолина кебек уен коралларында уйнау безнең як авылларында ул вакытта да һәм хәзер дә бик сирәк очрый.

Ул елларда, кагыйдә буларак, сыйныф (ул вакытта – класс) житәкчеләре елына бер тапкыр булса да укучылар белән концерт эзерләп куярга тиеш һәм шул чараларны үткәргән вакытта укытучылар авыл гармонистларын чакырырга тырышалар иде. Хәтерлим, өченче сыйныфта укыган вакытта минем беренче укытучым Рәисә апа Сәгыйрова үзенә кече энесе Наил абыйны чакырып уйнатты. Безгә дә татар җырларын гармунга кушылып җырлау бик күнелле булды. Фәнүзә, Рәисә апалар кебек укытучылар җыр-музыкага сәләтле укучыларга сәнгатькә юл ачтылар. Шулар арасында сигезенче сыйныфта трио составында уйнаган Фәрит Галимов та бар. Ул башта Ульяновск мәдәни-агарту училищесын, ә аннары Казан мәданият институтын тәмамлый. Озак еллар бие Самара шәһәренең атаклы П.М. Милославов исемендәге Идел бие халык хорында баянчы булып эшли, оста музыкант булып таныла. 1990 елларда Фәрит ага Казанга күчеп килә һәм сәнгать өлкәсендәге эшчәнлеген дәвам итә. Күпмедер вакыт танылган җырчы Фердинанд Сәлахов төркемендә эшли, гастрольләрдә йөри. Алар якташы Рөстәм Вәлиев белән аралашып торалар.

...Губанның сәнгати тормышында шундый ук процесс баргандыр, охшаш хәлләр булгандыр, татар яшьләре милли сәнгатькә тартылганнардыр, чөнки бу авыл гореф-гадәтләре ягыннан Әбдери-Лабитка бик якын. Әлеге ике авылга дистәләгән Губан кызы килеп булып төшә, ә Губан егетләре булачак хәлал жефетләрен Әбдери-Лабитта табалар. Шулар арасында, әйткәнәмчә, Рөстәм Вәлиевнең әнкәсе Әдия апа да бар.

Кечкенәдән баянда уйнарга яраткан уллары Рөстәмне әти-әнисе Куйбышев (хәзер Самара) шәһәренең сәнгать мәктәбенә укырга бирә. Сәнгать мәктәбеннән соң, ул укуын Куйбышев шәһәренең музыка училищесында дәвам итә, аны баян классы буенча тәмамлый. Училищеда укыган вакытта ук, унжиде яшеннән, «Ялкынлы яшьлек» татар җыр һәм бию ансамбленә баянчы итеп кабул ителә, ансамбльнең төрле гастрольләрендә катнаша. Соңрак, Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясенең халык уен кораллары факультетында читтән торып укый, аны 1988 елда тәмамлый, халык уен кораллары оркестры музыканты, музыка укытучысы һәм дирижер белгечлеге ала. Консерваториядә уку чорында 1984 елдан Г. Тукай исемендәге Татарстан дәүләт филармониясендә эшли башлый. Филармониядә эшләү аны татар эстрадасының Илһам Шакиров, Әлфия Авзалова, Хәйдәр Биги-

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МИЛЛИ САНДУГАЧЫ РӨСТӘМ ВӘЛИЕВ ИСТӘЛЕГЕНӘ

чев, Зөһрә Сәхәбиева, Вафирә Гыйззәтуллина кебек иң якты йолдызлары белән таныштыра, якынайта. Хәер, ул вакыттагы сәхнә осталары үзләрен «йолдыз» икәнлекләрен дә белмичә халыкка фидакарьләрчә хезмәт итте, ә Рөстәм аларның иң яраткан һәм ихтирам яулаган баянчысы булып житешә.

Халыкка танылуны һәм уңышны музыкантка Илһам Шакиров белән хезмәттәшлек китерә. Көчле, матур тавышы, татар көйләрен кабатланмас итеп башкаруы белән Илһам абыйсы Рөстәмгә татар халкы җыр сәнгате-нең тирән, серле этәлеген аңларга һәм миллият дөньясын ачарга булыша. Рөстәм Вәлиев утыз еллап Илһам Шакировның аккомпаниаторы була, аның белән күп меңләгән чакрымнар уза, чит илләргә гастрольләргә чыга, дөнья күрә. Үзе дә, шул елларда, курай, кубыз, сорнай, кечкенә гармуннар һәм башка уен коралларында шаккаткыч итеп уйнаучы оста музыкант буларак таныла. Рөстәм, кабатланмас уйнау осталыгы белән Татарстан һәм Россиядә, татарлар күпләп яши торган элеккеге совет республикаларында – хәзерге якын чит илләрдә генә түгел, ә Америка, Канада, Финляндия, Төркия кебек илләрдә дә таныла. Замандашлары аны: «Туй һәм башка мәҗлесләрдә уйнарга да кыенсынмый иде. Казанның берәр ресторанында туй узамы, Мәскәүдә Чайковский исемендәге Концерт залында берәр фестивальме, иксез-чиксез Россиянең берәр төбәгендә Сабан туемы, дөньяның берәр кыйтгасындагы милләттәшләребез чакырып аламы – Рөстәм Вәлиев самолетка утырган бу-лып, менә шул вакыйгаларның үзегендә кайнар иде», – дип искә алалар.

Рөстәм Вәлиев үзен халык уен коралларында уйнаучы итеп кенә түгел, ә җыр һәм көй иҗат итүче буларак та таныта. Ул гомере тиздән өзәләчәген сизгән сыман, ашыгып иҗат итә, бер-бер артлы җырлар, көй-ләр яза. Шулар арасыннан татар халкында иң популяр әсәрләре – «Агым-су» (Рөстәм Вәлиев сүзләре), «Бәхет өчен» (Фирая Зыятдинова), «Сине көтәм» (Алмаз Хәмзин), «Яшәргә тудык бу дөньяга» (Радик Хәсәнжа-нов). Иҗат иткән җыр һәм көйләренә хәзергәчә искермәвенә хикмәте, мөгаен, аның көйдән-көйгә, җырдан-җырга яңалык таба белүендә, татар һәм башка төрки халыкларның борынгы уен кораллары моңнарын оста куллануында, үз-үзен һәм башка иҗатчыларны кабатламаудадыр. Җыр-ларын ул хәзерге күп кенә шагыйрь-композиторлар кебек көндәлек ихты-яжны чамалап түгел, ә вакыт-хөкемдар иләгенә кылдан нечкә булачагын яхшы аңлап, килчәккә күзаллап язарга омтылды. Аның колакка тиз ке-реп, күңелгә тиз сеңә торган үзенчәлекле җырлары һәм көйләре халык хәтерендә онытылмыйча озак яши торган музыкаль әсәрләр. Бүгенгә көн-дә Рөстәм Вәлиев әсәрләренә татар һәм башкорт эстрадасы осталары тарафыннан башкарылуы шуны раслый.

Музыкант Рөстәм Вәлиев эшчәнлегенә тагын бер өлкәсен искә алма-сак, иҗатын тулаем колачламабыз. Ул татар милли музыкасы һәм Идел бу-енда яшәүче башка халыкларның милли музыкасына багышланган 20 дән артык аудиодиск иҗат итә. Бу – үзенә өч дистә елдан арткан иҗатын тупла-

ган, татар халкына һәм башка төрки, фин-угор халыкларына калдырылган мәңгелек мәдәни мирас. Аның киләчәк буыннарның сәнгати ихтыяжларын кайгыртып язылган һәм 2000 елда дөнья күргән «Самоучитель игры на тальянке и хромке» һәм «Обработка татарских народных мелодий для баяна» китаплары шулай ук бәһаләп бетергесез мәдәни мирас.

Табигий музыкаль таланты, тырышлыгы, татар халкы һәм башка төрки халыклар музыкаль фольклорын тирән белүе, уен коралларында искиткеч оста уйнавы белән Рөстәм Вәлиев үзенә бик газиз халкының әйдәп баручы музыкантларыннан берсенә, милләтпәрвәренә әверелде. Ул – татар халкының горурлыгы, мәңге сүнмәс йолдызы. Сәнгать олимпында бүгенге көндә аның урыны буш. Әлбәттә, халык уен коралларында уйнаучы музыкантлар күп, ә Рөстәм Вәлиев кебек баян, курай, кубыз, сорнай һәм кечкенә гармуннарда оста уйнаучылар юк дип әйтеп була. Уен коралларында уйнауның хикмәтен үзенчә ача белгән моңсар егет күпләрнең хәтерендә киң күңелле, ачык йөзле шәхес булып истә калды.

Рөстәм Вәлиев арабыздан бик яшыли, нибары, 52 яшендә китеп барды. Музыкант, ижат итү дәверендә, сәнгатьтәге казанышлары өчен Россия һәм Татарстан дәүләт оешмалары тарафыннан төрле мактаулы бүләкләр белән бәяләнде, үзе жәмәгәтчелекнең ихтирамын һәм мәхәббәтен тоеп яшәде. Ул, әлбәттә, аларга бик лаек. Рөстәм Вәлиев – татар баянчылары арасында Россиянең атказанган артисты исеменә лаек булган (2011 ел) бердәнбер музыкант. 2006 елда аңа Татарстан Республикасының халык артисты исеме бирелде. Ул Фәйзулла Туишев исемендәге I гармунчылар конкурсы лауреаты (Казан, 1988), Халык уен коралларында уйнаучыларның IV Бөтенроссия конкурсы дипломанты (Түбән Новгород, 1990), Профессиональ гармунчылар конкурсының гран-при иясе (Казан, 1995) һ.б.

Рөстәм Шәрифулла улы Вәлиев – милләттәшләренә зур сәнгать мирасы калдырган, исеме киләчәк буыннар өчен талисманга әверелгән шәхес. Аның исемен мемориаль элмә такталарда, урамнарда, паркларда, фестивальләрдә мәңгеләштерүне бик кирәкле эш дип саныйм. Без әле аны югалту фажигасенең зурлыгына төшенеп кенә киләбез шикелле. Рөстәм Вәлиевның бакый дөньядагы мирасы үзенә игелекле эшен дәвам итә, аның жырларын һәм көйләрен татар-башкорт һәм башка төрки халыкларның сәхнә осталары яратып башкаралар.

*Рафаил Шәйдуллин,
тарих фәннәре докторы, профессор,
ТРның атказанган фән эшлеклесе.*

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Гөлзadə Сафиуллина

ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ
КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

Ачу тантанасы.

«Сөембикә варислары» фестивален жыен дип атар идем. Анда сэнгать, тарих, милләт язмышы, яшәешебез. Әлбәттә, аның эчендә бәйге дә бар. Бәйгесез тормыш, яшәеш юк. Әмма төп максаты – үсеп килүче буында Аллаһы Тәгалә тарафыннан салынган тере күзәнәкләрне табу, аларны барлау, төрле чаралар аша капшап табып, ачу, саклау һәм үстерү. Шунун аша бу дөньядагы үз урыныңны, хәерле юлыңны, асылыңны табу. Төрле бәйгеләрдә, чараларда катнашып, ихтыяр көчеңне чарлап, адәм балаларына гына хас уңай сыйфатларны: киң күңеллелек, ярдәмчеллек, кешелеклелек, сабырлык, бөөк эшләр – мәңгелек кыйммәтләр хақына үз-үзеңне аямау, физик һәм рухи яктан чыныгу. Туган жиребезнең, газиз Ватаныбызның кадерен белү, яратылыш хақында фикер йөртү, дөньяны, кешеләрне танып белү аша табигать-

кә, әткәй-әнкәй, ата-бабаларыбызга, гореф-гадәтләребезгә хөрмәт күрсәтеп, шуларның кадерен белеп, тәртипле, иманлы, әдәпле, тәрбияле, гомумкешелек дөньясында үз урынын таба алган, үз халкының мәдәниятын, сәнгәтен, тарихын яхшы белгән горур төрки-татар балалары тәрбияләү. Шуның белән беррәттән, жебегәнлектән, тар күңеллектән, хөсетлек чиреннән азат, әйтәсе фикерен шартлатып әйтеп бирә алучы кыю, ачык күңелле, ихлас, креатив балалар үстерү.

«Сөембикә варислары» фестивале ул – тәрбия мәктәбе, бабаларыбызның бүгенге көнгә кадәр килеп житкән учагын сүндерми саклау. Фестивалебез 1999 елда Кырымда Ялта каласында башланып китте. Беренче фестивальдә 90га якин бала катнашкан булса, алдагыларында алар 500гә кадәр житте. Һәр фестиваль халыкара күләмдә үткәрелде. Ә бер тапкыр Кырым һәм Украина күләмендә Кырым мәдәният министрлыгы һәм Милли Мәжлесе ярдәме белән узды. Казанда дүрт тапкыр үтте. Фестивальнең оештыручылары – «Гөлзадә» ижат студиясе. Фестиваль Татарстан мәдәният министрлыгы, Бөтендөнья татар конгрессы, Кырым республикасының мәдәният министрлыгы житәкчелегендә узды. Ярдәмчеләребез – Кырымдагы Идел – Урал, «Акчура» татар жәмгыятьләре, Киевтагы «Туган тел» мәдәни үзәге, «Сөембикә», «Ялкын» журналлары, «Әнием – Мама» ижтимагый хәйрия фонды һәм башкалар булды.

Фестивальгә ил чикләрен узып бардык. Ул чакта Кырым Украина составында иде. Фестивальнең ачу тантанасы диңгез буендагы Ленин мәйданында импровизацияләнгән сәхнәдә узды. Программа азан белән башланып китә, аннан Р. Миннуллин сүзләренә музыкасын Р. Гатауллин ижат иткән гимн аңгырый иде:

– Бөтендөнья балалары, барчагыз да,
Ач-ялангач булсагыз да, арсагыз да,
Сез тыңлагыз безнең, татар балаларын,
Сезгә дигән теләкләре бар аларның!
Без яшибез бер үк жирдә, без – күршеләр,
Әйдәгез, без, дуслар булыйк, без – кешеләр.
Кипсен кояш нурларында күз яшегез,
Бөтен дөнья балалары берләшегез!
Үскәчтен дә дошман булмыйк беребез дә,
Бары дуслык сүзе булсын телебездә.
Шатлык кына таратыйк без өйдән-өйгә,
Тик кунакка йөрешик без илдән-илгә.
Тынычлык дип барыгыз да бер дәшегез!
Бөтен дөнья балалары берләшегез!
Килер безгә гомүмбәхет дәвере бер,
Жир бомбасыз, Жир шарына әверелер.
Самолетлар бомба түгел, гөлләр чәчәр,

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

Кешеләр бер гаиләдәй гөрләп яшәр.
Һәммәбез дә күгәрчендәй гөрләшербез,
Бөтен дөнья балалары берләшегез!

Алып баручылар, саф татар телендә – Альбина Мөхәммәтшина, ә кырым татар телендә Әхтәм Сәетаблаев фестиваль кунакларын сәләмли. Әхтәм бүген Киевта эшли, данлыклы режиссер, депортацияләнгән кырым татарлары турында «Хайтарма» фильмы авторы. Концерт башыннан ахырынача татар телендә бара иде, төрле милләт, хәтта чит илләрдән килгән туристлар да аны рәхәтләнеп карадылар. «Нигә рус телендә алып бармыйсыз?» – дип, ник бер кеше сорасын. Татар моңы, татар теле, милли киёмнәребез, жырларыбыз тамашачыларның игътибарын нык җәлеп итте. Әле дә хәтеремдә: бер урыс карчыгы Марат Фәйрушин жырлаганда урыныннан тора да утыра, тора да утыра. Мин сорыйм: «Бабушка, торопишься что ли, уходить хочешь, да?» – диюемә, ул: «Да, миленькая, надо идти, дома внук один остался. Я проходила мимо, на минутку остановилась, и не могу уйти. Неужели эти все татары? Костюмы какие, какая мелодия! Не отпускает ведь», – дип шаккаттырган иде.

Фестивальне азан белән башлау җитәкчеләрне берәз шүрләтә иде. Әмма минем өчен азан – иң матур жыр, азатлык символы, Аллага гына таяну. Ул – намазга чакыручы булса да, бу очракта балаларыбыз колагына кереп, иманнарын ныгытучы илаһи моң. Гүя шушы моң аша безне матурлыкка, гүзәллеккә, камиллеккә омтылырга чакыра. Аллаһы Тәгаләнең безнең белән булуын искәртә, безгә көч-куәт бирә, балаларга чит җирдә кыюлык өсти. Ә безгә нәкъ шул кирәк тә. Шуңа күрә фестивальгә килүче малайларга беренче көннән үк Сәйдә абыстаебыз (ул күп фестивальләрдә катнашты, балаларга әхлакый тәрбия бирде, аңа Алланың рәхмәте яусын!) азан өйрәтә, бәйгеге оештыра иде. Фестивальнең ачу тантанасын азан белән башлап җибәрү бәхете, әлбәттә, Рабит Батулла улы Байбулатка элгә иде.

Фестивальнең иң күркәм башлангычы – аның беренче көнендә кулларыбызга дәүләт эләннәрен тотып, күкрәкләребезгә «Сөембикә варислары» эмблемасы тагып, ә өстебезгә «Мин татарча сөйләшәм» эмблемасы төшерелгән ак футболкалар киеп чыга идек. Башларыбызда – «Кырым» дип язылган бейсболкалар. Кулларыбызда чәчәкләр тотып, саф-саф тезелеп, шәһәр урамнары буйлап «Сөембикә варислары» гимнын жырлап, сөргенгә сөрелгән кырым татарлары һәйкәле янына җыела идек.

Ул сафларда балалар белән беррәттән аларның укытучылары, эти-әниләре, ә арттан җитәкчеләребез, эшмәкәрләр, волонтерлар, оештыручылар бара. Мин инде, әлбәттә, алгы сафта. «Кырымга – тынычлык, иминлек, бердәмлек! Яшәсен татарларның Ватаны – Кырым!» – дип урра кычкырып бардык. «Сәлам Казаннан, Казакъстаннан, Хажитарханнан, Себердән, Уралдан, Балтыйк буе илләреннән, Дагыстаннан, Алтайдан...» – дип, төбәкләрдән килгән катнашучы балаларның туган җирләре исемен әй-

теп, сәламли идек. Һәйкәл янында рөхсәт ителмәгән митинг барды. Шагыйрьләребез, житәкчеләребез сүз ала иде. Татарстан мәдәният министры Илдус Тарханов, Дәүләт шурасы депутаты Рәзил Вәлиев, язучы Рабит Батулла, бертуган Тәлгат һәм Ринат Абдуллиннар һәм башка төбәкләрдән килгән житәкчеләр чыгыш ясады. Байбулат Батулла һади Такташның «Мәрсия»сен укыды: «Сез кайда идегез Ватанны таркатканда, батырларны үтергәндә?» – дигән сүзләр белән гүя фестивальдә катнашучылардан җавап ала һәм уяу булырга өнди шикелле иде ул. Шулай хәтерезне яңартабыз, һәйкәлгә чәчәкләр салабыз. Ник бер полиция туктатсын? Шуннан күренекле татар язучысы Галимҗан Ибраһимов яшәгән йортка юл алабыз. Анда укытучылар аның ижаты турында сөйли, балалар язучының әсәрләреннән өзекләр укый, рухына багышлап дога кылабыз. Менә шулай җырлап, Ленин мәйданына ачу тантанасына юл тоталар.

*Куылган кырым татарларына куелган һәйкәл янында рөхсәтсез
үткәрелгән митинг.*

Ялта – фестивальләр шәһәре, Крымның мәдәни үзәге. Анда А.П. Чехов исемендәге театр дингез ярында урнашкан, 2 мең кеше сыешлы бик шәп концерт залы, төрле чаралар үткәрү өчен бик матур мәдәни үзәк, яшәр өчен дистәләгән санаторийлар, һәм, әлбәттә, дингез.

Фестивальне Сөембикә ханбикә исеме белән атау да очраклы түгел. Казан ханлыгының соңгы ханбикәсе, Крымнан Казанга чакырып китерелгән Сафагәрәй ханның ханбикәсе. Бу яктан ул безне Крым белән тоташтырса, ногай морзасы Йосыф морза кызы булуы ногайлар белән берләштерә, туганлаштыра. Ике бөек ыру Казан белән дә тоташкач, бөтен бер бөек Болгар һәм Алтын Урта дәүләтләрен кузалыйсың. Туганлык җепләре бергә ныгый. Со-

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

рау туа: ә нигә әле безгә, хәзерге буын яшьләренә борынгы бабаларыбыз шикелле ханнарыбыз, гаскәр башлыкларыбыз, акыл ияләребез, акыннарыбыз бергәләп фикер-сафа корган кебек жыелышмаска? Балаларыбызга нигә кечкенәдән киңәш-табыш итәргә, дискуссия-дебатлар корырга, хакыйкый фикерне алга сөрү ысулларын өйрәтмәскә? Бабаларыбызның яшәү рәвешен өйрәнәп, иң яхшыларын саклап, алга сөрәп, матурайтып, заман рухын да өрәп, сәнгати яшәү серләрен дә ачып, үзәбезгә үрнәк итеп куеп, барасы юлыбызның юнәлешен билгеләмәскә? Әле хәзергә өйрәтүчеләребез дә, үрнәк алырдай шәхесләребез дә бар бит, югыйсә. Менә шуна күрә дә фестиваль-жыелышларга төрки-татар дөньясының мәшһүр әдәбият-сәнгать әһелләре белән беррәттән, төрле һөнәр осталары, тарихчылар, сәясәтчеләр, дини-әхлакый тәрбия бирүче уникаль шәхесләр, галим-голамәләр, акыл ияләре дә катнаштылар. Алар төрле елларда үзләренәң дәресләрен биреп кенә калмады, ә бәлки балаларга ике атна буена үз-үзләрен тотышлары, яшәешләре белән үрнәк булды. Без бөтен татар кануннарын тотып, бер зур гаилә, тулы жәмгыять булып яшәдек. Арабызда иң олысы – Жәвит ага Котдусов иде. Ул 40 ел буе Татар дәүләт жыр һәм бию ансамблендә хор житәкчесе булып эшләгән. Казан мәдәният һәм сәнгать институтында, Кырым индустриаль педагогия институтында кафедра мөдире, профессор, яшьләргә белем биргән. Жыр сәнгатең серләрен аннан да яхшы белүче юктыр дип уйлыйм. Үтә гадел кеше иде. Минем житәкчелектә юрида эшләргә берсүзсез риза булды. Үзен аямыйча иртәнге 9дан кичке 9га кадәр, битеннән тирләр акса да (эссе һава, июль ае, конкурс программнарын караган залда кондиционер юк), Жәвит ага торып-торып, йөрәген тотып, һава сулып керә иде. Ул барлык фестивальләрдә дә олы киңәшчел булды. Ни кызганыч, берничә ел элек арабыздан китеп барды. Дөнья бәһасе кеше иде, урыны жәннәттә булсын! Жюри составында шулай ук бик мәртәбәле шәхесләребез – халык язучысы Рабит Батулла, жырчы-композитор Мәсгут Имашев, фольклорчы галим, музыкант, фәннәр кандидаты Геннадий Макаров, сәнгать белгече Розалина Шаһиева, язучы, журналист, вокал серләрен яхшы белүче Филүсә Арслан, Г. Камал театры балетмейстеры Сәлимә Әминова, композитор Риф Гатауллин, жырчы Рөстәм Асаев, мәшһүр композиторыбыз Сара Садыкованың кызы, балерина Әлфия Айдарская, ике ижади шәхес тәрбияләп үстергән ана – Гүзәл Маликова, Семипулаттан композитор, жырчы, педагог, жәмәгать эшлеклесе Габдулхак Ахунжанов, Кырым ягыннан – композитор, жырчы, «Кырым» жыр һәм бию ансамбле житәкчесе Сервер Какура, композитор, музыкант, халыкара конкурслар лауреаты, продюсер Сервер Мустафа, язучы, жәмәгать эшлеклесе Диләвир Османовлар булды. Соңгы елларда «Сөембикә варислары» фестиваленәң ике тапкыр гран-при иясә, жырчы Марат Фәйрушин житәкчелегендә балалар жюрие дә эшләде. Шунысы игътибарга лаек: аларның билгеләмәләре өлкән жюри билгеләмәләре белән тач туры килә иде. Марат Фәйрушин биш яшеннән бирле сәхнәдә, бүгенгә көнгә кадәр туктаусыз мил-

ләткә хезмәт итүче, башка баланы мин әле белмим. Аның репертуарының зурлыгы, киңлеге, затлылыгы хақында аерым язарга кирәк. Шул ук вакытта сәхнәдә сөйләгән сүзләре, костюмнары, үз-үзен тотышы да миллилеге белән аерылып тора. Затлы һәм үтә тыйнак ул. Марат күптән инде мактаулы исемгә лаек, эмма жирле житәкчеләрнең (Түбән Кама шәһәре) аны күрергә һәм аңа мактаулы исем бирү турында документка кул куеп, Мәдәният министрлыгына жиһәрер өчен вакытлары һәм күнел киңлекләре житми.

Бер елны әле «Сөембикә варислары» фестиваленең жюри составында Казан дәүләт консерваториясе ректоры Рубин Абдуллин да хезмәттәшлек итте, музыкантларга бәяләмә бирүдә катнашты. Ул елны кырым татарларының бик тә супер талантлы музыканты Алим Рамазанов гран-прига лаек булды. Жюри составы һәр фестивалдә алышынып торды, ә биш кеше даими булды. Конкурс көннәрендә жюри 12шәр сәгать эшләде. Балалар күп, барысын да тыңлап, карап чыгарга өлгерергә кирәк иде. Берләшкән дәүләтләр тарафыннан килгән балалар гына да 300–400ләп, ә Кырымның үзен дә исәпләсәң, 3–4әр бию ансамбльләре, һәрберсендә 2–3 зурлар төркеме. Бер зурлар төркемендә 20–30 бала. Шунның өстенә тагын күпме кече төркемнәр, солистлар. Алар автобусларга төялеп, Ялтага килә, чыгыш ясагач, өйләренә кайтып китә. Башка балалар кебек санаторийларда яшәргә матди яктан мөмкинлекләре юк. Эмма алар күпләргә үз-үзләрен тотышы, тәртибе белән үрнәк булды. Башка төбәкләрдән килгән балалар аларның чыгышын тын да алмыйча тыңлый иде. Үрнәк алмаслык та түгел шул! Әле кайчан гына үз Ватаннарына кайткан кырым татар халкы шундый бердәм, кыю, горур! Киёмнәре – барысы да милли, аяк киёмнәре ялтырап тора, кызларның билләрендә төрки татарларның традицион чигелгән, көмеш белән бизәлгән билбау. Кечкәнтәй малайлар үзе бер карыш, башларындагы каракүлчә бүреге ике карыш, ә жырлаган жырлары күбесе диярлек халык жырлары – Ватан, туган жир, ата-баба һәм мәңгелек кыйммәтләр турында. Биегәндә куллары кошлар сыман күктә (безнекеләрнең куллары әле бүген дә аркада, богауда). Дагыстаннан килгән ногой балаларының кулларында думбра (бөтен төрки халыкларның үз думбралары бар, ә без – татарлар һаман да үзебезнең думбрабызны булдыра алганыбыз юк, төрек думбрасында уйныйбыз. Гәрчә Геннадий Макаров татар думбрасын ясап, балаларыбызга өйрәтеп йөрсә дә), жырларында – дала киңлеге, гайрәт, горурлык, Ватан кадере... Сокланмый мөмкин түгел! Чын сәнгать эсәре. Кырымтатар бию ансамбльләренең житәкчеләре дә яшь кызлар шикелле сылу, бик жыйнак, мөлаем, зәвыклы. Сөйләшүләре әдәпле, гөрбәтлектә яшәү күрәсәң аларга башкалардан жиде башка югары булуны таләп иткәндер һәм алар бөөклеккә, рухи югарылыкка омтылган. Бу аларның сәнгати яшәеше үз-үзләрен тотышында күренә. Бөтен яктан карасаң да тәртип аларда. Сокландым, бик сокландым һәм күңелемнән генә борчылдым да. Их, эгәр дә аларның мөмкинчелекләре булып, безнең балалар белән аралашып санаторийда яшәсәләр, бер-берләреннән үрнәк алып,

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

тагын да әйтеп-аңлатып бетермәслек яңарыш, күтәрелешкә ирешер идея. Безне – бер халыкны төрле сәбәпләр табып, аеру-таркатуларының төбе-ни-гезен менә шунда булуын аңладым. Төрки-татар дөньясы берләшсә, бөек көч булыр иде. Сәнгати яшәү – аларның аерылгысыз яшәү рәвеше. Кемнәр төгә-чигә икән ул костюмнарны аларга, каян акча табалар, кемнәр ярдәм итә? Югыйсә бит әле байлары да күп түгел. Балалары кечкенәдән эти-әнисенә ярдәм итеп, эшләп үсә. Күрәсен, гаилә бюджетына өлешләрән кечкенәдән кертәләр. Бездән аермалы буларак, алар үзләренә бөек милләт вәкилләре икәннән, бөек Ватаннары, ханлыклары булуын белеп, аңлап үсә, яши. Ул хакта аларга ата-бабалары сөйли.

Соңгы елларда галимнәребез 7 томлык татар тарихын, Алтын Урда тарихын дөньяга чыгарды. Безгә дә, югыйсә, тарихыбызны белергә, үзөбезнең кем икәнбезне аңларга вакыт житте. Гади халыкка шул хакта сөйләргә, аңлатырга иде. Югыйсә, халкыбыз бит шәп, тирән тамырлы, үзләре генә ул турыда белми.

Миңа фестивальләр дәверендә, ягъни 20 ел эчендә, 3 тапкыр Дагыстанда яшәүче ногай-татарлары янында булырга туры килде. Кечкенә генә бер районнары бар, шунда бөтен Дагыстанның ногайлары тупланган, үзгә Терекле мәктәп дип атала, алар үзләре бер дәүләт булып яшәп ята. Шагыйрәләре Кадрия инде вафат. Бу дөньядан яшыли киткән. Һәр ногай кешесе аның шигырьләрен ятган белә. Дәүләт халык уен кораллары ансамбле, жирле телевидениеләре бар. Халык ансамбле «Айланай» дастаннарны кайтарып халыкка хезмәт итә. Жыр-бию һәм борынгы уен коралларында уйный, халыкара конкурсларда катнашып, күп жиңүләр яулаган. Алар фестивалезнең юбилей концертында катнашчак, иншалла! Алар менә үзләрен хөрмәт итә, машалла!!! Күп еллар мәдәният бүлеген житәкләгән ногайларның батыр кызы Нәрбике Арслан ансамблеңә үзе алып киләчәк. Үзләренә жырчы-композиторлары Яхъя Кудайбирде Дәүләт музыка уен кораллары ансамблен житәкли. Аның 50 яшьлек юбилеена барган идем. Ә ул Нәрбике һәм Россиянең халык артисты Асият Кумратовалар белән минем 2007 елда Казанның Муса Жәлил исемендәге опера һәм балет театрында үткәрелгән «Каһарман жырлар» фестиваленә килде.

Асият бөтендөнья төрки хатын-кызлар корылтаенда дала киңлегә, төркиләренә чиксез энергиясә аша сугарылган жырлары белән бөтен залны күтәрде. Миңа да Махачкалада Асиятның юбилеенда катнашып, ногай халкының «Карт кичү» жырын жырлап, залны күтәрергә туры килде. Шунда ногайларның бердәмлеген күрәп шаккаткан идем. Кирәк чакта берләшә белә төркиләр! Ногайлар 2004 елда бөтен дөньядан жыелып, Беренче ногай халык фестивален уздырды. Миңа анда да чыгыш ясарга һәм жырларга Ходай насып итте. Татарстаннан фәлсәфә фәннәре докторы, галим һәм жәмәгать эшлеклесе Фәрит Солтанов һәм язучы Рабит Батулла да катнашты. Алар чыгыш ясап, туганлык җепләрен тагын да ныгытып кайтты. «Сөембикә вари-

слары»ннан ногай малае Үзәер Найманов белән Казаннан Ширын «Сөембикә» жырын (русча ногай вариантын) жырлады, халык аларны сәхнәдән чыгармады, чәчәкләргә күмде. Дәүләтләре булмаса да, горур халык ногайлар, үзләренәң кемлеген яхшы беләләр, телләрен дә, диннәрен дә саклаганнар, эшмәкәрләре дә милләт дип үлеп тора. Фестивальләр дәверендә ногайлардан ике жырчы малай катнашты. Берсе – Сәфәрби Уразаев, икенчесе – Үзәер Найманов. Сәфәрби авыр юл үтеп, фестивальгә берничә пересадкалар белән килде, температурасы бик югары иде. Бәлки чыгыш ясамассың диюемә, юк, чыгыш ясым, мин тереләм дип, сүзендә нык торды, лауреат булды. Ә Үзәер Найманов барлык фестивальләрдә дә катнашты, бигрәк тә Казанга ашкынып килә иде. Аларга Сөембикә манарасы төшерелгән келәм бүләк иттем ул чакта. Күрәсең, шуңа Сөембикә рухы аны гел Казанга тартып торды. Ул күп тапкыр лауреат, ә бер тапкыр гран-прига лаек булды. Үзәерне Казанга китертеп, үз өемдә яшәтеп, Казан музыка көллиятендә яхшы педагогларда белем алдырдым. Аннан соң Мәскәүдә сәнгать академиясен тәмамлап, хәзер Сургутта яши, төрки-татар дөньясына хезмәт итә. Жәмәгәте дә үз милләтеннән, бала үстерәләр, аның клиплары дөньяга чыгып тора. Эти-әннисеннән яшьли ятим калса да, югалмады малай. Гомумән, ногайлар бик талантлы, хезмәт сөючән, горур. Шуңа бер районга сыйган Ватаннарын зурлап, шуның белән горурланып, жырлары аша, дастаннар аша милләтне күтәрәләр. Дагыстаннан килгән Ногай балаларының остазлары композитор, жырчы, музыкант Яхъя Кудайбердиев, һәм Терекле мәкәп районы мәдәният житәкчесе Нәрбике Арслан фестивалебезгә Ногай балаларын китерү өчен, аларның репертуарын туплау өстендә эшләп, күп тырышлык куйды. Бөек Төрки-Татар сәнгәтенә үз бизәкләрен өстәп, фестивалебезне тагын да баеттылар.

Ә без Ватаныбыз була торып та, аның кадерен белмичә, аның өчен көрәшмичә, газиз телебезне читләрдән талатабыз, үзебезне мыскыл иттерәбез. Мәгънәсез жырлар, анекдотлар белән сәхнәне, эфирны тутырабыз. Әтрәк-әләмнәрне, мескеннәрне олы сәхнәгә, телевидениегә чыгарып, милләттән көлдәрәбез. Әле житмәсә, залга ак яулыклы апаларны чакырып китереп, шуларның авыз тутырып көлеп утыруларын телевидение аша күрсәтеп, динебезне дә рәнжетәбез. Тамашаларны алып баручыларда да матур сөйләм бөтенләй бетте. Талашу, авылның иң ямьсез гадәтләрен күпертеп күрсәтеп: «Менә карагыз, бу сез – татарлар, менә сез шундый, надан, аңгыра, үзегезнең тамырыгызны да, кем икәнегезне дә белмисез, мең еллар буге сакланып килгән ана телегезне дә хөрмәт итмисез, динегезнең дә төп нигезен аңларга хәлегездән килми, сезнең киләчәгегез шуның белән бетте, бүгенге көнегез белән тәмам», – дип борыныбызга төртеп күрсәтәләр, «сез шундый түбән, мәдәниятсыз халык», – дип исбат итмәкчеләр. Хәзер балаларыбыз татар каналын бөтенләй дә карамый башлады, чөнки аларның андый түбән сыйфатлы буласы, үзләрен мәсхәрә иттерәсе килми, күбесе аңлый, бу – без түгел, безнең милләт мондый түгел. Аңламаганнары инде

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КУПЕР САЛДЫ (1999–2021)

урыска күчеп бетте. Әле хәзергә каннарында утырган ата-баба коды аларга бөтенләй үк югалырга ирек бирми, ә бит ул милли кодны сөртеп бетерү өстендә аерым шәхесләр генә түгел, ә бәлки институтлар эшли. Безгә менә шуны аңлау житми.

Минем халкымның затлы, зыялы, тәрбияле кешеләре күпчелек. Ижат әһелләрен, акыл ияләрен шуларга хезмәт иттерергә иде бит. Сәнгать-сәхнә ул – тәрбия учагы, анда пычрак сүз, пычрак аяк белән бер генә кешенен дә керергә хакы юк. Беркемнен дә 2000 елдан артык дәүләтчелек тарихы, 1000 елдан артык язма әдәбияты булган бөек төрки-татар дөньясын таркатырга хакы юк. Чөнки милләт тә, тел дә, дин дә Аллаһы Тәгаләдән бирелгән мәңгелек нигъмәт. Моны аңламау, моны сакламау зур жинаять.

Ошбу жинаятьне дәүләт житәкчеләре аңламыймы, күрмиме? Халык акчасына яшәүче чиновниклар кемгә хезмәт итәләр, кемнен тегермәненә су коялар? Аларга да бит Аллаһы Тәгалә каршысында җавап бирәсе! Халкым минем бөек сәнгатькә лаек, ләбаса. Ата-бабаларыбыз сәнгати яшәүнең бөтен ысулын белгән һәм мең ел шуның буенча яшәгән.

*Альбина Мөхәммәтшина
(Насыйрова)*

«Сөембикә варислары» фестивале безгә бөек сәхнәләрдән, телевизор экраннарыннан тәкъдим ителеп, шуны нормага әйләндерүчеләргә альтернатива буларак үткәрелде. Шуңа күрә аның иганәчесе – халык үзе. Бу тамаша-шоу түгел. Монда бар да милли, борынгы. Заманча булганнары да тамырга корылган. Бу мәктәпне үткән балаларны җиңел генә шайтан юлына алып кереп китеп булмас, алар – иманлы. Фестивальнең берничә лауреаты хакында сүз. Альбина Мөхәммәтшина (Насыйрова) – Кембридж полилингваль балалар бакчасы, «Бала Сити» мәктәбе житәкчесе. Аңарчы телевидениедә «Мәдәният дөньясы» тапшыруын алып барды. Бүген балаларыбызга туган тел белән беррәттән, башка телләр дә өйрәтә,

мәктәп ачты. Милләтебезгә хезмәт итә, быел Дәүләт шурасы депутаты булып сайланды.

Илшат Рәхимбай татар кино сәнгатен бөтен дөньяга таныту өстендә эшли. Күп киноконкурсларда жиңү яулады, затлы клиплары дөньяга чыгып тора. Минем «Әй, татарлар!» һәм «Әй, киң төрки даласы» дигән клипларымы да ул төшергән иде. Илшат белән үткән ел Төркиянең берничә шәһәрәндә булып халыкара кинофестивальдә катнаштык. Ул төшергән фильмнарда зур

бәя бирделәр. Минем хакта төшерелгән «Сложный узор» кыска форматлы документаль фильм махсус призга лаек булды.

Бертуган егетләребез Нурбәк һәм Байбулат Батуллалар шулай ук сәнгать юлында. Сәнгатебезнең шулкадәр түбән тәгәрәве белән килешә алмыйча, чыгу юлларын төрле ысуллар белән эзлиләр. Нурбәк Петербургта Югары балет мәктәбен тәмамлап, Казанга кайтты, халкыбызга хезмәт итә. Байбулат Мәскәүдә кино сәнгате серләренә өйрәнде, шунда эшли. Ник Мәскәүдә, бездә аңа урын юкмыни?!

«Голос» телевизион проектында жиңу яулаган кызыбыз Эльмира Кәлимуллина да «Сөембикә варислары» мәктәбен узган бала. 2003 елда беренче урынны яулаган иде. Ул да хәзер әнә ничек тырыша, Казанда сольный концерт биреп, татарларда хәзерге заман жыр сәнгате ничек булырга тиешлеген үз миңасында күрсәтте. Халкыбызның зәвыгы түбән, аның ижатын аңлап бетерү өчен күп тырышасы бар эле. «Голос»та аны бөтен халык яратты, аңлады, таныды, ә без үзәбезнең талантлы балаларыбызны танырбызмы, аңларбызмы?

Фестивальнең лауреатлары, искиткеч талантка ия жырчы кызларыбыз Айгөл Зыятдинова (Айгөл туташ) татар һәм төрек телләрендә жырлый, уникаль тембрга ия, жырлар яза. Туган шәһәре Алабугага багышлап язылган жыры гимнга әверелде. Үзенең жырлар жыентыгын чыгарды. Гөлназ Гафурова татар халык жыры «Гөлҗамал»ны жырлап башка милләт вәкилләрен таң калдырды. Бүгенге көндә ул үз өстендә иң күп эшләүчеләрдән. Милли киёмнәр иҗат итә, репертуары чиксез, халык жырлары белән беррәттән классик композиторларыбыз әсәрләрен дә башкара. Казан шәһәр филармониясендә эшли һәм музыка мәктәбендә балалар укыта. Гаилә корып, бала тәрбияләп үстерә. Гөлназ кечкенәдән сәнгатькә гашыйк, әтисе Түбән Кама шәһәрәндә зур заводларның берсендә эшли иде. Фестиваль балаларына дип ул чагында зур бер тартма кызлар колготкилары бирде. «Кырым татар балаларына бирерсен», – дип. Әле дә хәтеремдә, ул чакта кырым татар кызларының аларны кигәч, ничек шатланулары! Бу моннан 20 ел элек булган хәл. Гадәттә бию ансамбле кызларына бүләкләр эләкми, ә монда һәммәсенә дә – бүләк. Күңел тапмак – бер калҗа, ди бит безнең халык.

Бик матур, талантлы, үзләренә генә хас тембр белән аерылып торган кызларыбыз – Тамчыгөл, Гүзәл Әхмәдиева, Фәридә Сөнгатова, Гөлназ Асаевалар репертуарларын булдырып, үз урыннарын табып, милләткә хезмәт итә. Иншалла, киләчәкләре хәерле булып. Жырчы кызыбыз Ләйсән Әсхәтова – кечкенәдән жырлар язды, беркемгә дә охшамаган уникаль тавышлы. Меңнәр арасыннан аерып алырлык. Ул да бүген иҗатта, жырлар яза, жырлый. Казанда һәм Кырымда үткәрелгән барлык фестиваль-концертларда катнашып, тамашачының мөхәббәтен яулады. Бик тә тәрбияле, сабыр холыклы бала. Ләйсән белән бер дулкында тирбәлүче тагын ике кызыбыз – Алинә Булатова һәм Сәйдә Мөхәммәтжанова. Бу балалар мөнәҗәт әйтеп тавышларын чарлады, моң дәрәҗәсында коенып, үзләренә гомергә житәрлек жим-мая

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

туплады. Беркемне кабатламыйча, юлларын үзләренә генә хас жан авазын, йөрәк тавышын ишетеп, тоеп дөньяга аваз салган балалар болар. Гүя безне «Ишетегез, менә бу безнең борынгы бабаларыбыз авазы, алар бүген дә безнең арада яшәргә хаклы», – дип кисәтәләр. Ишетегез, ул авазларны, саклагыз, аларда ерак бабаларыбызның моңы-аһане. Татарстанның 100 еллык юбилеенә багышлап студиямдә музыкант-композитор Искәндәр Мостафа М. Галиев сүзләренә махсус жыр язды, клип төшерделәр, аны Сәйдә башкаруында YouTube каналында карый аласыз.

Бала күңеле кылдан нечкә, йолдыз чире белән авыручылар бик күренмәсә дә, үз юлынан тайпылып, башка өлкәгә кереп китүче балалар да булды. Әмма алар да «Сөембикә варислары» белән бер гаилә кебек, дус булып, аралашып яши. Кызларыбыз арасында бик моңлы тавышлы, 2002 елда лауреат булган тагын берәү бар әле. Ул – Илнара Хужиева. Быел безнең юбилей концертына сюрприз эзерли, мәшһүр жырчыларыбыз гына жырлый алган бик авыр жырны бүләк итәчәк. Башкортостаннан Артур Шугаипов, Артур Хафизов, Булат Гыйниятуллин, Альберт Ситдинов исемнәре дә сезгә таныштыр... Алар, барысы да, олы мәдәният юлында. Нәфис сүз остасы Дима Баранов та, беркемне кабатламый, сәхнәдә үз образын тапты. Бу яшьләргә зур ышанычлар баглыйм.

Хәзер сүзем оныгым Ширин хақында. Ул беренче фестивальләрдән үк катнашып, балалар жырлаган бөтен жырларны да өйрәнәп үстә. Бәйгеләрдә беркайчан да алдынгы урыннарны бирдертмәдем (үзем жюри рәисе идем). Тавышы көчле, күкрәктән чыга, тембры бик үзенчәлекле, матур, репертуары да бик бай. Ул кырым татар жырларын да, инглиз һәм башка халыкларның жырларын да, бәет-мөнәҗәтләр дә жырлап үстә. Әмма үсенмәсен, башкалар да үз оныгын яклай дип әйтмәсен өчен, аны гел күләгәдә тоттым. Сина тагын да тырышырга кирәк әле, дия идем. Бала үзәндәгә көчне сизде, кайчагында күзеннән тәңкә-тәңкә яшьләр тамган чаклары да булды, әмма сабыр итте. Ниһаять, «Созвездие – Йолдызлык» фестивалендә лауреат булу бәхетенә ирешкәч, күңеле тынычланды, үзенә кем икәнлеген башкалар алдында исбат итте һәм миңа «Дәү әни, менә мин өлгердем!» – диде. «Татар кызы» бәйгесендә дә, халкыбызның «Әллүки» жырын жырлап жинү яулады. Ширин Казан дәүләт университетының социология бүлегә белән беррәттән ГИТИСны тәмамлады. Америкадагы музыкатерапия дип аталган, чит илләрдә бик популяр булган музыка белән дөвалау өлкәсен сайлады. Вашингтон университетына укырга кер-

Ширин

де. Ул хэзер аны тәмамлау алдында тора. Укытучылары тавышының дәвалау сәләтенә ия булуын, уникальлеген танып, бер каршылыксыз укырга алды. Ширингә халкыбызда зәвык тәрбияләргә, хезмәт итәргә язсын, иншалла! Ширин берочтан музыка көллиятенә алыштыргысыз педагогы, 40 ел жыр-бию ансамблендә эшләп, балаларга татар жыр сәнгатенәң нечкәлекләрен өйрәткән Венера Гәрәевада дәрәсләр алып, халык жырларын башкару осталыгына да өйрәнде. Шөкер, шөкер! Ни кызганыч, милләткә жан-йөрәктән хезмәт иткән шәхесләребез арабыздан китеп бара. Венерабыз да күптән түгел вафат. Урыны жәннәттә булсын!

2010 нчы елдагы фестивальдә безне ике бик оста жырчыбыз Айгөл Табаева (Хәйри) белән Илүсә Хужина бизәде. Алар – жыр сәнгатенәң иң биек ноктасына ирешкән жырчылар, татар халык жырларының иң гүзәл үрнәкләрен, Ялтаның 2000 кеше сыешлы концерт залында төрле милләт тамашачылары алдында жырлап, халыкны таң калдырдылар. Композитор Рим Хәсәновның «Ак чәчәкләр» жырын дуэт белән жырлап, күңелләрдә иң чиста, саф хисләр уятып, татар композиторлары язган жырларны дөнья мәдәнияты югарылыгына күтәрделәр. Аларга сокланып, үзбезнең тагын берничә баскычка күтәрелүебезне тойдык. Менә безгә нинди жырлар кирәк! Ул кызларыбыз бүген сәхнәнең иң югары алымнарын үз тавышлары, йөрәкләре аша үткәреп, татар музыкаль-драма театрларыбыз булса, шунда алыштыргысыз жырчылар, актерлар, милләтебезне тәрбияләүдә әйдәп баручылар була алыр иде. Ни кызганыч, бүген бит урамнан алып кертелгән көйсез-моңсыз, зәвыксыз, белемсез коммерсантларга ихтыяж. Кызларыбыз, жырчы һөнәрен үزلәштерү өчен, 4 ел музыка училищесында, 5 ел консерваториядә, аннан соң дөнья аренасына чыгарлык белем алу өчен, чит илләрдә камилләштеләр, хезмәт итәргә дип Ватанга кайттылар. Кая аларга сәхнә? Аларга сәхнәдә урын юк, чөнки алар неформат. Болар сәхнәгә чыкса, теге «коммерсантларга» урын калмый. Кайбер, сәнгать өлкәсендә белем булмаган журналистлар язуынча, имеш, аларга мохтажлык юк, халык аларны аңламый, популяр түгел.

Юк шул, халык бик мохтаж, ихтыяж зур, әмма алар көтүдән аермалы буларак, үзләренәң кем икәнән яхшы белә. Халыкның да затлысы аларны тыңларга йөри, аңлый, көтеп ала. Тик аларны сәхнәгә чыгару өчен, шул ук дулкында тибрәлгән мәдәниятле продюссерлар, администраторлар, менеджерлар кирәк. Кая соң, безнең шундый сәнгать белгечләре? Нигә тәрбияләмибез, укытмыйбыз? Нигә журналистлар, билдән түбән сораулар биреп, безне рәнжетә, милләтебезнең дәрәжәсен төшәрә, бөек сәхнә сәнгатебезне базарга әйләндерә? Кайда ул, яратып тәнкыйть итү?! Бөек эшләр тырыш хезмәт аша килә бит. Нигә без шундый белемле, зәвыклы талантларыбызның кадерен белмибез? Аннан соң алар бездән китә, башка милләт тегермәнәнә су коя, дип гаеплибез. Байбулат Батулла бүген безнең кино сәнгатенә хезмәт итсә (чөнки ул шул өлкәдә Мәскәүдә төпле белем алды), отар гына идек бит. Айгөл Галиуллина да бүген, режиссер буларак, Төркиядә эшләп ята һәм башка өлкәләрдә эшләүчеләр

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

дә читкә китә. Нигә без аларны ычкындырабыз, милләткә хезмәт итәр өчен шартлар тудырмыйбыз? Аннан соң, балаларыбыз маржага өйләнеп, руска кияүгә чыгып, милләтне юкка чыгара, дибез. Ә бит болар безнең генофондыбыз. Читкә бит иң яхшылары китә, бай балалары китсен дә ди, алар барыбер, милләткә хезмәт итми. Ә бит халкыбыз исән, ул яши, Ватаныбыз бар, нигә әле без Ходай биргән телебезне, динебезне, милләтебезне, кем икәнебезне онытып, башкага алыштырырга тиеш? Шул хакта уйланабызмы, әллә буш сүзләр сөйләп, «галочка»лар өчен төрле формаль чаралар үткәреп, 40 жәмгыятькә бүленеп, бер-беребезне ашап, милләтне мәсхәрә итеп яшибезме? Юк, һич тә риза түгелмен, күпләрнең минем белән килешүен дә беләм. Әдәбият, сәнгать дөньясының бик күп талантлы шәхесләре авыр хәлдә, гаиләсен туйдыру өчен нинди генә хезмәткә ялланмыйлар. Ә бит алар милләтебезне тәрбияләүчеләр, бөеклеккә, камиллеккә алып баручылар.

«Сөембикә варислары» фестивалендә күп тапкырлар катнашып, лауреат булган, Тимур Ибраев хакында аерым әйтәсем килә. Тимур 4 яшеннән, балалар бакчасыннан бирле жырлый. 7 яшендә, Казан шәһәрәндә «Юный вокалист» конкурсында инглиз төркеме «Битлз» репертуарыннан жыр башкарып, 1 нче урынны яулады. Мәскәүдә «Голос XXI века»да катнашып, шулай ук 1 нче урын алды. Халыкара «Дельфийские игры»да «Казанский күнитек» (Л. Батыр-Болгари) жырын башкарып лауреат булды, халыкара «Звезды мира – детям» зур акциясендә катнашып, Монсеррат Кабалье белән, Кремль концерт залында жырлап, дан казанды. Телевизион проект «Утренняя звезда»да катнашып, жиңү яулады. Казанның зур концертлар залында мәшһүр дирижер Ф. Мансуров белән, симфоник оркестрга, А. Шутиковның халык уен кораллары ансамбленә кушылып жырлады. Казанда Тимур чыгыш ясамаган бер генә концерт залы да калмагандыр. Һәм уйлап карагыз, болар барысы да бушлай иде. Шушы олы залларга чыгып, меңләгән тамашачы алдында жырлау өчен, бу бала нинди генә дулкынланулар кичермәгәндер. Аның костюмнары гына да ни тора – Европа стандарты, шул ук вакытта милли дә. Тимур Луиза Батыр-Болгари студиясендә 50ләп жыр яздырды. Бу цикл өчен Луиза Тукай бүләгенә лаек булды. Ул жырларның кайберләре әле минем дә хәтеремдә. «Әткәем», «Казаным», «Казанский күнитек» һәм башка бик күп балалар жырлары. Болар барысы да Тимур башкаруында татар жыр сәнгате фондына кереп калды. «Әтием» жырын (Р. Вәлиева сүзләре) жырлаганда зал елый иде.

Күңелем күгендә балкыйдыр бүген дә,
Балкыйдыр бүген дә бер исем.
Тормышка юл биргән, жаныма нур өргән
Иң якын, газиз лә, бер кешем.
Әткәем, әткәем, күңелемдә, жанымда,
Мәңге син яшъ булып калырсың.
Әткәем, кадерлем, күзләрен нурында
Яшермә йөрәген сагышын...

Бу жыр этисез үскән баланың йөрәк сагышы. Ә күпме балалар этисез үсте. Кайда бу жырлар хәзер? Кемнәр жырлый аларны? Гомумән, балаларыбыз нинди жырлар жырлап үсә? Ә бит бу жырларны Тимур көн-төн Луиза Батыр-Болгари студиясендә язып калдырды. Әле бу вакытта ул бала иде, ныгымаган, олы сәхнә өчен өлгермәгән. Күпме хезмәт куйган ул безнең киләчәк, балалар өчен. Консерваториягә укырга керсә дә, музыкаль әзерлегә булмау сәбәпле, бер елдан китәргә мәжбүр була. ИЭУФның юридик факультетына укырга кергәч тә жырлады Тимур, бөтен чараларда катнашты, институтның горурлыгы булды. Әнисе, Гүзәл ханым, аның репертуары һәм сәхнәдәге образы өчен кайгыртып, затлы жырлар туплады. «Әдрән диңгез» (С. Сәйдәшев), татар халык жырлары «Тәфтиләү», «Син сазыңны уйнадың», «Әллүки», «Казанның жиде капкасы» дастаны, «Арча гимны», «Керим әле урманнарға» һәм башкалар. Жыр-моңга гашыйк бала тормышка да гашыйк бит. Тимур да 25 яшендә гашыйк була һәм өйләнә. Әмма, каршысындагы кешесенә Тимурның жыры түгел, ә, бәлки, капчыгы белән акча кирәк. Ничек табасың, анда аның эше юк, тик акча гына булсын. Ә бит жырчы акча эшләсән өчен, аның янында ярдәмчесе, этәргече булырга тиеш. Ул продюсер яки концертлар ясаучы администратор яки сәхнәдә музыкант, терәк булырга тиеш. Бөтен жырчылар да Гөлзәдә Сафиуллина түгел, үзе – администратор, билет сатучы, контролер, жырчы, концерт алып баручы... Шунның өстенә ир дә көйләүче, баласын да үзе белән сөйрәп, гастрольләрдә йөртеп, ана белән-тәрбия бирүче. Хәзер замана башка шул. Юк, жырчы андый булырга тиеш түгел. Ул, әнә Тимур шикелле, жырларга гына тиеш. Аның янында алга этеп баручысы, ярдәмчесе, русча әйтсәк, «толкач» булырга тиеш. Юк, булмады Тимурның андый кешесе. Ярый әле, әнисе, Гүзәл ханым, бала чагынан, аны бер көнлек жырчы итеп түгел, ә, бәлки, олы сәнгатькә хезмәт итүче чын сәхнә шәхесе итеп тәрбияләде. Табигате белән сабыр холыклы, үтә тыйнак Тимурга кая инде хәзерге коммерсантлар арасына керү?! Русча әйтсәк, кайсы деньгами, кайсы когтями, кайсы локтями, кайсы черным пиар белән, кайсы акчалы абзыларның сөяргәләре булуын реклама итеп, зур сәхнәгә узды.

Тимур исә – чын сәнгать кешесе. Кая инде аңа, алар арасына керү, ул беркайчан да мондый түбәнчелеккә төшә алмаячак. Шулай булырга тиеш тә, сәхнә бит ул – матурлыкка, сафлыкка, камиллеккә хезмәт итү урыны. Бу заман чире бер бетәргә тиеш. Кешеләрнең дә күзләре ачылып, ак белән караны аера белү вакыты килер әле, иншалла. Башкача булуы мөмкин түгел. Югыйсә, дөньясы яши алмас, бетәр, хайванига әйләнәр. Ә бит Аллаһы Тәгалә мәңгелек. Димәк, аның кешелек дөньясына биргән илаһи талант та, төрки халыкларга бирелгән моң да мәңгелек дип уйлыйбыз. Әнә бит нинди сәләтле балалар туа, аларны күрергә, танырга, өйрәтергә, сакларга гына кирәк. Ул чагында киләчәгебез якты булып, иншалла. Алтыннан бакырны, хак белән батылны аера белер вакыт житте. Йокымсырасаң да, йоклама

Гөлзадә Сафиуллина. ТӨРКИ-ТАТАР БАЛАЛАРЫНЫҢ «СӨЕМБИКӘ
ВАРИСЛАРЫ» ХАЛЫКАРА ФЕСТИВАЛЕ КЫРЫМ – КАЗАН АРАСЫНА
КҮПЕР САЛДЫ (1999–2021)

милләтем! Югыйсә, туймас жаннар, синең тере күзәнәкләреңне йотып, үте-
реп бетерәләр. Газиз балаларыбыз аларга жим булмасын. Тимурны ярый эле
әнисе саклады. Талантлы балаларны аулаучы акулаларга йотарга бирмәде.
Тимур эле үзен күрсәтер, иншалла. Ул эле сынмады да, сыгылмады ды, бары
тик пауза гына алды.

(Дәвамı бар)

«Ак калфак» төркеме.

ТУГАН АВЫЛЫМ ЯЗМЫШЫ

(Бәет)

*Кеше булу кыен да, авыр да түгел,
э кешелекле булу кыен.
(Татар халык мәкале)*

Авылыбызны Хужа Хәсән диеп
Атаганнар безнең бабайлар.
Алты йөз елдан артык тарихында
Эз калдырган төрле заманнар.

Заманында бер зур авыл булып,
Нигез биргән тагын дүрт-биш авылга.
Туган илгә, жиргә, туган телгә
Шәхесләрен биргән һаман да.

Нигез учакларын сүндермичә,
Сугыштан соң да ике меңләп кеше яшәгән.
Бүрәнәдән матур йортлар салып,
Суын эчкән инеш буендагы чишмәдән.

Уналты яшь тә тутырмыйча,
Китеп бардым, озаккамы, белмим, азгамы?
Хыялларым дәште еракларга
Эшләр өчен язмыш язганын.

Сабуллаштым болын-урманнарым белән,
Жиләк жыйган Кыяр атавы, Ачирәк белән.
Якты күлең, Кыр кизләүе һәм Аланың
Гөбенә буендагы бөдрә талларың.

Кичер мине, газиз балагызны,
Читтә яшәүләргә күнеккән.
Тик барыбер сиңа тарта күнел,
Кендегем бит сиңа береккән.

Әмма онытмадым сине, туган авылым,
Бик күп еллар элек китсәм дә.
Синнән башка изге урын таба алмыйм,
Күп жирләрне әйләнеп үтсәм дә.

Балачаклар искә төшкән чакта,
Һәркем сагына туган оясын.
Син туган йорт яшьлегемдә бергә
Әти-әни үргән оясың.

Ялан тәпи баскан жирләренә
Эзен суытмый, кайта киткәннәр.
Сагына алар Урал тавы, Печмән басуларын
Малай чакта көтү көткәннәр.

Инеш белән Гөбенә буйларында
Малай-шалай су коена, атлар эчерә.
Иген иккән, хезмәт сөйгән халык
Хужа Хәсәндә гомер кичерә.

Туган жирнең жылы кочагында
Тирбәләдер күңел кылларым.
Кайтыр юлым бигрәк матур,
Шунда тынычланадыр йөрәгем.

Сиңа кайтам таулы юлларыңнан,
Бар ямеңне күреп ерактан.
Таныш урамнарны, йортларыңны
Күптән күрмәгәнгә жаным зарыккан.

Сагынып көтә кебек болын-кырлар, озын юллар
Урманнар, чикләвекле таулар юллый миңа изгелек.
Авылыма ихлас күңелемнән
Кылган өчен бик күп игелек.

Рәхмәт, Ходай миңа яшәр өчен озын гомер биргән
Өстәп шуңа биргән үзенә йомышын.
Олыланып житешемне көткәндер ул
Тапшырырга миңа эзерләгән көмешен.

Хәзер нәрсә булды сиңа, туган авылым?
Нинди «дошман» сине талады?
Тырыш-батыр, гадел егетләрең
Кая китте, кая югалды?

Заманында озак еллар
Башкаларга үрнәк булып тордың син.
1980нәрдән башлап читтән килгән
Түрэләрне ирексездән кабул иттең син.

Шулай итеп авылыбызның тарихында
«Кара битне Хәйруллов яза башлаган.
Шушы «кара битне» язып тутырыр өчен
Авылыбызга Ибәтуллинны китереп ташлаган.

Килмешәкне авылыбызның ялагайлары
Мактанышып чолгап алганнар.
Районда иң бай булган колхоз милкен
Бүлешергә кулларын да сузганнар.

Чэчкэн колхоз жирен шаккатырып,
Койма белэн бүлөп алганнар.
Олы юлдан ерак түгел, койма эчендэ
Килмешэккэ оя ясап куйганнар.

Колхозыбызга жибэрелгэн «Спец-белгеч»
Бу хэллэрне шомартырга тырышкан.
Арзан «контрафакт» эчемлеклэр белэн
Авылыбызда атна саен бэйрэм оешкан.

Краснов заманында калган малларны да
Төзелеш материалларын да тараткан.
Ә «контрафакт» эчеп үлгәннэрнең исемнэрен
Бик тиз арада ул оныткан.

Бер-бер артлы 1988 елдан соң Кошманнан да
Ике егет авылыбызга эшкэ килеп адашкан.
Ул елларның авырлыгына түзэ алмыйча,
Беренчесе колхоз милке белэн дэ саташкан.

2004 елның башларында авылыбызга
«Күктән 3 фәрештэ» төшэлэр.
Халкыбызны ышандырып 10 мең сумга
ТНВ¹ дигән агрофирма төзилэр.

Өллэ инде күктэ бигрэк авыр булган,
Жиргэ төшеп кире күккэ кайтмаган.
Бэхет эзлэп Хәсән авылына килгән чакта
Шайтаннары да үзлэреннән калмаган.

Килмешэклэр авылыбызның эшчән халкын
Үзлэрэнэ буйсындырып эшлэткән.
Ә хужалыкның милкен сөзөп алып,
Ерактагы дусларына озаткан.

Мондый хэлгэ сизгер булып,
Авылыбыз куштаннары бик тиз уянган.
Үлөксэгэ ашыгып очкан козгыннар күк
Килмешэккләрдән калган «сөяккэ» дэ юанган.

Куштаннарның кайберләре бер-береннән көнлөшөп
Сөйлилэр ди, имеш, алар Черкендэ дэ, Каратунда да булганнар;
Ике-өчәр катлы яңа коттеджларны
Кошманга да, Бәрлебашка дэ барып юганнар.

¹ Биредэ ТНВ каналы түгел, ә «Товарищество на Вере» исемле агрофирма күз алдында тотыла.

Шушы чорда авылыбызның бер читендә
Калкып чыга куштаннар каласы.
Бик тиз алар аңлап төшенгәннәр икән
Акча белән төзү әйберләрен кайдан бушка табасын.

Куштаннарның бер төркеме коттеджларын
Яшереп салган таулар белән таллар астына.
Ә кайберәүләр үз бакчасында, бөөк койма артында
Ә берничәсе бик еракта, шәһри Казан чатында.

Килмешәкләр белән куштаннар да
Ходайдан да курыкмый урлылар.
Чиркәү, мәчетләргә йөрөп, анда акча биреп
Тәмугтан да котылырбыз дип уйлылар.

Комсызланып сатылмагыз сез шайтанга,
Тәмуг ишеге һаман да ачык тора.
Ходебыз өстән барысын да күрөп тора,
Тырышмагыз аны алдарга.

Авылыбызга крепостнойлык янә кайткан диеп,
Яшьләр жырлап йөри жәйге кичләрен.
«Китергәннәр житәкчесен Бәрлебаштан,
Алпавытын тапканнар бит Мамадыштан».

Авил белгечләренә эш тә бирмәгәннәр
Алар читкә китеп эшлиләр.
Ике белгечне китергәннәр Иске Кырбаштан¹,
Ә өченчесен Чуашстан иле Ишбаштан.

Менә шулай итеп Инеш белән Гөбенә сулары
«Кирегә ага» башлаган.
Ә Хужа Хәсән авылы байлыклары
Чуашстан авылы аша читкә китә башлаган.

Ун мең² сумлык стартовый капиталга
«Фәрештәләр» әле һаман да дивидентлар алалар.
Авылыбызда хәзер инде эшләр кенә яшәр булмый
Ничек кенә яшәрләр икән безнең балалар?

Түрәләр белән куштаннарның кайберләре
Өсләренә бик зур гөнаһ алганнар.
Мин-минлеген өскә күеп, «этәчләнөп»,
Башкалардан үч тә алалар.

¹ Иске Кырбаш авылы дип 1920 елга кадәр Чиркәү документларында Иске Буа авылы да язылган.

² Ун мең өч кешегә (3,5+3,5+3.0) – менә шулай бүленгән.

Колхоздагы хезмэт алдынгылары
Ярсып елыйлар башларына төшкөн кайгыдан.
Ә колхозны жимереп киткәннәре
Йөриләр бит масаеп салган башлардан.

Халкым минем, ни өчен без яши алмыйбыз
Бергэләшеп, күгәрченнәр кебек гөрләшеп?
Ни өчен соң яшибез гомер буе
Бер-беребездән көнләшеп?!

Авылыбызда алты йөз елдан артык гомерендә
Бертуктаусыз булган үзөбезнең житәкче.
Кая киткән, халкым, синең олы горурлыгың
Үз арадан үстерә алмыйсыз бит, житәкче.

Авылдашларым, нигә кирәк булды сезгә
Читгән килгән житәкчеләр белән белгечләр?
Өзерләгез аларны үз арагыздан,
Житәрлек бит авылыбызда сәләтле егетләр.

Хәзер инде авылыбыз әкреләп бетеп бара,
Кире кайтмый читкә киткән балалар.
Ә өлкәннәр үлеп, йортлар жимерелеп бара,
Авыл эчендә оеша бит көтүлек далалар.

Жимерелеп ята һәрбер урамда да
Алты-жиде ябык йорт.
Кем гаепле мондый хәлгә?
Аңламыйбыз, һаман әле җавап юк.

Түгәрәкнең чите кителгәндәй
Дөньяларым әллә нишләде.
Кайберәүләр салып йөргән чакта
Намуслылар жигелеп эшләде.

Кемнәрнендер гөнаһлы булып үтә гомерләре,
Беркем дә бит ике яшәр өчен килмәгән.
Онытмагыз: бу дөнъяның «кара сөрөмнәре»
Андыйларның йөрәкләрен кимермичә китмәгән.

Вакыттыр инде безгә аңлашырга,
Бердәмлектә безнең көчебез.
Килмешәкләр безне алдый алмас иде,
Әгәр бердәм булсак, көчле без.

Бердәмлекне саклап яшәр өчен,
Ялагайларны кертмәгез арага.
Гомере буе алар сезне алдап яши,
Көтмәгез сез яхшылыкны алардан.

Бик күп нәрсә вакытлыча,
Бар да үтә, бар да үзгәрә.
Әмма ләкин явызлыклар гына
Хәтердә бит озак саклана.

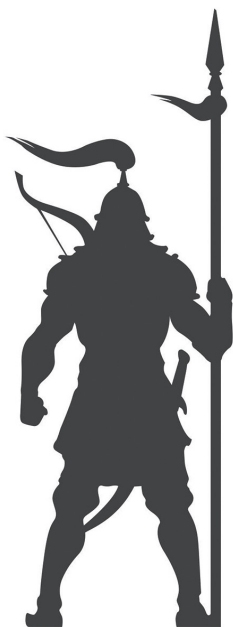
Дөнья тәгәрмәче гел әйләнә
Яхшылыклар кайтыр әйләнеп.
Гаделлекләр яңадан сафка басыр
Намусыбыз кайтыр ана бәйләнеп.

Иртән торып тышка чыксаң,
Күрәсең якты таңнар атканын.
Кояшыбыз да балкып нурын сибә,
Сизеп гаделлекләр кайтканын.

Тормыш бит ул безгә дәрәс дәрәс бирә,
Үткәннәрнең нәтижәсен аңлый алганда.
Ольга апаның да исемен мәңгеләштерделәр
Йөрәкләрендә гаделлекнең уты янганда.

Балкып тора ике катлы татар-керәшеннәре музейе да,
Олылар биредә үткән гомер юлын тикшерә.
Ә яшүсмерләр, олылардан үрнәк алып,
Илебезгә тугры булып, намуслы хезмәткә төшенә.

В.В.Данилов.

Алибек Койлакаев рәсеме. БАТАН.

Давно, лет пятьдесят назад, дух мой проснулся однажды в провинциальном сером городе с осыпавшимися старинными низкими домами, где сумеречные алые улицы разрывались топотом летящего по улице Карла Маркса, разбрызгивая грязь и оставляя мокрые следы гулкого многоголосого стада; на улицах, особенно у затаённых липких подвалов, пахло керосином и хозяйственным мылом, а в шумных коммуналках, где жили валяльщики обуви, скорняки, учителя и вернувшиеся из лагерей

репрессированные, шумело радио и шипели первые телевизоры. Топили дровами и готовили на примусах и керосинках.

По центральным улицам и магистралям, стуча створками обветшалых дверей, громыхали тяжёлые трамваи. На оврагах Чёрного озера, прямо на траве, как духи, сидели бабушки с клубками разноцветных нитей и вязали, а на буграх и во впадинах заросшего бурьяном Кремля щипали травку козы... Годы трудные, послевоенные, иногда сутками простаивали в очередях за хлебом и мукой с нанесённым на детскую ладонь порядковым номером. Радостно было: цветные травные часы на холмике напротив Ленинского садика, зимняя шипящая от снега и криков детей огромная натуральная ёлка на площади Свободы, праздничный деревянный президиум Сперанского у строящегося Оперного театра, откуда по праздникам раздавались торжественные речи партийных руководителей. По майским и октябрьским праздникам толпы весёлых людей с транспарантами пробегали по улице Лобачевского, где мы жили, иные из убежавших демонстрантов заходили к нам во двор, пили водку, курили, бросали окурки и неосторожно – газеты с изображением вождя. Устье Волги, зоопарк, Ново-Татарская слобода, ипподром были любимыми местами прогулок и общения взрослых... Телогрейки, галифе, хромовые сапоги и длинные очереди у мечетей по мусульманским праздникам – настоящих нищих с мешками из дерюги – безноги, калек, инвалидов войны на костылях, вполтуловища на дощечках с колёсиками, асимметричная лохматая вереница их доходила до улицы Татарстан. И, казалось, так

будет всегда... Не будет чуда, «Эйфелевой башни на самом Кабане», небоскрёбов, диковинных мостов и других фантастических праздников архитектуры, – и умереть нам от старости или от тоски в этом патриархальном мире из скрипучих телег и выносных лотков под полосатыми окнами магазинов. В старом, как старушечий жёлтый скелет, деревянно-каменном склепе засыпанного песками и щебнем города.

Но всему этому суждено было измениться! Наступило время, и словно судорога прошла по телу древнего, тысячелетнего города. Стало зарождаться первое кольцо монументальных архитектурных сооружений. Ещё в 1960–1970 гг. стали появляться признаки архитектурного обновления: театр оперы и балета имени М. Джалиля, Речной вокзал, гостиница «Татарстан», гигантская летящая тарелка – новый цирк, высотные учебные корпуса университета, пригородный железнодорожный вокзал, Концертный зал консерватории с могучим органом, корпус выставочного зала Союза художников – это всё до 1990-х! Но настоящий взрыв произошёл именно в историческое десятилетие перед новым тысячелетием, и вначале – «Пирамида», «Баскет-холл», украшенное античными пропилеями здание Татарского гуманитарно-педагогического университета, торговоразвлекательные, спортивно-оздоровительные центры: «Тандем», «Сувар-плаза», «Планета-фитнес», «Гольфстрим», «Ривьера»... И, наконец, объединяющий времена, эпохи, как, впрочем, и казанцев, в особую касту жителей процветающего города – грандиозное огненное «Кольцо» и мост «Миллениум» – Бруклинский мост Казани! И, прямо скажем, не столь гигантское, сколь долгожданное рукотворное деяние эпохи – уникальный Казанский метрополитен! Универсиада–2013 года добавила к этим архитектурным эксклюзивам уникальный стадион «Казань-Арена», Дворец водных видов спорта, Гребной канал, множество павильонов и спортивных комплексов и венчающее все эти сооружения здание медного гигантского котла на той стороне берега Казанки – истинный «дом семьи». Воздвигнутый в 1996 г. памятник «Хоррият», и сегодня высоко парящий над акваторией города, неся в себе древние архетипы, по-прежнему по-матерински обнимает город и воплощает торжество духовного начала над Казанью... Да, действительно, Казань сегодня – великий культурно-информационный контекст, абсолютная величина, составленная из уникального наследия и новаций. Город толерантности и воплощения самых невозможных романтических желаний.

Я люблю этот многоликий, пёстроязычный город: речные панорамы, обновлённый Кремль с Тадж-Махалом Поволжья – мечетью Кул Шариф, люблю звучание его храмов, городской шум, сутолоку – фонофлору! Конечно, тесно и гулко от небывалого потока машин! Можно было бы предъявлять также и претензии к отсутствию этнического своеобразия к отдельным архитектурным сооружениям и к массовой застройке в целом. Подготовка к Универсиаде привела к возрождению и реставрации множества архитектурных

памятников и созданию новых шедевров индустрии. Однако многое утеряно, и немало эклектики. Осознание мегаполисом собственного евразийского, ни на что не похожего лица только начинается. Ведь урбанизация, наращивание современных инфраструктур не самоцель. Важно, чтобы под фундаментом титанов из стекла и бетона не остались полёгшими историческая культурная память, великие имена и великие книги...

Татарское искусство XXI в. представляется неотъемлемым от высоких традиций реализма и искушений западного авангарда, каким было пережитое столетие. Но у него будет больше «воздуха» и «ветра», движения, общения с другими мирами, может быть, больше человечности и приближения к человеческой душе. Много потерь пережило наше изобразительное искусство в конце столетия. Ушли многие его титаны... Но и сегодня есть работающие талантливые мастера – оригинальные творцы, художники с неповторимым видением. Это – А. Сайфутдинов, Б. Гильванов, А. Ильясова, Р. Нафиков, Р. Загидуллин, И. Артамонов, Х. Хузин, А. Бусыгин, З. Гимаев, С. Гилязетдинов, Ф. Хасьянова, А. Байбеков и др. Время ужесточит требования к культуре, может быть, снимет налёт случайности с некоторых её сегментов. Но и отточит мысль творца в сторону рационального и полезного, подлинно прекрасного. Обострится понимание духовности как спасительной категории человеческого бытия, потеря которой означает крах цивилизации.

Казань – это действительно вечно возрождающаяся и обновляющаяся птица Феникс, идущая на рискованные эксперименты и всевозможные искущения стилей, направлений, навстречу авангардным веяниям в политике и культуре. При этом она, как и подобает великим популяциям, сохраняет свой генетический первоэлемент, мистическую клеточку размножения, а также изначальную культурную миссию – быть городом всех. В её скрижалях, как стихи Державина, Тукая, живёт также и нетленная память о выкорчеванных временем или из-за головоутипаства чиновников величественных деревянных срубах в стиле модерн, равно как и о праздничных весёлых каруселях на Чёрном озере с лошадками из папье-маше, и светлый взор седеющих шахматистов с турниров интеллекта в Ленинском саду...

Да, Казань давно и навечно вписалась в процесс перемен мирового порядка. Но, может быть, она сама только и знает о новом происходящем с ней перформансе: как в её внутренних эфемерных оболочках, как жемчуг в раковине, зреет некий новый город – экоград, евразийский рай, сочетающий урбанизм с дремучей природной стихией – эдакая «куколка» новой цивилизации.

АТ – ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЯШӘУ СИМВОЛЫ

Белгәнебезчә, «Идегәй» дастаны XIV гасыр азагы – XV гасыр башында Алтын Урда дәүләтендә барган, дәүләтне таркатуга китергән тәхет тирәсендәгә көрәш вакыйгаларына таянып язылган. Ул тарихи вакыйгаларны тулысынча кабатламый, әлбәттә. Төп каһарманнар ил һәм халык җаме, туган җир хисе, яхшылык һәм яманлык, кан үче һәм кичерә белү кирәклегә турында бәхәсләшә. Әсәрдә идарәче катлам тормышы, идарә ысуллары, хан хакимлегенә дөгъва итәрдәй көндәшне ачыклау, аннан арынырга омтылу, качу-әзәрлекләү, сугыш-орыш, хәйлә-мәкер белән тотак алу, җәза күренешләре зур осталык белән һәм калку итеп сурәтләнгән. Дастан сүзләргә, сурәтләнүләргә тирән мәгънә салып язылган әсәр буларак, тарихи хәтерне хәрәкәتكә китерә. Анда халкыбызның дәүләтчелек тоткан чорларда ирешкән казанышлары зур урын алган. Дастан аша безгә җиткерелгән казанышлары арасында – татарларның ат иярләве, дөньяны атлы итүе һәм ата-бабаларыбызның атка мөнәсәбәте дә бар.

Дастанда сурәтләнгән вакыйгалар Бөек Дала киңлекләрендә бара.

Болгар белән Сарайда,
Жаек белән Иделдә,
Алтын Урда, Ак Урда –
Данлы кыпчак җирендә,
Татардан туган Нугай илендә.

Бөек Дала Евразиядә Тын океаннан Әдрән диңгезенә, Себер тайгасыннан Тянь-Шань, Кавказ тауларына кадәр җәелеп, меңнәрчә чакрым киңлекне тәшкил итә. Биниһая бу мәйданны колачлау, аны бербөтен итеп оештыру фәкать атлы кешегә генә мөмкин булган. Ат – шушы чиксез киңлекне иңләүче ирләрнең армас-талмас корабы да, җилкәне дә булып, меңнәрчә ел кешегә хезмәт иткән. «Атларда җилдердек» диелә Күлтәгин хөрмәтенә куелган мәңге ташта. Бөек Дала халыклары үз яшәешләрен атка атланып, аркаланып корганнар. Халыкларның зур күчеше дә фәкать ат ярдәмендә генә тормышка ашкан. Төбәкара сәүдә исә атлы кешеләр Далада ныклы тәртип урнаштыра алгач кына барлыкка килгән. Ат иярли белмәгән халыклар өчен дөнья ябык булган, ул үз төбәгә белән генә чикләнгән.

Ни гажәп, бездә атның кешелекне үстерүдә тоткан роле турында мәктәп дәрәслекләрендә бөтенләй сөйләнелми. Махсус фәнни хезмәтләр юк дисәм дә, ялгышмам кебек. Кешелек тормышына космоска чыгуга тиң үзгәрешләр керткән Ат тарихы, безнең өчен иксез-чиксез өйрәнелмәгән тема булып кала. Без, дөньяны атлы иткән кавемне, күп казанышларыбызны өйрәнмичә, белмичә, хәтерләмичә яшибез. Ат иярләп илләр төзегән ир-егетләр кем булган, нинди атларга атланып дөнья яулаган, ничек оешкан? Сораулар күп, ә менә

дастан бу бушлыкны тутыра. Ул безне атлы тормыш турында хәтерле итә, атның дәүләтле тарихыбызда тоткан урынын кайтара.

Дастан юлларына атлы тарих бик ерактан үрелеп бирелгәнә, без дә ат иярләү тарихын кыскача гына күз алдыннан үткәрик. Атны кулга ияләштерү кайда, кайчан башлануына төгәл генә җавап юк. Кешеләр бу вакытта эт, сарык, кәжә, сыер кебек хайваннарны кулга ияләштергән булган инде. Ат кебек зур сизгерлеккә ия жан иясен үзенә буйсындырганчы, күрәсен, борынгы кешегә житәрлек көч һәм тәҗрибә тупларга кирәк булган... Кыргыз хайваннарны кулга ияләштерү ничек булганын фаразларга тырышсаң, ни өчендер балалар күз алдына килә. Алар бит үзләре кебек үк кечкенә хайван балалары белән уйнарга ярата, мөгаен, җәнлекләрен кулга ияләштерү балалардан башлангандыр. Кызыксынучан колын үзе үк сабийга ияреп китеп, уйнакый башларга мөмкин. Аннан ул таныш балага якын килергә курыкмый. Моны күреп алган зурлар кыргыз атлар табуныннан тайларны, колыннарны аралап калдырып, кулга ияләштерергә тырышкандыр. Аерылган маллар үсә, кешегә ияләшкән ат булып житлегә, атларның бик акыллы, сизгер, кирәк вакытта хужасын якый да белгәнә ачыклана (ат бит ул бүредән дә курыкмый). Моны дастан юллары да раслый кебек:

Таяк тайга җиткерер,
Тай дүнәнгә җиткерер,
Дүнән атка җиткерер,
Ат морадка җиткерер.

Атны кулга ияләштерә алган кеше үзе үсешнең кайсы баскычында торган соң? Галимнәр атны кулга ияләштерү якынча 6–8 мең еллар элек Себер һәм Уралның көньягы, Каспий, Дон буйларында, яшел үләнә бай далаларда башланган дип исәпли. Әлеге вакытны башлангыч дип алсак, адәм баласы инде мал асрау, жир эшкәртү, туку, чүлмәк ясауны үзләштергән һәм бронза гасырына аяк атлаган чор була бу. Уklar, күсәкләр белән коралланып ауга чыгу, үзләре кебекләр белән азык өчен көрәшү, ни тапса, шунның белән туклану – ул заманда адәм баласының яшәү рәвешен тәшкит иткәндер. 6–8 мең ел – шартлы сан, атка якынаю борынгырак чорда да булырга мөмкин. Башкоростан жирендә урнашкан Шүлгән-Таш тыюлыгындагы мөгарә стөнасына 12 мең ел элек ясалган ат, мамонт сурәтләре табылу, атны кулга ияләштерергә омтылу вакытын иртәрәк чорда башланган булырга да мөмкин дип фаразларга юл калдыра. Әлеге сурәтләрнең ясалу вакытын 18–19 мең ел элек дип күрсәтү очрагы да бар.

Кеше бик камил жан иясен кулга ияләштерә. «Әгәр кеше кыргыз атны кулга ияләштереп тулпар иткән булса, адәмнең үзен кеше итеп малкае үстергән, тулпары аны алга алып барган – тукландырган һәм тәрбия кылган, гүманлы булырга, адәм булырга өйрәткән», – дип яза Адлер Тимергалин. Адлер аганың сүзләрен куәтләп, атның кайбер сыйфатларын искә төшерик.

Ат – гажәеп камил жан иясе. Ул – көчле, житез, чыдам, бик сизгер һәм сак. Текә ярга якын килмәс, куркыныч жиргә керер алдыннан туктап калыр, колакларын боргалап, шомрайтып, башын сузып, зур дымлы күзләрен алга төбәп, бөтен гәүдәсе белән калтырап, билгесезлектән хәбәр алырга омтылып. Ат тирә-якны башын бормыйча да һәм караңгыда да күрү сәләтенә ия. Ат дүрт чакрым ераклыктагы авазларны яхшы ишетә, ул йөзә белә. Атның тәм тоюы һәм ис сизүе бик көчле. Үзенәң колынын иснәп таба, үз йөгәннен танный. Пычрак суны, бозылган ризыкны капмас ат. Әгәр солы белән ясмыкны кушып, ашарга салсаң, ат аларны аера – солы бетә, ясмык кала. Атның тәне бик сизгер. Ат сүзләренә аңлый, кешенәң халәтен тоя, мактаганга, ачуланганга битараф түгел, ул гаделлекне ярата. Ат хужасына тугры, шул ук вакытта бар кешегә дә тигез карамый. Авыл халкы атның аягы да күрә ди. Шундый очрак булды: ике яшьлек бала ат көтүе кайта торган юлга чыга. Көтү үтеп китә – бер генә ат та балага басмый. Ат бер үткән юлны яхшы хәтерли. Ат бер юлга күнәп алса, йоклаган килеш тә йөри, дигән сынамыш та бар.

Танылган режиссер Зәкия Туешева истәлекләрендә атка кагылышлы бер очрак турында яза. Зәкия апабыз сугышта шәфкать туташы була. Боларга йөк ташырга, яралыларны күчерергә ат һәм солдат бирәләр, ләкин ат жигү барып чыкмый – бахбай солдатны тыңламый, тарткаласа-суккаласа да, тәртә арасына керми. Ачуы чыккан солдат, атны агачка бәйләп, ямьсез сүгенеп кыйнарга тотына, шулай тәрбия кылмакчы була. Ат елый, күзләреннән яшь ага, ләкин урыныннан кузгалмый.

Күзәтеп торган Зәкия апа, солдат киткәч, ат янына килеп, үгетли башлый: «Сугыш бара бит, ярдәм кирәк, тыңла инде...». Кесәсеннән бер кисәк шикәр чыгарып, атка суза. Малкай шикәрне шикләнеп кенә ала. Бераздан ат Зәкия апага ияләшә, аны тыңлый, тәртә арасына да керә, атланып йөрүенә дә карышмый. Дуслашалар болар. Атыш барганда Зәкия апаны снаряд төшчәк урыннан йолкып диярлек алып китеп, үлемнән коткарганы да була атның.

Электән үк кешегә мондый дус табу бик кирәк булган. Яңа дустаны – туендыручы, ерткычлардан саклаучы, гомерен озайтучы, канат куючы. Атка сыену кешегә яшәү асылын тирәнрәк аңларга мөмкинлек биргән: дөньяда дошманлык кына түгел яхшылык, жылылык, соклану, ярату кебек хисләр барлыгын да төшендергән дисәк, ялгышмабыз. Кешедә тормышка ышаныч туган, ул һәр куак артыннан сагалап торган куркыныч күзләрдән котылган. Атта кояшның үзен күккә менгерүче көч күргән ул. Чиксез күкнең хужасы барлыгын, аның үзеннән өстен икәнен, теләгәндә ярдәмгә киләсен таныган адәм баласы. Жиганның Бөек хужасына «Тәңре!» дип эндәшкән ул. Бу сүзнең яңгырашында жир селкетеп чапкан атларның тояк тавышы, күкне ярган яшен гөрелтесе ишетеләдер. Кеше тормышына шундый зур үзгәрешләр кертүгә китергән ат, билгеле инде изгеләштерелгән, төрле мифлар тудыруга этәргән. Атка кояш балкыган мәңгә зәңгәр күк алласы Тәңре бүлгәе дип караганнар. Тау итәгендә Тәңрегә багышлап ак атны корбан иткәннәр.

Борынгылар атны канатлыга санаган һәм күкләргә күтәрелә ала дип тә уйлаган.

Атны кулга ияләштергән кеше тормышында эзләнү, зур ачыш чоры башланган: атка йөк ташу, юл йөрү кебек вазыйфалар тапшырылган. Моның өчен дирбия, тәгәрмәч, арба, ыштан кебек әйберләр уйлап табылган. Даһи ачышлар булган бу. Авызлык, йөгән, өзәңге, ияр – һәрберсе атны хужалыкта файдалану өчен уйланылган, Атлы дөнья мең еллар дәвамында кулланыла башлап килгән бит алар. Ат иярлэгәч иген игү, мал асрау, ерткычлардан саклану, төзелеш эшләре, казылма байлыктар эзләү күпкә жинеләйгән һәм житештерү арткан. Ат борынгы кешенең авыр эшләрен жинеләйтеп кенә калмаган, аңа тирә-якны танып белергә, табигатьтәге урынын аңларга да ярдәм иткән. Атның көче, сизгерлеге, сакчылыгы кешегә дә күчкән. Ат кешегә көч һәм дәрт өстөгән, тормышында оешканлык һәм тизлек тудырган.

Мондый искиткеч зирәк жан иясен кулга ияләштергән кешенең үз тормышында ныклы, ышанычлы дус булдырганы бәхәссез. Ат иярләү ул шул ук вакытта жир масштабында иң беренче энергетик һәм транспорт революциясе булган. Ат иярлэгәннән соң салмак аккан кеше тормышы зур сикереш ясау мөмкинлеге алган. Галимнәр тикшереп, шуны да ачыклаган: кешенең уртача гомер озынлыгы атны кулга ияләштергәнче егерме ел булса, аннары кимендә ун елга арткан. Озын гомер – акыл жыю, белем туплау, тарих барлыкка китерү мөмкинлеге дә бит.

Атны беренче иярлэгән кешеләр арасында бабаларыбыз – төрки-татарлар да булган. Борынгы рун язуына күчкәндә «татар» сүзе «т» – корал, «ат» һәм «ар» булып таркала – ягъни «кораллы атлы ир» мәгънәсен бирә, «ир-ат» сүзе дә ир-егетләрне ат белән бәйли, ир кешене аттан аерым күзалламый.

Кешенең кыргый табигать баласы икән дән онытмыйк. Атка атлангач, аның уй һәм акылы да үзгәрә. Атлы кеше киек-жанварларны гына түгел, кирәк икән, үзе кебек адәм балаларын да жинел кулга төшерә алуын аңлаган. Ауда кулланган ук-жәяләрне камилләштерү, металлдан корал ясарга өйрәнү – сугышчан дәртен тагын да арттырган. Хәзер инде атлы кешегә үз ыру-кабиләсен якларга, сакларга өйрәнү кирәк булган. Башка кабиләләрдән саклану һәм үз халкын үстерү максатында беренче дәүләтләр барлыкка килгән. «Өстә күк Тәңре, аста – көрән жир кылынганда (барлыкка килгәндә) ике арада кеше углы барлыкка килде. Кеше угыллары өстеннән борынгы бабаларыбыз Бумын каган, Истәми каган идарә иткән. Тәхеттә утырып, төрки халыкның илен һәм кануннарын саклаганнар, үстергәннәр. Дүрт ягында дошман күп булган, сугышып, дүрт ягындагы халыкны буйсындырганнар: башлының – башын идергәннәр, тезлене – тезлөндөргәннәр», – диелә, Күлтәгин истәлегенә куелган мәңге ташта (VIII гасыр). Нинди бөек, беркайчан әһәмияте кимемәячәк сүzlәр бу ташларда! Ташъязмадагы «Тәңре», «канун», «ил» сүzlәрә яшәү рәвешезнең нигезе бит.

Борынғы кешенәң Жир анабызның һәр төбәген үзенә яшәу урыны итүе аның канына салынган йөрәмсәклек сыйфаты, күрәмсен. Адәми затлар атка атланганчы ук дөньяның төрле кыйтгаларына таралып, жирле шартларга яраклашып, төрлечә оешып, үз биләмәләрен киңәйтеп яшәгән. Ат – оешканлыкны тизләтүче һәм колачлырак итүче, житештерүне арттыручы һәм тирә-якны эзлекле үзләштерүгә этәрүче Күкләр бүлгә, могжизаи бер көч булган. Жирне беренче үзләштергән йөрәмсәк кешеләр дулкынын атлы кешеләр дулкыны алыштырган. Атлы кешеләрнең көчләрәк тә, булдыклырак та булуында шик юк. Атлы кеше жирнең кайсы гына почмагына барып чыкмаган. Кулга ияләштергән атлар әкрәнләп башка кыйтгаларга да таралган. Галимнәр раславынча, Кытай, Һиндстан, Якын Көнчыгыш, Мисыр һәм Европа төбәкләренә кертелгән беренче атлар – кулга ияләштерелгән атлар булган. Борынғы бабаларыбызның дөньяны ни дәрәжәдә актив үзләштерүе турында сөйли бу. Башка халыклар атлы кешене язма истәлекләрдә төрле исемнәр белән атаган: арийлар, гиксослар, варварлар. Баһадур шаныюй, Аттила, Күлтәгин, Чыңгыз хан, Идегәй – болар инде безнең исемләнгән бабаларыбыз, аларны гомумиләштереп төркиләр дип атыйлар.

Атлы кешенәң йогынтысы ат һәм дирбия белән генә чикләнмичә, чит кавемнәр сөйләменә, эш һәм сугыш коралларына, киенү-бизәнү әйберләренә, гореф-гадәтләргә үтеп кереп, һәр тарафта үз эзен калдырган. Хәзер һәр кешекия торган ыштан-чалбарны да иң башлап атлы кеше уйлап тапкан һәм кигән. Алла төшенчәсе бездәге Тәңрегә якын әйтелештә шумерларда Диңгир, якутларда Тангара, башка төрки халыкларда Теңгер, Тингир, Тәңгер буларак яңгырый. Бу әйтелешләр дә атлы кеше белән таралган дип уйларга кирәк.

Безнең эрага кадәр (б.э.к) ике меңенче еллар азагында Һиндстанга төньяктан атлы кешеләр – арийлар үтеп керә. Алар тимер эшкәртү техникасын жәелдерә. Анда шул чорда төрле эш кораллары, сабан, ау, балыкчылык кирәк-яраклары ясарга өйрәнәләр, үгез жигеп жир эшкәртүгә күчәләр, күпләп ат үрчетәләр. Ат сугыш максатларында, хәрби сугыш арбаларында кулланыла.

Шул чорларда Көнбатыш Европага да атлы күчмә кабиләләр үтеп керә. Гайрәтле сугышчылар булган бу кабиләләр жирле кабиләләргә кысыклы. Хәзерге Европа халкының күбесендә шул атлы жайдаклар каны ага дип исәплиләр.

Безнең эрага кадәр Мисырга үтеп кергән атлы дала халкы Нилның түбән агымын һәм Сүрия жирләрен яулап ала һәм анда үз хакимлеген урнаштыра. Гиксослар дип тарихка кергән бу халык, Мисыр жирендә б.э.к 1720 нче еллардан башлап 150 ел хакимлек итә. Атлылардан жиңелү мисырлыларга ат үрчетү кирәклеген төшендерә. Инде атлы булган, атлы арбаларга утырып сугыш һөнәрен үзләштергән Мисыр фиргавене гаскәре йөз илле елдан соң гиксосларга каршы чыгарлык көч туплый алган һәм яулап алучыларны жиңүгә ирешкән.

«Идегэй» дастанында Мисыр мифологиясе белән бәйләнгән мондый юллар бар: «Аһым жирне-күкне тотадыр / Күтэрә алмассың, Норадын!» Үзенен көче жир белән күкне тотарлык икәннен әйтеп, улын шулай кисәтә Идегэй. Аһ – борынгы мисыр мифологиясендә кешенен тәне кебек үк аерылгысыз бер өлөшө, аның үлгәннән соң кала торган гәүдәләнеш. Тән жирнеке булса, аһ – күкнеке. Гади кешенен бер аһы булса, патшаларда ул берничә катлы (гадәттә жиде) була дип исәпләгәннәр. Дастанга кергән бу мифологик күзаллау Мисыр белән Бөек дала халыклары арасындагы бәйләнешнең бик борынгыдан барлыкка килүе турында сөйли.

Б.э.к III гасырда Кытай белән чиктәш Һун дәүләте оеша. Күп санлы атлы гаскәргә ия Модэ (икенче исеме Баһадур) шаньюй төрлө жирле кабиләләрен буйсындыра. Һуннар үзләренә каршы сугышка чыккан кытай гаскәрләрен камап ала. Император үзе житәкләгән гаскәр кышкы суыкта ярдәмчесез кала һәм Һуннарға буйсынырга мәжбүр була. Килешү буенча, кытай императоры, Һун дәүләтен үз дәүләтенә тиң дәүләт дип таний, Һуннарға бүләкләр жибереп торырга вәгдә итә һәм кытай принцессасын шаньюйга кияүгә бирә. Кытайлар да шул вакыйгалардан соң, күпләп ат үрчетергә керешә, атта йөргәндә Һуннарча киенәләр. Шулай ук Һун жырларының кытай музыкасына көчле йогынты ясаганы мәгълүм. Һуннарға охшарга тырышу моның белән генә чикләнми – кытайлылар да, Мәңгә Зәңгәр Күккә табына башлый. Кытай императоры тәхеткә утырганда Күкләрдән кытайча тән ризалык сорый, мандат ала.

Кытай елъязмаларында Баһадур шаньюйның кытайлар белән Байден калкулыгындагы сугыш алдыннан үз атлы гаскәрен түбәндәгечә тезгәнә теркәлеп калган: көнбатыш канаттагы атлар барысы да акбүз, көнчыгыштагылары соры (кашка), төньяктагылары кара, ә көньяктагылары жирән булган. Баһадур шаньюйның әлегә алымы кытайлыларны сокландырган да, куркуга да салгандыр, юкка теркәп куймаганнар бит алар әлегә тезелешне.

Борынгы Рим империясендә аты булган кешеләр аерым катлам тәшкил иткән. Аларны атлылар дип атаганнар. Дәүләт иерархиясе баскычында атлылар аристократия һәм сенаторлардан кала икенче урында торган һәм зур көчкә ия булган. Күп шәһәрләрдә ат чабышлары өчен иркен ипподромнар төзегәннәр. 303–330 елларда Константинополь шәһәрәндә төзелгән 80000 кеше сыешлы ипподром булганы мәгълүм. Ат сыннары архитектура бизәлешләрендә үзәк урын алган, мәйданнарға куелган. Аларны үз заманының иң атаклы сынчылары ясаган. Шулар арасында Рим императоры Марк Аврелийның 170 нче елда ясалган атлы сыны иң мәшһүрләрдән санала. Бронзадан коелган бу мәһабәт сын тарих зилзиләләрендә югалмый исән калган, бүгенге көндә музейда саклана, ә аның төгәл күчерелмәсе Римның үзәк мәйданында соклангыч булып басып тора. Европа шәһәрләрендә атлы һәйкәлләр саны меңнән артык икән.

Руслар атка чагыштырмача соңрак утыра. Тикшерүчеләр X–XI гасыр дип күрсәтә, әмма бу вакытта әле аларда атлы гаскәр булмаган, күрәсәң.

Рус дәүләтенең оешу тарихын фәнни яктан тикшергән Э.С. Кульпин-Гобәйдуллин язганча, монгол яуларына кадәр рус кешеләре күпчелек урманлы жирләрне үзләштергән, ризасызлык, низаг чыкканда да урманнарغا качып китеп, урман яндырып, игенчелек белән шөгыйльләнгән. Алтын Урда дәүләте оешкач та, аңа буйсынган руслар үз шөгыйльләрендә булган – иген иккән, диннәре, телләре кысырыкланмаган, күп чиркәүләр салып, үзләренчә яшәгән. Эдуард Сәлмәнович Алтын Урдада хөкем сөргән тәртипләрне бик югары бәяли, Европа белән чагыштырганда анда тормыш шартлары һәм тормыш сыйфаты нык югары булуын яза. Әмма нәкъ шул чорда руслар зур үзгәреш тә кичергән – урман кешеләре саналган руслар атлы дәүләттә яшәү нәтижәсендә, ниһаять, атлы гаскәргә ия булган. Ул заманда махсус өйрәтелгән атлы гаскәр сугыш кырында җиңелмәс көчкә ия.

Атны корал итеп куллану өчен аны ныклап өйрәтү таләп саналган. Андый атларны холкына карап махсус сайлаганнар: сугыш атлары чагыштырмача кечкенә, житез хәрәкәтле, куркыныч алдында үзләрен тыныч, сак тотарга, җайдак белән бер булып хәрәкәт итәргә өйрәтелгән. Моңа тәҗрибә, буыннан-буынга тапшырылган белем, сизгерлек аша гына ирешеп була. «Полцарсто за коня», – ди Шекспирның бер герое. Өйрәтелгән сугыш атының бәясе һәрвакыт югары йөргән. Менә шундый коралга ия була руслар Алтын Урда дәүләтендә.

Ат турында сөйләгәндә, XVI гасыр башында испаннарның һәм португалларның Үзәк һәм Көнъяк Американы яулап алуларын (конкиста) да искә төшереп үтәргә кирәктер. Бөек Бозлык тәмамланганнан соң калган дөньядан аерылып үсеш алган америка индеецлары үз жирләрендә үзенчәлекле цивилизация төзүгә ирешә. Тарихка исемнәре майя, ацтек һәм инклар дәүләте дип кереп калган бу борынгы дәүләтләрнең күп ягы уртак була. Ул дәүләтләр кабиләләр җыелмасыннан хасил булып, бар борынгы дәүләтләргә хас катламнардан (жрецлар, идарәчеләр, гаскәриләр һәм эшче халык) торган, сугыш ярдәмендә киңәйгән, буйсындырылган күршеләрдән ясак җыю байлык чыганагы булган, халык жир эшкәртеп, бер өлешен өске катламга түләп, кирәк вакытта сугышчы да булып көн күргән. Һәр дәүләттә храм комплекслары, шәһәрләр, сәүдә үсеш алган. Һәркайсы үз диннәре нигезендә чит кабилә кешеләрен (кайбер очракта үз кешеләрен дә) канга туймас аллаларына күпләп корбан иткән, кан хисабына алладан мәрхәмәт һәм ярдәм алырга өметләнгән. Ацтекларда һәм майяларда рәсемле язу ысулы, кәгазь, майяларда бик камил календарь кулланышта булган. Инкаларның дәүләттә тәртип урнаштыра белүен, төрле бәла-казаларда халыкка уйланылган ярдәм ысулын, хәбәрләшү, юллар системасын тикшерүчеләр бик камил дип таба. Хәзерге заманның «югары аңлы» дәүләт кешесен инкалыларның тәртипләре белән янәшә куеп чагыштырып карыйк: эйтик, кеше милкенә яки казна малына кул сузу булган очракта – урлашу бу халыкта бик сирәк очрый торган хәл булганга, бурлыкны инка кешесенең акыл-

дан язуы дип санаганнар. Шуңа урлашкан кешегә жәза биргәнче, аның үз акылында булу-булмавын ачыклаганнар. Әгәр кеше үз акылында булып, мохтажлыктан чит милеккә кул сузган икән, тиешле дәрәжәдә идарә итә белмәгән өчен чиновникны (!) жәзалаганнар. Инканың дәүләттә тәртип тоту сере – закон бозган очракта гади кешегә караганда идарәче катламга жәзаның катырак бирелүендә булган.

Бу дәүләтләр бер нәрсәгә ирешмәгәннәр – атны белмәгәннәр, тәгәрмәч кулланмаганнар, йөкне жылкыга салып ташыганнар (инкаларда гына йөк ташу өчен ламаны кулланганнар), үзләре ат хезмәтен үтәгәннәр. Ил эчендә аралашуда хәбәрләшу системасы уйланылган булса да, чит халыклар турында мәғлүмат, алар белән аралашу бөтенләй диярлек булмаган – катлаулы рельефлы жирләрдә урнашу аркасында һәр халык күбрәк үз казанында кайнаган.

1519 елда ацтеклар шәһәре Вера-Круст ярлары янына якорь ташлаган Эрнан Кортес бер төркем сугышчылары белән ацтек империясенең астын өскә китерә. Берничә дистә ат, әйбер салырга арбалар, утлы корал испаннарны жиңелмәс итә. 1521 елның 13 августында ут һәм ялкын чорнаган ацтек империясе яшәүдән туктый.

1527 елда Юкатанга (майя шәһәре) 380 кеше 57 ат белән Франсиско де Монтехо басып керә. Майялар бик каты сугыша, сугыш 1546 елга кадәр дәвам итә һәм 3700 еллык тарихы булган майя цивилизациясенең юкка чыгуы белән тәмамлана. Пирамидалар ташландык хәлгә килеп жимерелә, жрецлар куыла, китаплар жыеп яндырыла. Майяларның меңнәрчә еллар туплаган белемнәре көл булып күккә оча.

Күрше дәүләтләрдә барган шушы канлы вакыйгалар турында инкаларда бернинди мәғлүмат булмый. Аларда тәхет өчен сугыш бара. 1532 елда бер төркем атлы гаскәр белән корабларда килгән Франсиско Писсаро инка тәхетенә утырырга тиешле Атауальпоны тотак итеп ала. Бу вакыйга инкалар империясенең юкка чыгуына сәбәп була. Аларны иң куркуга салганы: кыңгырау таккан атлар. Шушы фажигаләр жирле халыклар хәтерендә атны дошман символна әйләндергән.

Өлеге мисаллардан күренгәнчә, цивилизация биеклегенә үсә алган халыкларны да атлы кеше бик аз көч белән яулап алган. Шуңа ат иярлөгән ирләрнең дөньяга таралып, күп халыклар арасында үз хакимлекләрен урнаштыра алуы гажәп түгел. Атлылар, әйтелгәнчә, Һиндстан, Кытай, Өзгөнстан, Иран, Ирак, Сирия, Мисыр, Көнбатыш Европага үтеп керегән, чөнки ат иярли белгән кеше үз-үзен һәм халыкларны оештыруның югарырак баскычында торган. Ул тирә-якны биегрәк ноктадан күзәткән, аның мәғлүматы күбрәк булган, яңгыр яусын өчен күпләп кеше корбан итү кебек хорафатлардан арынган. Атка мәхәббәт, бер аллага табыну, язмачылык, дәүләт тоту серләрен атлы татарлардан башка халыклар да үзләштергән.

Ат – илләр төзегән ирләрнең хыялы, омтылышы, тормышта төп терәге булганлыктан, дастанда аттан башка бер генә күренеш тә юк. Туктамыш хан дастан хикәяләвенә акбүз атка атланып килеп керә. Акбүз ат – хакимлек билгесе, андый затлы атларны ханнар өчен махсус үрчеткәннәр. Хан ауда йөргәндә Шаһ Тимердән кинаяле хат ала. Ул аннан горурлыгы булган ау лачынын үзенә бируен талап итә. Мондый түбәнсетүгә кем түзсен? Туктамыш, лачын сораучыга: «Тешәң җитсә, таш кимер!» – дип җавап хаты юллый. Ә күңелендә кош караучы Котлыкыя Шаһ Тимергә сатылган дигән шик давылы кузгала. Хан, дәлилләнмәгән шиге аркасында, туры сүзле Идегәйнең атасы Котлыкыяның башын чаптыра. Идегәйне үлемнән бишеккә үз баласын куеп, атасының дуствы Жантимер коткарып кала.

Туктамыш хан, күпмедер еллар үткәч, далада олы ханны сәламләмәгән балалар төркеменә тап була. Ул, олы ханга илтифат итүче юклыгына бик аптырый. Моңы Кобогыл исемдә йөргән Идегәй оештырган була. Ул далада көрәшеп туксан баланы җиңгән һәм җиңүен белдереп, шаяртып: «Туктамыш хан тәхетенә мин мендем!» – дип яр салган икән. Шуңа ханның:

Ханыгыз булган минме өлкән,

Өллә юкса сезме өлкән?! – дигән сүзләренә Идегәй бик кыю итеп әйтә:

Туксан башлы урданың

Янымда туксан баласы,

Шушы туксан баланың

Яшен санап салсам мин,

Анда чыгар без өлкән, – ди.

Идегәйнең кыюлыгы, тапкырлыгы ханны өч көн, өч төн йокысыз итә. Бераздан ханга аның белән кабат очрашырга туры килә. Урман би дигән май «Балалар менгән агач ат – аны урлап тотылды», – диелә дастанда. Һәм балалар өч урлашып дүртенчесендә тотылган Урман бинең караклык өчен башын чабалар. Бу жәза өчен җавап тоткан Идегәй:

Илендә йөргән каракчы

Өч ат урлап котылса,

Дүртенчедә тотылса,

Синең түрәң буенча

Дүртенчедә чабылса.

Урман бинең дә нәкъ шушы хан түрәсе (хөкеме мәгънәсендә) буенча жәзага тартылганы исбатлана. Туктамыш хан аның гамәлен дәрәс дип таба. Борынгы төрки дәүләтләр заманыннан килгән гадәт буенча, хан мондый кыю, тапкыр, башкаларга баш була белгән егетне үзенә хезмәткә ала, гаскәр башлыгы итеп куя. Ялгышмый, Туктамыш хан. Идегәй кул астында илдә тәртип урнаша. Ил «яу белән даудан котылды», «ил казнасы бай булды». Яңа гаскәр башлыгының тырышлыгы дастанда шулай бәяләнә.

Тирэ-якта да шундый батыр егет турында инде ишетеп белэлэр. Аңа өмет һәм ышаныч белән карыйлар, илне тотажыя алуы, ил сүзенә колак салучы, коллыктан коткаручы итеп күрэлэр. Тормышта батырлыкны тану белән рәттән, көнчелек тә бар бит әле. Идегәйнең булганлыгы, үзен бәйсез тотуы Туктамыш хан ханәше Йәникә күңелен корт булып кимерә башлый – элекке көтүче үзен хан каршында шулай иркен тотсын инде! Күр әле син аны – Идегәй кәргәндә олы хан үзе ирексездән калкып куя бит. Мондый көчле кешене сарайда калдырып булмый, ул тәхет өчен куркыныч. Идегәйне агуларга мәкер коралар, барып чыкмый – Идегәй сарайдагы дусларының вакытында кисәтүе ярдәмендә мәкерне ача. Һәм агулауны оештыруда Йәникә кулы уйнаганын әйтеп:

Иләмле икән иләгән,

Куксымый микән чиләгән?... – дип сарайдан аны мыскыллап чыгып китә. (Иләмле – ямьле. Сөйләнгән сүз матур күренсә дә, төбөндә бозыклык ятканына ишарә).

Яңа фикер өлгәрә – Идегәйнең кем икәннен ачыклау максатында сарай тормышында борынгыдан кулланылып килгән сынау мәжлесе жыйрга булалар. Зур мәжлеснең төп кунагы – атаклы Субра ерау. Ханның юмарт бүләкләренә тәмам эреп киткән ерау, Кобогыл исемендә йөргән егетнең Туктамыш үзе башын кистергән Котлыкыя улы икәннен ачып бирә. Димәк, каршында үч алырга мөмкин кан дошманы улы басып тора!

Идегәйгә сарайдан чыгып качудан башка юл калмый. Аны урамда гадәт-тәгәчә тугрылыклы аты көтеп тора:

Токумы толпар яралган
Тимгел Чуар ат икән;
Өзәңгегә бер тиде,
Жирдә яткан садагын
Иелеп алып бер киде,
Тим Чуарның янбашы
Жиргә ятып бер тиде.
Өйләнеп карап күргәндә,
Идегәй инде юк иде.

Жайдакны жирдән күтәреп алырга сугыш атларын махсус өйрәткәннәр. Өйрәтелгән ат яраланган хужасының янына ятып, ияргә утырырга булышкан һәм аны яу кырыннан алып чыккан. Бу юллар Идегәй атының да махсус өйрәтелгән сугыш аты булуын күрсәтә.

Үзен куа килеп, кайтырга үгетләгән Жанбайны ат тоткан кеше өчен иң ямьсез чагыштыру: «Син – бетләгән соран ат!» – дигән сүзләр белән мыскыллы Идегәй. Ханның усал боерыгын күңелендә тоткан Жанбай аның сүзләрен ишетмәмешкә салыша, дала кешесе һич каршы тора алмаслык ымсындыргыч тәкъдим – ат бирергә ышандырып, качакны кире бормакчы була. Менә ничек сурәтле ул вәгдә ителгән атны:

Колагын бездәй кадаган,
Кәгелен кыздай тараган,
«Чу!» дигәндә очкан кошны
Узып китмәгә яраган,
Йөргәндә эзен санаган,
Куш йөрәкле яралган,
Кысыр елан үзәкле,
Калтыраудай танаулы,
Сахтияндай иренле,
Сарымсактай азаулы,
Кыйган камыш колаклы,
Тустагандай тояклы,
Ал өркәче май баскан,
Арт өркәчле дөядәй,
Арысландай күкрәкле,
Юлбарыстай сөйрәкле,
Чапкан чакта жил житмәс,
Табаны ялпак Тарлан бүз
Ат бирәдер ханияң,
Менсәнә, Идегәй, менсәнә!

Шигырьнең һәр юлында атны ярату, аңа соклану, атны зурлау аңгырый. Әлеге юллардан далада атның хайваннар патшасы булганын тоябыз. Мондый мәһабәт атка хужа булган ир егетнең дә аты кебек үк соклануга һәм дәрәжәгә лаек булуында беркемнең дә шиге юктыр.

Куа килгән Җанбайга Идегәй – үзе хөрмәт итмәгән куркак кешегә – «Ап-ак бүз ат мендермәм!» – ди.

Кола-алалы күп елкыңны
Куып әйдәп алмасам;
Боты савырлы көрән ат
Ботка тартып менмәсәм,
Ике саклык турыны

Олауга жайдак алмасам, – дип, максатының Туктамыштан атлар алу икәнен дә белдерә һәм көченең кыдырау атны егарга житкәнен, үзенң Чыңгызга тиң булганын әйтеп, юлын дәвам итә.

Кеше тормышы табигаттән аерылгысыз. Аның холык-кыяфәтендә баскан туфрагы, эчкән суы, ашаган ризыгы белән бергә ул йөргән тау-урманнар, искән жыллар, эссе-суыклар, аралашкан тереклек-хайваннар, һәммәсә дә, үз эзен калдыра. Ул эз шул шартларда меңнәрчә ел яшәгән адәм баласында беркайчан да югалмый. Без бит аттан яралганбыз. «Ир егетнең эчендә иярлэгән ат ятыр» мәкале дә, ир егетнең холкын һәм омтылышын ат белән бәйли. Ат кебек ышанычлы, түзем, житез, кайбер

чакта ат кебек ярсу – бу сыйфатлар ир-егетлэребезгэ чынлап та аттан күчкэндэр. Ат тоткан кеше бик эшчэн, күзэтүчэн, кайгыртучан булгандагына уңышка ирешә ала. Безнең холыктагы кырыслык, тәлапчәнлек, каударлык кебек сыйфатлар, кырыс тормыш һәм табигать шартларына яраклашудан барлыкка килгэндэр.

Тауга оялар шоңкармын,
Тау аркылы юртармын!
Торлаксыз үскән коланмын,
Мизгелсез юшап уртлармын,
Яралыштан асаумын,

Бугалак салсаң туктамам! – дип, алты яшендә атка атланган, далада атлар көткән, дау бастырган Идегэй үзенең холкын кош кебек оча торган, бәйсез үскән ат белән чагыштыра.

Берничә урында Норадын да үзе турында:

Буралкы аттан ярсумын,
Бугалак салсаң, туктамам,

Буралкы – иясез ат – дип, әтисенең сүзләрән кабатлый, холкын Идегэй холкына тәңгәл итеп куя.

Яхшы атлар эсәрнең һәр героеның иң татлы хыялы. Хәтта йөз туксан биш яшәгән, «чүбин аяк ат менгән» (үләр вакыты житкән) Субра ерау да ханнан: «Ни бирерсез безлэргә?» – дип сорый һәм аның:

Алпан да тилпән йөгертөп,
Адымын жиргә куыртып,

Аргымак ат бирием, – дигәнән, күп бүләкләр белән бергә ат бирәсен ишеткәч кенә мәжлестә кемлекне сынауга (ачуга) керешә.

Дастан дала кешесенең тормыштагы һәр адымын ат белән чагыштырып, атны хәтердә тотып бәян итә. Эсәрдән без дөньяга яңа аваз салган «ат башыдай ул «туганын», аттагы егетнең «очкан кош белән ярышып» барганын, батырның кыяфәте «ярашык аттай ярсынган, аргымак аттай типсенгән» булганын, «жабага тайга мендерү»нең егетне мыскыллау өчен эшләнгәнән, иң зур гаепнең «кара аргымак катыру» икәнән беләбез. Идегэй иленә яу белән килгәндә «бия сауган сөтле йортын», «күк тугайга бия бәйләшөп, колын тайдай уйнашып» йөргән вакытларын сагынып искә ала һәм иленең «селкы белән тулган йортын» кире үзенә кайтаруны максат итеп куя.

Үзенең дуамаллыгы, рәхимсезлеге, акылсыз идарәсе аркасында илен-халкын күп бәләлэргә төшергән Туктамыш хан гомеренең соңгы минутлары якынлашканда, иле турындагы үкенечле уйлары белән бергә, үз гаебе аркасында һәлак булган атларын да искә төшерә. Ил-көн тормышы кебек кадерле, газиз булган икән бит аның атлары да. Ни үкенеч:

Минем газиз байтагым
Тубыктан канга батты ла!
Тугыздан үрмә кыл аел
Аргамакка батты ла!
Өзәңгесе өзмә алтын,
Нукталары сум алтын,
Азаулары бер карыш
Аргымаклар бауда катты ла!

Гомерен ат өстендә үткәргән дала кешесенең төшенә дә ат керү бик табигый. Тормыштагы кебек, төштә дә атны йөгәнненнән тотканны, атлы булганны яхшыга юраганнар. Качып киткән Идегәйнең төшенә «алтынлы ияр акбүз ат» тотканы керә. Моңы морадка ирешүгә юрыйлар. Ә Туктамыш хан төшендә «Ашлы суга ат салдым, акбүз атым батырдым», – дип күрә. Төш юраучы моның Идегәй белән сугыш буласына, татарның күп каны агасына ишарә дип таба һәм сүзләре өчен зинданга ябыла.

Ат иярли алмау, начар атка атлану, жәяүгә калу турындагы уйлар дастанда дала кешесенең үлем сәгәте якынлашуын, шуны сизүен белдерә (ат сизгерлеге!). Дастанда үлем турындагы уй зур оркестрда яңгыраган куркыныч аһң кебек берничә урында яңгырап-яңгырап китә. Яше өлкән Субра ерау «сыбай менеп килмәстер» диелә. Идегәйнең улы Норадынны ябага (начар, кыргыйлашкан) атка атландырып чүлгә үлемгә чыгарып жибәрәләр. Туктамыш ханның күңелен, Идегәйнең үзенә яу белән килгәннен белмәстән дә, жәяүгә калу турындагы уйлар бимазалый башлый.

Дастан – мәһабәт атлар иярлэгән ир-егетләрнең ашкынулы көрәш утын яңгыраткан зур симфония кебек, иң сагышлы авазда – төп геройларның үлем белән тәмамлана. «Алар атта, ул жәяү» – бу Идегәйнең соңгы минутлары, үлемнең котылгысызлыгын белдергән, аны аттан аерып, үлем кочагына алып киткән мизгелләр.

Шулай да бу сагыш авазы тәмам бетү дигән сүз түгел. «Алдагы көн агырга без барабыз, ул килмәс!...» Идегәйнең сүнәп барган аңы безгә бу сүзләргә не васыять, бәлки күрәзәлек, итеп җиткерә. Ат иярлэгән ир-егетләрбезнең курку белмәс, түзем, тырыш, эшчән, ил төзүче-тотучы булачагына, аларның бу сыйфатлары беркайчан да югалмаячагына ышанып, алдагы көнгә «без барабыз», – ди бит батыр.

Атны кулга ияләштергәч телгә кергән сүзләргә әйләнәп кайтып, яңа табылган сүзләр арасыннан кайберләрен искә төшерик. Айгыр, бия сүзләре – атны женесенә карап аера, бер яше тулмаган атка колын диләр, икенче яшькә киткәнне кырыкмыш, ике яшьлекне тай, өч яшьлекне конан, дүрт яшьлекне дүнән дип аералар. Төсләре буенча ак, акбүз, алмачуар, кара, коба, сары, тимеркүк, жирән, чаптар һәм башкалар. Атлар гәүдә төзелеше, йөреше, холыклары белән дә аерыла. Бөкәч – зур, йомры гәүдәле, субай – озын торыклы,

сылу гәүдәле, жабай – кыска аяклы тәбәнәк ат. Чабышкы – йөгөреш аты, чарыс – ярсу ат, артак – холыксыз ат.

Ат әкрән аккан тормышка тизлек өстәгән, шул ук вакытта ул адәм баласының сугышчан дәртен дә арттырган. Яңа жирләр яулау, чит кабиләләрне буйсындыру – атлы кеше бу яктан да өстенлеккә чыккан. Сугыш өчен йөгөрәк, чыдам, таза атларны сайлап алганнар. Тулпар, аргамак сүзләре – махсус сайлап алу юлы белән үрчәтелгән озын муенлы, озын торыклы сугыш атлары буларак телгә кергән. Атны жайдак белән бер булып хәрәкәт итәргә махсус өйрәткәннәр, өйрәтелгән ат – димле ат дип атала. Бәпләү сүзе дә шуны аңлаткан. Без, бу сүзне бүген дә кулланып, баланы бәплибез, дибез. Атны да бәпләп, димәк, яхшылык белән өйрәткәннәрен күнәлгә салып куйыйк. Димләү сүзе дә кулланышта: кияүгә чыгарга, өйләнергә, нинди дә булса эшкә алынырга үгетләүне димләү дибез, яраклашырга чакырабыз, димәк.

Тагын бер төркем сүзләр атка атланып йөрү өчен кулланылган дирбияләргә бәйле: ияр, өзәңге, йөгән, камчы – әкрәнләп уйлап табылган. Жигеп йөри башлагач, камыт, ыңгырчак, түшлек, дилбегә, арба, дуга, тәртә кебек сүзләр кирәк булган. Шушы кыска гына күзәтү дә, атны кулга ияләштерү телебезгә күпме яңа сүз өстәвен күзалларга мөмкинлек бирә. Бу күзәтүне дәвам итеп, атлы кешенең азык төрләре, уеннары, сәфәр, сәүдә ысуллары аша телгә кергән сүзләргә дә тукталып булыр иде. Рифгатъ Әхмәтьяновның телгә кагылышлы хезмәтләрендә бу турыда хәтсез языла.

Ат тоткан кешегә адәм баласын ат белән чагыштырып сөйләү гадәти күренеш: чая, үткән кешегә чарыс кеше дибез, эшчән кешене – жигелеп тарта дип сыйфатлыйбыз. Телебездә шулай ук ат иярләүгә бәйле кинәяле сүзләреш кулланыла. Кайбер үрнәкләр: буйсындыру, бастыруны – камыт кидерү, йөгәнләү; тәртипкә китерүне – тәртә арасына кертү; күп сүзне, озын телне – дилбегә бие дип, чагыштырып сөйлибез.

Атлы кеше меңнәрчә еллар бие тормыш казанында кайнап, телен үстергән, чарлаган, бааткан. Телебездә безнең ышанулар, безнең тарих, безнең фәлсәфә саклана. Югалтмасак иде үзәбезнең дөнья сурәтен.

САРБАЙНЫҢ ШУКЛЫГЫ...

1941–1945 еллардагы сугыштан соң, безнең Буралы авылы халкына килгән ачлык сәбәпләрен белүчеләр барлыгы турында шик юк, әмма ул хакта сөйләүчеләр ишетелми, язучылар да сирәк булгандыр инде...

Безнең әнкәйләр, авыл тирәли жәйрәп яткан иген кырларында иртә яздан кара көзгәчә көн-төн эшләвенә карамастан, ирләр сугышка озаткач, гаиләдәгә дүртәр-бишәр бала белән көчкә жан асрап, ачлыктан интегеп яшәделәр. Ачлыктан жәфаланган күршеләребезнең шешенеп, кызарган йөзләрен күрү күңелдә әллә нинди авыр хисләр тудыра иде.

Урам аркылы яшәгән күршебез Жәмиләттәйнең безгә соскысын күтәрәп, утка кергән чагында, шешенүдән бүселеп киткән йөзән күрәп, тетрәнеп китә идем... «Утка керү» дигәннән, бу хәл авылда гадәти иде. Шырпы булмау сәбәпле, казан астындагы көлгә утлы күмерне күмәп, яңа аш пешергәндә учакны шуннан кабызып жибәрә идек. Ә инде күмер сүнәп китсә, күршеләргә керәп, «ут» алып чыга идек. Туган телебезне «Ут күршеләр» дигән төшенчә шушы күренешкә нигезләнеп баерткандыр.

Әле дә колагымда ишетеләп торган кебек, ут күршебез Мулләттәйнең безнең урам капкасы яныннан салмак кына атлап, «Лә иләһә иллә-л-лаһ» дип, калынак тавышы белән кабатлый-кабатлый үткәндә: «Берәр пешкән бәрәңгегез калмадымы?» – дип сорап куйганы. Булган чакта, янына йөгәрәп чыгып, бирә торган идем.

Ачлыктан котылу чараларын, елның вакытына карап, төрлечә күрә идек. Яз житкәч, колхозның пычтырдап торган сөрелгән бәрәңге жирендә чабата белән бата-чума тунган бәрәңге калдыкларын жыеп, кәлжәмә көлчәсен пешерәп ашый идек. Аннан соң инде ачлыктан жәфаланган тән-нәребезне үзләренең витаминнары белән шатландырып өчен кузгалак, бал-тырган һәм кагы үсеп өлгәрә иде. Соңрак авылның өч ягындагы яланнарда жир жиләкләре пешә иде. Жиләкләрне чүпләп бетергәч, авыл тирәли казылган урның икенче ягында арыш башаклары, борчак кузаклары өлгәрә башлый... Без инде каравылчыдан кача-поса башакны уып ашап, житмәсә, кесәләргә дә бөртек салып, ә борчак кузакларын чистартып та тормыйча, чәйни-чәйни елга буендагы чишмәләр янына кача идек. Чишмә ярына ятып, чылтырап аккан тәмле суын эчкәннән соң, эчебез күбәп китсә дә, борчылмый идек.

Егерме дүрт сутыйлы бакчабызда бәрәңгебез чәчәк ата башлагач, тагын бер шатлык арта. Ипләп кенә, тамырларына зарар китермичә генә, бер төптән тавык йомыркасы зурлыгына житкән бер бәрәңгене өзеп алып, төбен матур итеп кабат күмәп куя идек. Яшь бәрәңгене пешерәп ашау – үзе бер ләззәт. Тозы гына булсын! Беткән чагында «ут күршеләребездән» алып тора идек...

Иртә язларның берсендә булган күренеш бүгенгедәй исемдә: колхоз персидәтеленең хезмәт көннәренә он биргәннен ишеткәч, әнкәй, су чиләген тоттырып, мине Түбән очтагы амбарга жибәрде. Мин, сикергәли-сикергәли шунда йөгәрдем. Шатлык зур иде, чөнки кайткач, йә боламык, йә коймак белән сыйлануыбыз мөмкин бит. Әнкәйнең кыш буге эшләгән хезмәтен «зурлап», чиләкнен яртысыннан астарак өлешен тутырып, он салдылар. Мин, ничек сикергәләп барсам, шундый ук тизлек белән өйгә кайтып кердем, чөнки «йөгем» авыр түгел иде. Шуңа елларда, ачыктан котылу юлларын эзләгәндә, безнең арада төрлө мажаралы хәлләр дә булгалый иде.

Персидәтелнең трантасы артына утырып, 4 кг колхоз арышын «урлаганы» өчен төрмәгә озатылган чибәр авылдаш кыз турында алдагы бер яз-мамда бәян иткән идем. Ә монысы – көлсәң – көләрлек, еласаң – еларлык хәл үзем белән булды. Югары очта үз йортында яшәгән олинәкәйгә (дәү әнигә) колхоз персидәтеле басуда эшләгән тракторчы һәм комбайнчыларга колхоз оныннан ипи пешерү вазифасын йөкләгән иде. Ул чорда мондый вазифаны башкару барлык кешегә дә «тәтеми» иде.

Олинәкәй тиешле күләмдәге онны алып, тиешле зурлыктагы йомры ипиләрен мичтә тәгәрәтеп пешерә дә, бригадирга тапшыра. Мин инде, яңа пешкән арыш икмәген капкалап кайтып булмасмы дигән ният белән, олинәкәй янына барыштыра идем. Бер көнне менә шуңа ният белән юлга чыктым. Урам аша күршебез Мәзхенисә әбиләр тыкрыгыннан өске урамга менеп киткән һәм уң якка борылып, Түбән очка – олинәкәйләр ягына атладым. Көн жылы, кояшлы, урам яшел чирәм белән капланган. Күңелемне яулап алган якты өметләргә буйсынып, яланаякларым белән үләннең йомшаклыгын тоеп, урамның суң як читеннән салмак кына атлайм.

Олинәкәйләрнең өйләренә якын гына, шуңа ук суң рәткә урнашкан бер өйнең урам капкасы янындагы чирәмгә, ике аягын түшәп, бер сары эт йоклап ята. Мин аны йокысыннан уятмас өчен читтәнрәк атлап узып киттем. Башымдагы төрлө уйлар дәрҗәсына чумып, алга атлавымны дәвам итим дисәм, арт ягымнан кемдер килеп, каты куллары белән билемнән качахлап алды.

Мине качахлаган «кулларның» эре тырнаклары, төрлө якка тырпайган сары йонлы ямьсез аяклары күземә чалынгач, котым очып, бөтен урамны тутырып, акырып жибәрдем. Ачыктан берәз коргаксыз да башлаган тамагымнан бу кадәрле коточкыч тавыш чыгар дип, эт түгел, мин үзем дә көтмәгәнмендер инде. Бу көтелмәгән хәлдән котылу ниятеннән, мине качахлаган алгы аякларының баш бармакларындагы сары тырнаклары белән, минем болай да туздан ертылырга торган күлмәгемне ерта-ерта, аякларын тартып алды да, бөтен көченә кире якка – үзенә өе ягына, колакларын артка яткырып, жылферди башлаган койрыгын аяклары арасына кыстырып, сикерә-сикерә урамның үләннәрен өзгәләп, үләнсез урыннардан тузан туздырып, алдын-артын карамыйча сыпырта башлады. Аның авыз читеннән, эре тешләре өстеннән асылынып чыккан аксыл-кызыл төстәге телен дә күреп калдым

кебек... Үзенек өе янына берничә секундта барып житеп, капка астыннан ишек алларына кереп югалды.

Бу күренеш шулкадәр зур тизлек белән үтте ки, мин куркудан кычкырганда ачкан авызымны да ябарга өлгермәгән идем әле. Йөрәгемнең атылып чыгардай булып типкәнән дә, кулларым һәм аякларымның катып калганнан соң калтырына башлаганын да сизми идем... Менә сиңа, алгы аякларына ятып, миңа күзләрен ачып карарга да жыенмаган, йокымсырап яткан Сарбай!

Кем аны чеметеп уяткан да, кем котырткан аны минем белән шулай шаярып алырга? Миндә шаяру кайгысымыни? Минем бит, бер-ике кисәк яңа пешкән арыш икмәген тәмләп карап булмасмы дип, бөтен дөңямны онытып, олинәкәйнең мич торбасыннан чыккан жылы ипи исенә коенып атлавым иде. Безнең фикерләребез икесе-ике яссылыкта булгандыр шул: берсе – ачлыкта, икенчесе – шуклыкта. Бәлки, кем белә, Сарбай үзенек ишек алдына кереп котылгач, минем белән шаярып алганына үкенеп тә ятадыр... Ләкин «эш үткәч, үкенүдә файда юклыгын» аңа кем житкерсен инде. Ул түгел, мин – сигез-тугыз яшьлек малай да, белми идем әле халкыбызның бу әйтемен.

Олинәкәй минем Сарбай ерткалаган күлмәгемә игътибар да итмәде кебек. Әгәр яңа күлмәктән булсам, аптырашлы сораусыз да калдырмас иде, э ertyk-пыртык киемнәр гадәти күренеш булгач, ник сораштырып торсын инде. Мине мич каршындагы тәрәзә янына куелган аш өстәле артына утыртты да, берәз көтәргә кушты. Мичтән бөркелгән яңа пешеп килгән ипиләрнең исеннән, авыз суларым ташып чыгарга жыенган халәтемдә булсам да, дәшмәдәм. Күзләрем гел мич ягында иде. Берәздән соң олинәкәй түгәрәк итеп пешерелгән бер кечкенә кайнар ипине мичтән алып, минем алдыма куйды. Сарбай белән очрашуның котычкыч мизгелләрен генә түгел, э бөтен дөңямны онытып, авызымны пешерә-пешерә, чәй дә сорамайча ашый башладым. «Аш – ашка, урыны – башка» дисәләр дә, шул кадәрле тәмле ипинек урыны минем ашказанымда бер генә иде шул, кичәдән бирле ризык эләкмәгән «урын» иде.

Кечкенә ипичекләренек серен мин инде белә идем. Бригадир олинәкәйгә он биргәндә тракторчыларга ничә ипи пешереп бирелергә тиешлеген әйтә. Ул ипиләрнең нинди зурлыкта булырга тиешлеге билгеле. Шуңа күрә олинәкәй тиешле зурлыктагы ипиләр арасына, аерым уалап, кечкенәләрен дә урнаштыра. Бригадир аның серләрен белмәгәч, олинәкәйне орышмый. Бригадир да канәгать, минем дә тамак тук, әлхәмдүдиллаһ!

Бер ипичекне ашатып, икенчесен миңа өйгә алып кайтырга да бирә иде, чөнки мине бит өйдә, ачлыктан жәфаланып, сеңлем көтеп утыра. Мин инде өебезгә кайту юлын урабрак, башта капма-каршы якка – Түбән очның колхоз амбарлары тирәсеннән үткәннән соң гына үебезнең урамга борылырга булдым. Чөнки килгән кыскарарак юлдан, ягъни Сарбай белән очрашкан тирәләр-

не үтеп кайтсам, аның миннән исән-имин «котылып», ишек алдына кереп качкач, нинди планнар корып ятканын кем белә?!

Йә, Раббым Аллах! Күрдек инде күрмәгәннәребезне сугыштан соңгы ачлык елларында. Ләкин Аллахның киң рәхмәте, әнкәбезнең тырышлыгы, туганнарыбызның ярдәме белән, биш бала—барыбыз да исән калдык, ин-шәАллаһ!

Тамактарның ачлыгы,
Сарбайларның шуклыгы.
Сугыштан соңгы елларның
Бетми торган юшкыны.
Шушы еллардагы ачлык
Кара болыт шикелле.
Авылыбызның күген каплап
«Яңгыр» булып ишелде.
«Яңгырлар»дан котылырлык
«Кулчатырлар» булмады.
Налог жыючылар аны
Әллә кайчан барлады.
Ит налоги, сөт налоги—
Барысын алдылар теркәп.
Мондый чордан котылырга
Аллаһ ярдәме кирәк!
Тамактарның ачлыгы,
Сарбайларның шуклыгы.
Шулар белән сүрелгәндер
Балачакның шатлыгы...

P.S. Бу тема буенча кирәкле мәгълүматларны эзли торгач, Әлфия Галләмованың рус телендә язылган «Татарская АССР в период постсталинизма» дигән китабының «Сельское хозяйство Республики в послевоенный период» дигән бүлегенә тап булдым. Шушы бүлектә тасвирланган ачлык галәмәтләре нәкъ безнең авылдагы күренешләргә тәңгәл килгәннәнә исләрем китеп укыдым. Аллахның рәхмәтләре булсын аңа, дәрәслекне яшермичә һәм курыкмыйча башкарган хезмәте өчен!

19 гыйнвар, 2023 ел. Казан.

**ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘР ҺӘМ
ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР**

**КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ**

*А.И. Бугарчев
О.В. Степанов*

**О ВСЕРОССИЙСКОЙ НУМИЗМАТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ 2023 ГОДА**

В конце мая в старинном городе Смоленске прошла очередная XXII Всероссийская Нумизматическая конференция. Как обычно, конференция, проводящаяся раз в два года, собрала всех лучших знатоков и исследователей российской и зарубежной нумизматики. Все участники были распределены на группы:

- античная и византийская нумизматика,
- восточная нумизматика (в том числе золотоордынская),
- западноевропейская нумизматика,
- русская нумизматика удельного периода,
- русская нумизматика царского и императорского периодов.

Кроме собственно монет, на конференции изучались:

- бонистика, сфрагистика и геральдика,
- фалеристика,
- медальерное искусство.

Рассмотрим доклады, которые были посвящены джучидскому (золотоордынскому) монетному делу.

Татарстанскую «группировку» представляли семь авторов.

В статье Игоря Евгеньевича Алексеева рассматривался вопрос о происхождении религиозного изречения «Жизнь есть час, используй её на дела благочестия». Данная фраза помещалась на серебряных и медных динарах, которые чеканились в Булгаре с конца 1230-х до начала 1250-х гг. По мнению автора, здесь речь идёт о хадисах – преданиях о словах и действиях пророка Мухаммада. Главным моментом статьи являлось введение в научный оборот двух ранее не известных экземпляров медных дангов так называемого «архаичного» типа весом 6,42 и 4,51 г.

Работа Павла Халиловича Файзрахманова, Алексея Игоревича Бугарчева и Олега Витальевича Степанова была посвящена находкам джучидских монет XV века из окрестностей села Шапши (Высокогорский район, Татарстан). Общее число описанных монет составляло 34 экземпляра. Все они чеканились на средневожских монетных дворах Булгар, «Раджан», Булгар ал-Джадид, «Биналихан» с именами следующих ханов – Шадибек, Пулад, «Махмуд» (о чеканке последнего см. ниже), Джалал ад-Дин, Кибак, Чекре и Мухаммад. По нашему мнению, данные акче были выпущены с 1402 до конца 1420-х годов. Указанный комплекс расширяет нумизматическую базу данных и будет использован при переиздании монографии А.И. Бугарчева и О.В. Степанова «Монетные находки на территории Иски-Казанского археологического комплекса» (2021 г.).

В статье болгарских нумизматов Джамиля Габдрахимовича Мухаметшина и Ильшата Джамилевича Мухаметшина была приведена история Болгарского музея-заповедника. Основанный в 1969 г., он стал центром хранения нумизматического материала из раскопок и сборов на Болгарском городище.

В заметке А.Е. Купцова (Москва) и А.А. Иванова (Казань) речь шла о небольшом кладике из пяти экземпляров, найденном в начале XXI в. в округе Болгара. Анэпиграфные монеты – все одного типа – чеканились в период последней декады XIII – первой четверти XIV в. с указным весом 1,39 г. Место выпуска не указано, но, безусловно, дирхамы относятся к болгарской чеканке. Публикуемый кладик пополняет список кладов болгарских монет XIII – первой четверти XIV вв., число которых теперь достигает 45 единиц.

Оживлённую дискуссию на конференции вызвал доклад новосибирского исследователя Романа Юрьевича Ревы. По его мнению, монеты «открытого» ранее хана Махмуда следует считать одним из типов болгарских эмиссий хана Пулада (правил в 1407–1411 гг.). Можно отметить, что дирхам из комплекса из Шапшей и относимый нами к Махмуду, теперь будет переатрибутирован и причислен к чеканке Пулада.

В работе волгоградских нумизматов Ф.В. Ермолова и А.А. Сизганова разбирались особенности пулов с именем хана Азиз-Шейха (монетный двор Сарай ал-Джадид, год выпуска 767 г.х. = 1365–1366). Были исследованы комплексы Царевского и Селитренного городищ и выявлены типологические различия между ними.

Разбору серебряных дирхамов Токтамышы посвящены две статьи. Изучение работы монетного двора Орду Муазам («Орда Высочайшая») проведено в статье Л.Б. Добромыслова (Москва). Один из вариантов чеканки 782–783 гг.х. рассмотрен в заметке В.Г. Шапошника, Ф.В. Ермолова и А.А. Казарова.

Можно отметить выступление Николая Михайловича Фомичева, научного сотрудника Азовского краеведческого музея, много лет работающего над вопросами монетной чеканки золотоордынского города Азака.

Всем участникам конференции были вручены сборники тезисов и докладов, присланные заранее на конференцию.

Следующая встреча российских нумизматов запланирована на конец года, когда в Государственном Историческом музее (Москва) будут проводиться традиционные Нумизматические чтения ГИМ.

КАЮМ НАСЫЙРИ ЭЗЛӘРЕ БУЙЛАП...

Кояшлы, көзге матур көннәрнең берсендә татар халкының бөөк мәгърифәтчесе, галим-этнографы Каюм Насыйри эзләре буйлап сәяхәт иттек. Сәяхәт Татар бистәсе зиратындагы каберен зыярат итүдән башланды. Апанай мәчете имам-хатыйбы Нияз хәзрәт Сабиров Корьән аятьләре укып, рухына дога кылды.

Каюм Насыйрины искә алу чарасын Казандагы әлегә олуг шәхесез исемен йөрткән музей хезмәткәрләре оештырды. Музей директоры Раушания Шәфигуллина сөйләвенчә, әдип каберен зыярат итү – чистартып, яңартып тору ел саен оештырыла. Башкалабызда музееңнан тыш, шулай ук үзәктә Каюм Насыйри исемендәге урам бар. Ул туып үскән жирлектә – Яшел Үзән районының Югары Шырдан авылында, үз куллары белән казыган су чыганагы – Каюм коесы хәзергә кадәр сакланган, ул соңгы елларда бик яхшы итеп яңартылган. Әдипнең төрле өлкәләргә колачлаган күп санлы китаплары һаман да кулланылышта, аларның һәркайсы үзә бер хәзинә. Шуларның берсе – «Китаб-әт-тәрбия». Бу әсбаб кайсы гына заманда да бала тәрбияләгәндә кулланырга яраклы, искерми, әһәмиятен югалтмый торган тапкыр киңәшләрдән, гыйбрәтләр хәлләрдән төзелгән.

Очрашуда танылган шагыйрә Эльмира Шәрифуллина «Каюм коесы» шигырен укыды. Чарага рәссам Рушан Шәмсетдинов та килгән иде, Каюм Насыйри ана әнисе ягыннан туган тиешле икән. Шулай ук якташлары да истәлекләре белән бүлеште. Авылдашы, иганәче Асия Гобәйдуллина әйтүенчә, Каюм Насыйри хәзергә көндә дә авылдашларына хезмәт күрсәтүен дәвам итә: Югары Шырданда аның исемендәге музей комплексы төзекләндерелгәч, ул жирлек белән кызыксыну арткан, туристлар саны күбәйгән һәм бетеп барган авылга жан кергән.

Әдәбият галиме Хатип Миңнегулов фикере белән дә килешми мөмкин түгел: «Каюм Насыйри кебек зур шәхесләрбез алай күп димәс идек, аларның барысын да барлап, исемнәрен күтәрү, хезмәтләрен оңыттырмау авылдашларына, аерым шәхесләргә генә йөкләнмәсен, ул хакта хакимият җитәкчеләргә дә уйлансын, кайгыртучанлык күрсәтсен иде», – диде ул.

Фәния Арсланова

БЕЗ ТАРИХТА ЭЗЛЕБЕЗ ТАРИХ КАТ-КАТЛЫ ЯКИ ЧЫПЧЫ БУЕ ЖЫЕНЫ

Без татарлар – ишле, зур милләт. Шуна күрә диалектларыбыз, сөйләшләрәбез дә күп. Әүвәл ишеткәндә сәеррәк тоелса да, берничә сәгать ара-лашканнан соң, туган телебезнең бу сөйләм үзенчәлекләренә колагың ярыл-сы ук күнәгә, тора-бара жаның, кальбең үз итә. Кан кардәшләрәбез тупланып яшәгән Пенза, Нижгар, Мордовия якларына, Тубыл, Төмән, Красноярск... тарафларына барып чыккан саен кичерәсең мондый халәтне. Аерым алган-да, Төркиянең Искешәһәр янәшәсендәге Госмания авылын, анда яшәүче мөһажир якташларыбызны барып күргәч, XIX гасыр татар карьясына килеп эләккән кебек тәэсир калган иде үз заманында.

Чыпчы бue жыеныннан.

2023 нче елның 12 августы көнендә Удмуртиянең Балезин районындагы Гурья-кала авылын гизгәндә дә, күрчә, без нинди бай, күп тармаклы халык икән, дигән әлегә уй-тойгы канат какты. Бу көнне анда жирле милләтпәрвэр-ләрәбез, күршә-тирә районнардагы татар, бисермән авылларында яшәү-челәрне чакырып, зурлап, Чыпчы бue жыены уздырды. Без – тарих фәннәре докторы, «Туган жир» журналы баш мөхәррире Дамир Исхаков, яшь галим, тарих фәннәре кандидаты Илнар Гарифуллин һәм бу юлларның авторы, әле-гә чарага Балезин районы имам-мөхтәсибе, төбәк тарихын өйрәнүче Илмир Касыймов чакыруы буенча бардык.

Гурия-кала авылына килеп житүгә, яңа корылган мәчетне эзләп киттек. Ике дистә кеше сыйдырышлы кечкенә генә гыйбадәтханә булып чыкты ул. Әле берничә көн элек кенә салынып беткән, бер жомга намазы да укытылма-ган икән анда. «Әлегә имамыбыз юк. Бу вазифаны вакытлыча күршә Кистем

БЕЗ ТАРИХТА ЭЗЛЕБЕЗ ТАРИХ КАТ-КАТЛЫ ЯКИ ЧЫПЧЫ БУЕ ЖЫЕНЫ

авылыннан килеп Васил хэзрэт Тютин башкарачак. Ул мәчетебезне житкереп керүдә бик булышты», – дип сөйләде безгә Аллах йорты янында әүвәл килеп күрешкән бертуган Альфрит, Илфат, Әлфәтулла Тютиннар. Әлфәтулла агай-ның янында хатыны Ракыя ханым да бар иде. Илфат белән Альфритның хатыннары удмурт икән. Шушы авылда туып үссәләр дә бертуганнарның берсе дә бүген биредә яшәми, күрше-тирә авылларда гомер сөрә булып чыкты (соңрак, мәчет ачу тантанасында мәрасимне оештыручылар әлеге бертуган агайларның да мәчет салуга саллы өлеш кертүен житкерде). Яңа танышларыбыз белән гәп корганда Киров өлкәсенең Нократ авылына баруыбыз искә төште. Бер караганда агайлар нәкъ шундагы сыман сөйләшә, икенче караганда, берәз аерма да сизелә. Соңрак бу үзенчәлекне жирле галимә, Глазов инженер-педагогия университеты мөгаллимәсе, тарих фәннәре кандидаты Диана Касыймова: «Гурия-кала (Гордино) авылы элек халык саны алу документларында бисермән авылы дип язылган. Соңгы жәнисәп нәтижәләренә караганда, хәзер биредә татарлар да, бисермәннәр дә яши», – дип аңлатты.

Мәчет ачылу мәрасименнән соң, жыенга жыелучылар авылның түбән очына юнәлде. Монда халыкны икенче күңелле яңалык каршы алды. Түбән очта, авыл башында әүлия кабере бар икән. Әлеге каберне зиярәт кылырга килүчеләр өчен, изге урынның каршында, ягъни урамның теге ягында кунак йорты салып куйганнар. Анда юыну, тамак ялгап алу, ял итеп, кунып чыгу өчен мөмкинлекләр булдырылган.

Әүлия каберенең пәйда булуын авыл халкы болайрак аңлата. Бу тирәгә мулла абзый килә дә үзенә йорт салырга ниятли. Эшкә керешкәч, бер-ике ниргә салгач, моңа хикмәтле төш керә. Янәшәсенә аксакаллы карт килә дә, монда йорт салма, биредә минем кабер, дип әйтә. Мулла абзый моны шайтаннан килгән төш дип юрый да, эшен дәвам итә. Икенче көнне дә төшендә аксакал килеп, биредә каберлек, дип искәртә. Шуннан соң мулла абзый бурасын башкарак урынга күчереп утырта, аксакал күрсәткән урынны койма белән әйләндереп алып куя. Тора-бара койма белән әйләндереп алынган урын мәчет ишегалдында кала (1970 нче елларда археологлар бу тирәдә казу-тикшеренү эшләре башкара. Бу тирәдә, чынлап та, борынгы каберлек булуы ачыклана).

Әлеге изге урында байтак еллар шушы тирәдә табылган болгар кызы Йахамның кабер ташы сакланган. Дәүләт карамагында булса яхшырак сакланыр, дип аны күптән түгел республика милли музеена тапшырганнар. Ташның табылу тарихы тагын да гыйбрәтләрәк. XIX гасыр ахырында шушы авылда яшәүче бер агай кырда жир сукалаганда бер зур гына таш каерып чыгара. Игътибарсызлыгы һәм укый белмәү сәбәпле, ул аны биш кисәккә вата да алып кайтып йорт нигезенә куя. Тора-бара моның йорты авыша башлый. Шуннан соң әлеге табылдыкны йорт нигезеннән алып мунча нигезенә урнаштыра бу. Ни гажәп: мунчадан зәһәр ис чыга, ис тия башлый. Ачуы чыгып, агай әлеге таш кисәкләрен пычракка илтәп ташлый. Шуннан соң моның

бөтен гаиләсе чиргә сабыша. Аптыраган, шүрлэгән агай, өшкер әле, бөтен гаиләбез белән чирлибез, дип авыл мулласына мөрәжәгать итә. Мулла абзый ничегрәк авырып китүләрен сораштыра. Теге сөйләп бирә. Хәзрәт килеп караса, авыруларының сәбәпчесе кат-кат зыян күргән, гарәпчә язулы кабер ташы булып чыга. Дөрес, ул вакытта кабер ташының этәлеген юнәлтү уңайлы. Совет заманында, 1929 нчы елда гына күренекле галимбез Гали Рәхим аны яхшылап укып, 1323 елда вафат булган болгар кызы Йахамның кабер ташы икәнлеген ачыклай. Жыенны оештыручылар, менә шушы датага нигезләнеп, жирлегездә ислам диненең язма рәвештә беренче мәртәбә телгә алынуына 700 ел тула, дип 2023 елны Чыпчы буе жыены уздырырга булган. Мөгаен, болгар әби-бабаларыбыз бу тарафларда элгәрәк тә яшәгәндер. Тик әлегә моны раслаучы дәлилләр табылмаган. Һәрхәлдә елганың арьягында борынгы мәжүси каберлек табылуы, урман эчендә болгар-мөселман каберлеген ачыклануы бу төшлөрдә борын-борыннан тормыш кайнап торышы хакында сөйли. Гурия-калада кирмән-крепость калдыклары табылуын табылмаган. Әмма бу торукның үз заманында әһәмиятле бер кәрван-сарай булуы бик ихтимал. Атамасында «кала» сүзе булуы гына да моңа саллы ишарә. Аның дошманнардан саклану өчен бик уңайлы төштә, елга буенда, бер тарафтан гына жайлы килеп, өч тарафтан менү-төшү өчен шактый четерекле урында – тау өстендә урнашуы моңа мөмкинлек бирә. Моннан караганда бөтен тирә-як диярлек уч төбөндәге кебек жәйрәп ята. Жыен менә шушы искитмәле табигать кочагында – иркен сәхрәдә, мәйданда үткәрелде. Жыенның беренче өлешендә сәхнәдә тирә-як районнардан жыелган һәвәскәрләр жыр-биюләре белән сокландырса, икенче өлешендә яшыләр житезлектә, тапкырлыкта ярышты. Жыелган халык бигрәк тә хозурланып татар көрәшен тамаша кылды. Чыпчы буйларында сабантуй үткәрү гадәте элек тә булмаган булуын. Менә бик теләгәндә милли уен-ярышларыбызны жыен рәвешендә булса да оештырып, кертәп жибәрәп була икән.

Бу якта шунысы кызык: бәйрәмгә жыелган халыкны хужалар тавык ите кушып пешерелгән тары боткасы белән сыйлый. Зур-зур казаннарда пешкән боткадан ул көнне беркем дә баш тартмады.

Төбәктәге бөтен татар авыллары шушы Чыпчы елгасы буенда урнашкан. Бу гажәп тә түгел. Борынгы заманнарда елгалар иң ышанычлы, иң уңайлы аралашу чарасы, алыш-биреш, сәүдә юлы булган. «Чыпчы хәзер шактый сакты. Әле егерменче гасыр башында да елга мул, тирән сулы булып, урыны-урыны белән иңе 30–40 метрга житкән», – ди авыл картлары. Бу тарафтагы милләттәшләрбезнең «Чыпчы буе татарлары» дип йөртелүе дә, аңлашыла ки, шушы елгага бәйле.

Жыен көнне мәртәбәле сәхнәдән чыгыш ясаучыларның һәрберсе биредәге татарлар һәм бисермәннәрнең элек-электән дус-тату яшәвен тәкрайлады. Кемнәр соң алар бисермәннәр? Без татарларга нинди катнашы бар? Бу тарафта халкыбыз кайсы заманнардан бирле яши? Мин бу сорауларны алда

БЕЗ ТАРИХТА ЭЗЛЕБЕЗ ТАРИХ КАТ-КАТЛЫ ЯКИ ЧЫПЧЫ БУЕ ЖЫЕНЫ

телгә алган галимнәребез – Диана Касыймова белән Дамир Исхаковка, төбәк тарихын өйрәнүче Илмир Касыймовка бирдем.

Әүвәл «Касыймовлар жыены» гына иде

Илмир Касыймов:

– Төбәктәге милләттәшләребезне жыю, берләштерү хыялы күнелемдә күптәннән бар иде. Мин аны башта тар гына даирәдә, нәселдәшләребезне жыеп, 2017 нче елны үзем яшәгән Кистем авылында «Касыймовлар жыены» итеп уздырдым (сүз уңаеннан әйтергә кирәк: бу якларда Касыймов – иң еш очрый торган фамилияләрнең берсе). Икенче елны бу чара Паюра авылында үткәрелде. Өченче елны без аны Биктеш авылының 200 еллыгына багышлап оештырдык. Пандемия афәте чыгу аркасында ике ел туктап тордык. Былтыр жыеныбыз Глазов районындагы Татар Паржысы авылында булды. Менә быел жыенны тагын да киңәйтеп, татар-бисермән бәйрәме, Чыпчы буюе жыены иттереп Гурия-калада үткәрәбез. Төньяк Удмуртия татарлары барысы да Чыпчы буюнда яши. Чыпчы буюе жыенын киләсе елда башка авылда уздырачабыз. Төрле авылга күчереп йөртүнең үз сәре бар. Беренчедән, һаман бер авылга кыенлык килми. Икенчедән, жыен уздырганда авыл төзекләнеп кала. Менә Гурия-калада авыл юллары рәткә китерелде. Жыен-фестиваль үткәрәбез, дигәч, һәр авыл үз фольклор коллективын оештыра. Аның житәкчесе, әйдәп йөрүчесе барлыкка килә. Авылдагы проблемаларны хәл итүне кем башлап йөрергә мөмкин икәнә күренә.

Бу тирәләрдә VIII–XIV гасырларда ук кешеләр яшәгән. Биредә угро-фин эзләре, болгар керамикасы калдыклары да табыла. Миңа калса, бисермәннәр бирегә 1640 нчы елларда гына килгән. Аңарчы Нократ тирәсендә яшәгәннәр. Беренчедән, Нократка килгәндә инде мөселман булганнар. Икенчедән, ике телне – татарча, удмуртчаны да яхшы белгәннәр. Бабалары бисермән булган хәзерге татарларның сөйләше бөтенләй башка. Нократ сөйләшеннән – төп халыктан аерылып тора. Әгәр бисермәннәр Нократка килгәндә фин-угор халкы булып нократ татарларынан телне үзләштерсә, алар безнеңчә сөйләшер иде. Гурия-кала авылы халкы Кистем авылы белән янәшә яшәп балалары безнең мәктәптә укуы да, ике авыл халкының аермасы һаман да сизелә. Арабыз 4–5 чакрым, елга аерып тора. Боларның теле Казан арты сөйләшенә тартымрак, мишәр диалекты элементлары да бар. Монда 1887 нче елда мәчет төзелә. 1902 нче елда ул җәмигъ мәчеткә әверелә, мәчет каршында мәктәп ачыла, анда ике хәзрәт укуыта. 1930 нчы елда мәчетне ябалар. Революциягә хәтле авыл халкы мең кешедән арткан. Шуңа карамастан, биредә совет елларында башлангыч мәктәп кенә эшли. 1963 нче елда ул мәктәп тә ябыла. 70ләп бала Кистемгә йөрәп укуы. 1990 нчы елларда башлангыч мәктәп кабат ачылса да, берничә елдан, балалар саны нык кимегәч, аны кабат ябалар (бу юлларны язганда Киров өлкәсендәге Нократ авылы мәктәбенә баруыбыз искә төште. Анда бүген 13 кенә бала укуы да, тугызыеллык мәктәп эшләп килә. Күренә ки, милли мәктәпләргә төрле төбәктә төрле караш. Р.М.).

Инде бисермәннәр кемнәр соң дигәндә, алар арасында һичшиксез татар, төрки токымнары булган. Алар берүк вакытта удмурт йогынтысын да кичергән. Инде татарга, бисермәнгә бүленүләре Россиядә чукуындыру барышы көчәйгәч, бисермәннәрнең бер өлеше христиан дине кабул иткәч башлана. Чукуынган бисермәннәр чукуынмаганнарга, сез элекке диндә калдыгыз, сез – татар, дип әйтә. Тегеләре, сез – бисермән, ди. Дөрөс, әле ул вакытта жанисәп материалларында, нинди дин тотуына карап, чукуынган бисермәннәр һәм чукуынмаган бисермәннәр, дип аера торган булганнар. Бүген инде аларның ұзаны формалашкан. Хәзер бисермәннәр удмурт телендә сөйләшәләр, христиан дине тоталар. Шул ук вакытта үзләрен удмуртлардан аерым, мөстәкыйль халык дип исәплиләр. Аз санлы төп халык булып, Мәскәүдә теркәлүгә дә ирештеләр. Татар булып язылганнарның ұзаны татарча формалашкан. Бабаларыгыз бисермән булган дисән, ачулары килә.

Бисермәннәр берничә ел элек үз алфавитларын булдырды, әлеге алфавит буенча берничә шигырь китабы нәшер ителәр. Бисермән алфавитын мәктәпкә кертергә хыялланалар. Бу омтылыш тормышка ашырмы, белмим. Бүген алар ике меңнән аз гына артык. Үз фольклор коллективлары бар, бәйрәмнәрен үткәрәләр. Удмурт галимнәре аларга үзләренә бер компоненты итеп карый. Дөрөс, әлеге ике мең кешенә бисермән булып язылуыннан удмурт халкы әллә ни югалтмый. Бүген аерым халык статусын алсалар да, урта гасырларда бисермәннәрне сословие генә булгандыр дип уйлыйм. Мәгълүм ки, ул заманнарда нократ татарлары икегә – бәкләр, кенәзләр һәм бисермәннәр токымына бүленеп йөртелә. Әлеге икенче төркемгә татары, бисермәне, удмурты да кергән. Бүген төбәгебездә катнаш никахлар, татар-удмурт никахлары күп. Бисермән кызлары татарга кияүгә чыкса, никах укытса, мин – татар, ди. Үз диннәрендә калучылар да бар.

Дин милләтне сайлауга китергән

Диана Касыймова:

– Минем кандидатлык диссертациям Чыпчы бие татарларының гаилә йолаларын өйрәнүгә багышланды. Нигездә алар Казан арты татарлары йолаларына охшаган. Удмурт, бисермән йогынтысы да бар. Бу табигый дә. Бер мохиттә яшәгәч үзара тәәсир итешү булмый калмый. Инде бисермәннәргә килгәндә, аларның мөстәкыйль халык булып яшисе, таныласы килә. Алар удмурт телендә сөйләшә. Шул ук вакытта татар мәдәниятының көчле йогынтысы сизелә. Мөселман бисермәннәр инде күптән татарлашкан, татар халкының бер өлешенә әйләнгән. Теге яки бу динне сайлап алу бу очракта милләтне оештыручы факторга әйләнгән. Һичшиксез Чыпчы бие татарларының бер өлеше – бисермән. Нигездә алар Удмуртиянең Юкамен районында яши. Базезин, Ярский, Глазов районнарында да бар. Гурия авылындагы халыкның кайсы татар, кайсы бисермән икәннән беләсегез килсә, исем-отчествосына карарга кирәк. Татар-мөселманча булса – татар, урысча булса – бисермән. Мин старообрядчыларны да өйрәндем. Алар белән мөселманнар арасында

БЕЗ ТАРИХТА ЭЗЛЕБЕЗ ТАРИХ КАТ-КАТЛЫ ЯКИ ЧЫПЧЫ БУЕ ЖЫЕНЫ

уртаклык, охшашлык зур. Туксанынчы елларда Казан татарларының милли үзәңи югары иде. Мондый активлык, күтәрелеш бездә ике меңенче елларда яхшы сизелде. Удмуртлар арасында бүген мәжүсичелеккә кайту омтылышы да бар. Әлеге мәсьәлә удмурт зыялыларын икегә аерды дип әйтергә мөмкин. Элек бу күренеш Көнъяк Удмуртиядә генә күзәтелә иде, хәзер Төньяк Удмуртиядә дә бу агымга кушылучылар, мәжүсичелеккә чакыручылар бар. Алар аны чиста мәжүсичелек дип тә әйтми. Төрле төркемнәргә тупланалар, үз әләмнәрен, тотемнарын булдыралар. Милли йөзөбезне, горейф-гадәтләребезне сакларга кирәк, дип кемдер моны кычкырып белдерсә, ачыктан-ачык чакырса, кемнәрдер мәдәни оешмалар, фольклор коллективлары оештырып, әкрен генә эшли. Аз булса да, унберьеллык удмурт мәктәбе бар әле. Вузларда удмурт төркемнәре булдыру бик кыен. Шуңа күрә удмуртча белмәүчеләрне дә кабул итәбез, әйтик, инглиз-удмурт төркемнәре оештырып кызыктырырга тырышабыз.

Бисермәннәр – болгар бабабызлардан калган кавем

Дамир Исхаков:

– Урта гасырларда Чыпчы буеннан Арчага кадәрле бу жирләр Арча кенәзлегенә – даругасына караган, кыпчак кенәзләре кулында булган. Бу кенәзләр – Яушевлар, Касыймовлар... Алар монда ясак жыйган. Биредә тормыш итү кыенлашкач, аларның бер өлеше Әгерже якларына китеп Иж буйларында төпләнеп калган. Бер өлеше хәзерге Башкортостан ягына киткән. Башкалары, билгеле ки, Чыпчы буенда тамыр жибәргән. XVI гасыр документларынан күренгәнчә, бисермәннәр – Нократта яшәгән Арча кенәзләренең крепостной крестьяннары булган, аларның биләмәләрендә хезмәт иткән. Бисермәннәр Казан ягыннан алып киленгән. Алар арасында «ясаклы чуашлар», вотяклар (удмуртлар) да булган. Монда килүчеләр – болгарлардан калган, «чуаш» дип йөртелгән төркем. Бу – урыслар һәм удмуртлар биргән атама. Соңрак мәгълүм булган документлардан күренгәнчә, татарлар боларга өстән караган, кара халык дип санаган. Шуңа күрә аларга кыз бирү, кыз алу сирәк күзәтелгән. Теге «чуашлар» дип язылучылар мөселман булган. Соңрак удмуртлар белән мөселманнар берәз кушыла. 1970 нче елларда, мин биредә экспедициядә булганда, бисермәннәрнең бер өлеше бабаларының арлардан (удмуртлардан) булганлыгын белә иде. Минем уйлавымча, болар – безнең Балтач, Кукмара якларынан китерелгән удмуртлар. Бу районнарда хәзер дә татарча яхшы белүче удмуртлар яши. Әле житмәсә удмурт исемле татар авыллары да күп. Күрәсәң, алар күчерелгәч, күчеп киткәч, ул авылларга татарлар килеп утырган. Татарларны чукуындыра башлагач, бисермәннәрнең дә бер өлеше мәжбүри христиан дине кабул итә һәм удмуртлар белән якыная. Удмуртлар белән якынайган өлеше үзләрен бүгенгәчә бисермән итеп саклап килә. Бисермән теле удмурт теленең бер өлеше саналса да, телләрендә төрки сүзләр күп. Киемнәрендә удмуртларда булмаган, чуаш киеменә охшаш элементлар бар.

Гурия-кала авылында нигездә мөселман бисермәннәр яши һәм алар биредә мәчет салуга каршы килмәгәннәр. Шуңа күрә бүген биредә мәчет ачылу – мәчетне яңарту гына түгел, электән килгән динне аякка бастыру ул. Моңың нигезе дә бар: әулия кабере, XIV гасыр башына караган болгар кызының кабер ташы. Әмма боларны бүгенге бисермәннәрнең бабалары белән турыдан-туры тоташтырып булмый. Минем фикеремчә, бисермәннәрнең мөселман бабалары бу тирәгә соңрак килгән. Билгеле, моңың ниндидер жирлегә булган. Бу жиргә тиктомалдан гына килеп утырмаганнар. «Бисермән» сүзе урыс теле күзлегеннән караганда «мөселман» сүзенен бер варианты – «басурман». Әмма татарлар аларны «бичермән» дип йөрткән. Минемчә, бу сүз кенәзләрнең, биләрнең чуралары дигән мәгънәне дә аңлата. Соңрак моны урыслар үз телләренә яраклаштырган. Хәер, шунысы да бар: удмуртлар татарны «бигер» дип әйтә. Бәлкәм «бичермән», «бигер» атамаларының да уртаклыгы бардыр? Әлеке болгарлар, бигерләр татар кенәзләренең чураларына, колларына әйләнгән, күрәсен. Бу хәл сөйләшлөрдә дә күренә. Нократ татарлары белән Кистем авылы татарларының сөйләше бер үк булса, бисермәннәрнең сөйләше Нократ сөйләшеннән шактый нык аерыла. Гомумән, төрле авылда төрле сөйләшне ишетергә мөмкин. Ни кызганыч, үз вакытында аларны чагыштырып өйрәнүче булмады. Нократ татарлары теле – Арча кенәзләре теле ул. Кыпчак кабиләсеннән чыккан Алтын Урда татарлары болар. Касыйм шәһәрндә һәм тирәсндә дә шушы сөйләшкә тап буласың. Бу якларда экспедициядә йөргәндә Гали Рәхим язып алган риваятьтә өч туган була. Алар Касыйм, Нократ һәм Болгарга барып тоташалар.

Минемчә, хәзер биредә төп бурыч – Нократ татарлары белән Чыпчы бие татарларын тоташтыру. Малмыж яклары белән Нократ яклары да аерымрак. Ни кызганыч, Чыпчы бие жыенында Нократ татарлары катнашмады. Ишетүемчә, И. Касыймов киләсе елның март аенда традицион культура буенча конференция уздырырга жыена. Аны, Нократ татарларын да жәлеп итеп, төбәкара конференция итеп үткәрергә мөмкин. Халкыбыз менә шушылай төбәк-төбәк булып оешканда татарны өнәмәүче хәрәкәтлөргә каршы тору ансатрак булыр иде. Удмуртиядә йөз меңнән артык татар яши, аларны әле тагы да берләштерәсе бар. Оештыру, берләштерү ягыннан әлегә Чыпчы бие жыены бик мөһим чара була ала.

P.S. Сүз унаеннан. Телче галимебез Рифкать Әхмәтжанов «Татар теленен этимологик сүзлегә» хезмәтендә Плано де Карпинига нигезләнеп, бисермәннәргә «Чыпчы буенда яшәүче удмуртлашкан төркиләр, борынгы зур бер төрки халык – мөселман кыпчаклар» дип билгеләмә биргән, «венгерларның бер группасы «бөсзөрмен» дип аталган, бичермәннәр Алтын Урда чорында салым жыючылар булган» дип тә язган.

Рәшит Минһаж

ЮЛДАН ХӘБӘРЛӘР...

Хәзер тизлек заманы – тиз йөрибез, эшлибез, яшибез. Бу тизлек матбугатка да бик нык тәэсир итә, чөнки яңалыклар мизгел эчендә килеп житә. Элеккеге кебек, конвертка салып хат жиберүләр бетте, хәтта күп очракта электрон почталар да кирәк түгел, бу эшне төрле социаль челтәрләр, ватсап, телеграм каналлары үти башлады. Мин үзем дә хәзер юлда күргәннәремне минуты-секунды белән интернетка куеп барам, чөнки иртәге көнгә аның кызыгы калмый. Ә сәфәрәмнән кайткач, шушы күргән-белгәннәремә нигезләп, зуррак мәкалә дә язам, ә кайберләре шул «юлдан хәбәрләр» булып кала. Аларда да бит кызыклы күзәтүләр, әһәмиятле фикерләр бар! Менә шул юлда язганнарым юкка чыкмасын, кәгазь матбугатта да теркәлеп калсын өчен, мин аларны бастырырга уйладым, милләткә файдасы тисен!

Бу хәбәрләрем – Әгерҗе районыннан, эшнең башы.

Әгерҗенең тарихи татар авылларында...

Татарстанның иң чигендә булган Әгерҗе районындагы тарихи татар авыллары белән танышуым дәвам итә. 16 август көнне без, Бөтендөнья татар конгрессының Әгерҗе бүлегә житәкчесе Вәсилә ханым Хәкимова һәм мин, районның Баржы Умга, Кичкетан һәм Татар Шаршадысы авылларында булып, халык белән очраштык. Безгә районның төбәк тарихын өйрәнүчеләр оешмасы житәкчесе, үзе дә берничә китап авторы Ромель әфәнде Маннапов ярдәм күрсәтте. Баржы Умга – драматург Тажи Гыйззәтнең туган авылы, мәдәният йорты да аның исеме йортә, безнең халык белән очрашу шунда булды. Ә Кичкетан исә урта мәктәпле, табигать тыюлыгы булган, милләткә күренекле шәхесләр биргән зур татар авылы икән. Казахстанда зур хакимият эшләрендә эшләгән, танылган язучы Сабир Шәрипов (Мөхәммәтсабир Дәүләтшин) биредә туган. Бүгенге көндә Госдумада депутат булып торган Айрат Фәрраховның нәсел башы да шушы авылдан булып чыкты. Китапханәдә узган очрашуга халык күп килгән иде, ижатымны да, татар әдәбиятын да бик яхшы беләләр икән, алар белән эчкерсез сөйләшү булды. Без шулай ук Кичкетан мәчетендә дә булдық, табигать тыюлыгы белән дә таныштык.

Татар Шаршадысы авылы исә атаклы Тәфкилевләр белән бәйле, биредә аларның утарлары булган. Татар морзасы Сәетгәрәй Тәфкилев үзенең кызы Өммегөлсемне кумык милләтеннән булган Шәех-Али морзага кияүгә бирә, Шаршады жирләре һәм урманнары кызына туй бирнәсе итеп бирелә. Шәйхәли боярның бай утарында затлы татарлар еш кунак булалар, биредәге искиткеч табигать, кара урманнар, елга-күлләр берәүне дә битараф калдырмый. 1913 елда Шаршадыда күренекле язучы Гаяз Исхакый да бер атна кунак булып китә.

Шәйхәли морзаның һәм гаиләсенең төп яшәү урыны Петербург каласы булса да, жәйләрен алар Шаршадыда уздыралар, башкалада да, монда да гажәеп матур мәчетләр салдыралар, әмма Шаршадыдагы тарихи мәчет биңасы 2009 елда янып юкка чыккан.

Шаршады авылында тарихи Тәфкилевлар утары. Ак сарай. Элеккеге күренеш.

Өммегөлсем белән Шәйхәли морзаның Әскәр исемле уллары да милләт тарихында бик билгеле шәхес. Ул революциядән соң Казанда гарәп хәрәфләре белән язу машинкасы уйлап табучы, «Пишмаш» заводына нигез салучы һәм аның житәкчесе, репрессия корбаны, сөргеннәрдә дә исән кала алган. Шаршадыда бу нәселне һәм гомумән авыл тарихын Зөлфия ханым Нәфыйкова өйрәнә, китап яза. Ул узган ел Шәех-Алиның туган якларында, Дагыстанда да булып кайткан, күп мәгълүмат тапкан. Безнең Шаршадыдагы очрашуны да, китапханә һәм мәдәният хезмәткәре ярдәме белән, Зөлфия ханым оештырды, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын! Очрашу мәдәният йортында булды, анда балалар да күп килгән иде!

Шаршадыда без шулай ук тарихи урыннарда, авыл музееда һәм китапханәдә дә булдык. Барлык авылларда да мин үземнең китапларымны бүләк иттем, төбәк тарихчыларының «Туган жир» журналын тараттым. Алга таба сәфәребез Әгерже районының иң ерак чигенә урнашкан Красный Бор – Пәнжәр якларына булачак иде.

16.08.23. Шаршады авылы.

Тугызбуй авылларында...

Әгерже районының көньяк-көнчыгышында, бөтен яктан диярлек Удмуртия чолганышында, буе белән тугызлап татар авылы сузылып киткән, халык телендә ул Тугызбуй, дип атала. Алар Әгержедән дә 80–90 чакрым ераклыкта, кара урманнар уртасында, үз көйләренә үзләре яшәп яталар. Күптән барасым килеп йөри идем, августның соңгы челләсендә улым белән шул тарафларга юл алдык. Тугызбуйның өч авылында халык белән очрашуны

Бөтендөнья татар конгрессының Әгерже бүлгегә рәисе Вәсилә ханым Хәкимова оештырды, урыннарда жирле зыялылар күтәрәп алды, Аллаһ ярдәме белән без бу эшнә башкарып чыктык.

Сәфәрбезне районның иң читенә урнашкан Красный Бор авылыннан башларга булдык. Гомер буге урыс авылы булган авыл бу. Тарихи чыганаclarдан күренгәнчә, элек Пьяный Бор дип аталган бу авылга нигез 1600 елны, имеш, атаман Ермактан качып киткән казаклар тарафыннан салына, алар Кама аръягынан монда күчә. Бу авылның татарча исеме – Пәнжәр, Тугызбуй татар авыллары заманында үзгә шушы урыс авылында булган Красноборский районына кергәннәр (1930–1960 еллар). Хәзер биредә мең ярымлап кеше яши, шуның чиреге – татарлар. Безнең халык бирегә совет чорларында күчеп килә башлый, әмма ул чакта мәчетләре булмый, гаепләргә мулла өендә укыйлар. 2013 елда татарлар Красный Борда мәчет сала башлыйлар һәм 2017 елда халык акчасына аны төзеп бетерәләр. Мәскәүдәге Татар Штабы житәкчесе Рөстәм Ямалиев та мәчет төзелешенә күп ярдәм иткән, хәзер дә туган якларына кайтып, ифтар мәҗлесләре уздыра икән. Без дә бу мәчеттә булдык, имам Рәшит хәзрәт Мөхәммәтдинов белән бистәдә яшәүче татарларның тормышы турында сөйләштек, фикер алыштык.

Без шулай ук китапханәдә дә булдык, татар китаплары белән кызыксындык. Монда татар китаплары шактый, әмма аларны укучылар аз, чөнки күпләр татарча белми. Биредә без төбәк тарихы буенча шактый мәгълүмат алдык. Урта мәктәптә музей барлыгын ишетеп, шунда киттек, әмма анда татарлар белән бәйлә әллә ни тапмадык. Аның каравы Чулман буеннан табылган мамонт, мөгезборын сөякләре, зубр мөгезе иң борынгы чорларның дәлиле булып, музейда сакланганын күрдөк. Мәктәптә татар теленә укытылуы белән кызыксындык, барлык жирдәгә кебек, атнага өч сәгать укытыла икән. Кайчандыр удмурт теле дә укытканнар, анысы хәзер юк инде.

Үзөбезгә кирәк мәгълүматларны алып, татарлар белән аерым очрашып, алардагы тарихи чыганаclar, нәсел шәжәрәләре белән танышып, юлыбызны татар авыллары буйлап дәвам иттек. Бик борынгы тарихлы, мәгърифәтле Исәнбай авылы китапханәсендә тирән эчтәлекле очрашу, милләттәшләр белән аралашу булды. Биредә «Ак калфак» татар хатын-кызлары оешмасы барлыгын белдек, алар үзләренә эшчәнлекләрен тарих һәм мәгърифәтчелек юнәлешендә алып баралар. Мин дә милләт һәм төбәк тарихына зурлап тукталдым. Бу авыл янында 1910 елны хәзинә табыла, моннан 2 мең ел элек яшәгән кешеләргә бронзадан ясалган бизәнү әйберләре булып чыга ул. Әмма бу тирәләрдән табылган бөтен тарихи ядкәрләргә дә археология фәнендә «пьянобор культурасы» дип аталган мәдәният вәкилләренә бирәләр, ә ана фин-угыр кабиләләре, хәзерге удмуртларлар дөгъва кыла. Югыйсә, бу жирләрдә төркиләргә борынгы бабалары һуннар һәм скифлар да көн күргән бит! Бу төбәктә шулай ук Нократ һәм Казан татарларының нәсел дәвамчылары, данлыклы Кара бәк токымы яшәгәнлегә дә билгеле. Заманында Исәнбай авылы Тугызбуйның үзгә булып, волость үзгә

дә монда урнашкан, анда өч мәчет, мәктәп һәм мәдрәсә эшләп килгән. Исәнбай хәзер дә урта мәктәпле, мәчетле, мәгърифәтле авыл. Бу авылның өлешчә борынгы тарихы да язылган, хәзер дә язылып ята. Исәнбай милләтебезгә ике татар язучысын биргән авыл – Алабугада яшәүче Гөлзада Әхтәмова һәм бүген дә туган авылында көн күрүче Әлфирә Низамова. Әлфирә ханым безнең очрашуны оештыруга да күп көч куйды, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын...

Икенче авыл – Кадыбаш, анда да очрашу китапханәдә булды. Кадыбаш та бик төзек татар авылы булып чыкты, үзләренә тормыш алып бару өчен бөтен нәрсәләре бар. Кадыбаш урта мәктәбе укучылары, Исәнбайныкылар кебек, Казанда уздырылган татар теле бәйгеләрендә, олимпиадаларда гел алдынгы урыннарны алалар. Авыл аша зур юл – Урал-Себер якларына федераль трасса үтә. Халык, нигездә, игенчелек, терлекчелек, кортчылык белән шөгыльләнә. Авылның тарихы язылып ята, диделәр. Галимнәрнең әйтүенчә, Кадыбаш авылы бик борынгы, монда да нигезне Нократ татарлары салган, дип фаразлана. Бу жирләр аларга Явыз Иван тарафыннан бирелгән, дигән версияләр дә бар, шулай ук Казан якларыннан чукундырудан качып килүчеләр дә булган. Ягъни, бер үк авылда басып алучыларның да, аларга каршы көрәшүче татарларның да нәсел дәвамчылары яшәгән һәм яши, дигән сүз...

Кадыбаш элек-электән мәчетле һәм мәдрәсәле авыл булган, 1898 елда монда земство тарафыннан рус-татар мәктәбе дә ачылган. 1905–1906 елларда бу мәктәптә Казаннан килеп Исхак Казаков укыта, эмма авыл картлары аны, татар балаларын урыс итүдә гаепләп, Кадыбаштан китәргә мәжбүр ителәр. Нәтижәдә, урыс мәктәбендә жәдитчә укыта башлыйлар, дин дәрәсләре дә керә.

Кадыбаш авылында Әгерже районының элеккеге хакимият башлыгы, хажы Фәрит Габбасов туып-үскән. Бу авылда шулай ук халыкара әдәби бәйгеләрдә жиңү яулаган, берничә китап авторы Нурания Төхбәтуллина-Көбәш тә яши. Ул үзе шушы районның Биектау авылыннан, эмма гомер буе Кадыбаш мәктәбендә укыткан, директор да булып торган, хәзер лаеклы ялда һәм ижат белән шөгыльләнә.

Кадыбаштан соң юлыбыз Девятернә-Мазарасты авылына булды, монда инде халык кич белән көтү кайткач кына клубка жыйелды. Безне гармуннар уйнап, жырлап каршы алдылар, очрашу да шул рухта үттә, чыгышлар милли жыр-биюләр белән аралашып барды. Девятернә авылында татар мәдәниятын, милли рухны Фәнис һәм Галия Арслановлар гаиләсе тотып тора, әфәрин аларга!

Бу авылда да ижат белән шөгыльләнүчеләр, шигырь язучылар шактый икән, алар арасында яшьләр дә бар. Девятернәдә сүз күбрәк татар әдәбияты турында барды, миңа сораулар да, нигездә, ижатым турында булды. Күренеп тора, залга интеллектуаль яктан эзерлекле, китап укый һәм фикерли торган халык жыйелган. «Без мондый очрашуларга, сөйләшүгә бик сусаган идек, – диде алар. – Хәзер язучылар авылларга килми бит, татар тарихчыларын да күргәнебез юк. Югыйсә, тел дә, тарих та монда саклана, татар авыллары бар чагында, аларны өйрәнәп калсыннар иде, килсеннәр иде безгә!»

Мин үзем дә һәр очрашуда татар авыллары, аларның тарихы һәм язмышы, бүгенге тормышы һәм проблемалары турында сөйләдем. Ничек кирәк бу татар авылларына дәүләтнең игътибары һәм ихтирамы... Авыл халкы гомерендә дә эшлэгәнненең әжерен алмады, дәүләт тарафыннан кадер- хөрмәт күрмәде, бары тик үзенең тырышлыгы белән генә яшәде. Инде алга таба да шулай давам итсә, без авылсыз һәм телсез калачакбыз бит! Татарстан хөкүмәте, хакимият тарафыннан татар авылларын саклап калу буенча махсус дәүләт программасы булдырылмаса, бу көн бик тиз килеп житәргә мөмкин, Аллаһ сакласын!

Өгерже районына август сәфәрем тәмам. Без Вәсилә ханым белән жиде урында—Баржы Умга, Кичкетан, Шаршады, Красный Бор, Исәнбай, Кадыбаш, Девятернә авылларында булдык, китапханәләрдә, клубларда, мәчетләрдә халык белән очраштык, дөнья хәтле мәгълүмат тупладык һәм тараттык. Бу изге эштә безгә ярдәм иткән барлык кешеләргә дә зур рәхмәтләремне әйтәм! Өгерже районы буенча алга таба да эшбезне давам итәргә уйлыйбыз, биредә төбәк тарихчыларының жыелышын уздырырга ниятлибез, ин шәә Аллах! Казан тарафыннан иң еракта булган һәм шактый онытылган бу төбәккә бөтен зурлыгы һәм матурлыгы белән кабат милләткә күрсәтер вакыт житте.

18.08.23.

Затлы нәсел дәвамчылары янында

Татарстан Республикасының дәүләт бәйсезлегенә көнәндә, Казанда, милләтебез өчен зур эшләр башкарган затлы нәсел дәвамчылары белән очраштым. Аларның бабалары Мөхетдин Корбангалиев—педагог, профессор,

Мөхетдин Корбангалиев хатыны Гайиә, балалары Мөкәррәмә, Салих һәм Хәлимә белән. 1911 ел, Казан.

татар теле буенча күпсанлы дәрәслекләр авторы, сугышка хәтле үк Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасына нигез салган һәм аны житәкләгән. Улы Салих Корбангалиев—утызынчы елларда Татарстан Жөмһүриятенә сәламәтлек саклау комиссариаты (министрлыгы) житәкчесе, Казан дәүләт медицина институтының беренче ректоры, медицина фәннәре докторы, аның исемен Казан урамнарының берсе йөртә. Мөхетдин Корбангалиевның кызы Хәлимә—биология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты профессоры. Ө олы кызы Мөкәррәмәнәң язмышы алай сөенечле булмый, ул Сталин лагерьларын үткән фаҗигалә шәхес. Бу очрашуым да аның нәсел дәвамчылары белән булды.

Мөкәrrәмә дә югары белемле медик, табиб-рентгенолог, үпкә чирләре, туберкулез буенча зур белгеч була. Синтетик каучук заводында шартлау чыккач, 1936 елның ахырында аның ире Шһап Сәйфине, инженер буларак, диверсиядә гаепләп кулга алалар һәм атып үтерәләр. Мөкәrrәмә исә 1938 елның 20 гыйнваренда кулга алына, 8 яшьлек Әнже белән 6 яшьлек Ирек тә чиркәү төрмәсенә ябыла. Мин хәзер инде 92 яшькә житкән Ирек Корбангалиев һәм Әнженең кызы Регина Сәйфи белән очраштым. Бу нәселнең йөз еллык данлы һәм фажигале тарихы тагын күз алдымнан үтте, аның тере шаһитлары каршында утырам бит...

Узган гасырның 30 нчы еллары – Мөхетдин Корбангалиевның иң күп һәм иң нәтиҗәле эшләгән чоры. Егерменче елларда ул, галим буларак, гарәп әлифбасында дәрәслекләр, программалар, сүзлекләр әзерләгән, утызынчы елларда исә боларның барысын да латин хәрәфләрендә эшләргә кирәк була, кырыгынчы еллар башында исә тагын үзгәреш – кирилл әлифбасына күчәләр. Милли мәктәпләргә дәрәслекләр әзерләүдә төп белгеч буларак, бөтен җаваплылык Мөхетдин Корбангалиевка төшә. Шәхси тормышында исә зур фажиға: кызының бөтен гаиләсе кулга алынып төрмәгә ябыла, яшәгән фатирларын тартып алалар. Житмешкә житеп килгән, сәламәтлеге шактый какшаган ата кеше кызы Мөкәrrәмә һәм оныклары өчен соңгы көрәшкә ыргыла. Олы улы Салих, үз артыннан эзәрлекләү сизеп, 1935 елда Ленинградка китә һәм калган гомерен шунда яши.

Мөхетдин Корбангалиев исән вакытында кызын төрмәдән чыгара алмый, әмма оныкларын НКВД тырнагынан коткара, алар әниләре лагерьдан кайтканчы, бабаларында яши. Мөкәrrәмәне, халык дошманы дип, 8 елга хөкем итеп, Казахстанга, Карлагка сөрәләр. Кызын төрмәдән чыгару өчен, кая гына, кемгә генә язмый ата кеше! Татарстан Прокурорынан башлап, Сталинга, Бериягә... Иректә калган ике баласы – Салих белән Хәлимә дә кайберләренә кул куя, икесе дә ул вакытта фәндә танылган кешеләр була. Бу хатларның ярдәм итү-итмәве – билгесез, ә Мөкәrrәмәне ярты сроктан соң чыгаралар. Тик әтисе аны күреп өлгерми, кызы төрмәдән кайтырга берничә көн калгач, йөрәге ярылып үлә. Бу хал 1941 елның 3 июнендә була...

Өлбәттә, Мөкәrrәмәгә Казанда яшәргә дә, эшләргә дә рөхсәт итмиләр, ул балаларын алып, Минзәләгә китәргә мәҗбүр була, анда хастаханәгә эшкә урнаша. Сугыш вакытында үпкә чирле, яралы солдатларны дөвалый, аларның соңыннан рәхмәт әйтеп язган хатлары гаилә архивында һаман саклана. Әмма рентгенолог булып эшләү, лагерь газаплары Мөкәrrәмәнең саулыгын нык какшата, анда үпкә рагы башлана. Мөкәrrәмә Мөхетдин кызы 1949 елны, 45 яшендә, Казан хастаханәсендә вафат була.

Мөкәrrәмәнең балалары Әнже белән Ирек ул чагында Казанда укый, кызы медицина өлкәсен, улы географ белгечлеген сайлый. Язмыш аларның икесен дә Әлмәт шәһәренә китерә, биредә гаилә корып, балалар үстерәләр. Соңыннан барыбер туган шәһәрләре – Казанга әйләнеп кайталар. Әнже

Шиһап кызы бу дөньяда юк инде, әмма әти-әнисенң архивын барлап, аларның тулысынча аклануын белеп китә, моның өчен үзе дә күп тырыша. Хәзер аның бу изге эшен кызы Регина Сәйфи дәвам итә, гаилә архивын саклый. Ул әнисенң теге елларда язган көндәлеген тапкан, хәзер шуларны эшкәртә. Танылган жырчы, педагог Регина Сәйфи, ире, музыкант, танылган пианист Марат Сиражетдинов белән ике ул үстергән, Мөхетдин Корбанғалиевның затлы нәселен дәвам итүчеләр бар, шөкер!

Мөхетдин Корбанғалиевның кече кызы, университет профессоры Хәлимә Корбанғалиева әтисе турында галимә Флера Сафиуллина белән бергә, 2008 елда «Герой Труда Татарстана профессор М.Х. Курбанғалиев» дип аталган китап чыгарган. Ул да нәсел тарихын саклау буенча күп эш башкарган. Ирек Корбанғалиев исә заманында географ һәм педагог булып эшләгән. Гомер буге рәсем ясауы, сәнгатькә мөхәббәт аны Камал театрына рәссам-бутафор итеп китергән һәм шуннан лаеклы ялга чыккан. Моннан тыш Бауман урамында кешеләрнең портретларын ясаган. Ирек абый рәсемле альбомын миңа бүләк итәм, диде, ә мин аны бабасының туган авылына – Әгерҗе районының Биектау авылы мәдәният йортына тапшырачакмын, ин шәә Аллах! Ул авылда Мөхетдин Корбанғалиевны бик хөрмәт итәләр, олылыйлар, мәдәният йортында аның истәлегенә күргәзмә булдырылган, хәтер кичәсе уздырылган.

Без килгәндә, Ирек абый урын өстендә ята иде, егылып, оча сөяген имгәткән. Әмма зиһене бик ачык, хәтерә яхшы, күңеле нечкә икән. Әнисе турында сорашканда, күзләренә яшь килде, тавышсыз-тынсыз, ирләрчә елап та алды. Теге чакта аларны тентергә һәм кулга алырга төнлә киләләр. 6 яшьлек Ирекенң күңеленә иң уелып калганы: тентергә керүче хәрби аның кулындагы карандашны тартып ала. Булачак рәссам өчен ул карандаш иң кадерле нәрсә бит инде. Малай карандашын бирмәс өчен елый-елый тартыша, әмма барыбер алалар. Балаларны типкәләп, Казан уртасындагы чиркәүгә китереп ташлыйлар, анда башка тоткын ятимнәр арасында, бабалары килеп алганчы яшиләр...

Ирек абый ул еллар турында шактый сөйләде, улым аларны аудиогоа яздырып барды, алдагы язмаларымда кинрәк файдаланырмын әле. Ирек Корбанғалиевның уллары да бабай инде, оныклары үсә. Бу нәселдә күпчелек медиклар һәм музыкантлар икән. Әмма шәһәрдә туып-үскән татар зыялыларының нәсел дәвамчылары да, гадәттә, үзләре кебек урыс телле була, аларга катнаш никахлар да ят нәрсә түгел. Миңа да татар теле белгече Мөхетдин Корбанғалиевның нәсел дәвамчылары белән вакыт-вакыт русча аралашырга туры килде...

Ирек абыйга бабасының туган яклары Әгерҗе районыннан күчтәнәчкә бал, дини китаплар алып килгән идем, шуларны биреп, китәргә жыендык. Улым Коръян укыды, шушы затлы нәселдән бакыйлыкка күчкәннәр рухына дога кылдык, исәннәргә шифа, сәләмәтлек теләдек. Ирек абыйның тагын күзләренә яшь килде, коры сөяккә калган кулларын күтәрәп, дога кылды... Аллаһы Тәгалә аңа ярдәмче булсын, авыруына шифа бирсен иде!

Быел Мөхетдин Корбангалиевның тууына – 150 ел. Әмма Казанда ана әллә ни эзерлек эшләре күренми. Югыйсә, 1921 елда ук Татарстанның «Хезмәт Батыры» исемен алган шәхес бит ул! Шул елны яшь республикада татар теле дәүләт теле дип игълан ителгәч, шуны тормышка ашыруның план-программасын эшләп биргән, урысларны татарчага өйрәтү өчен дәреслекләр язган галим! Элеккеге белгечләребез режим тарафыннан юк ителгәч, алардан калган йөкне үз жылкәләренә алган, милли мирасны саклап калуда искиткеч күп эшләр башкарган татар кешесе бит ул! Боларны хәтта теге елларда да яхшы аңлыйлар, аның үзенә кагылмыйлар, егылып үлгәнче эшләтәләр. Татнарком-прос 1926 елның 9 декабрендә Мөхетдин Корбангалиевның фәнни-педагогик эшчәнлегенә 30 ел тулуны зурлап билгеләп үтә. Бу юбилей уңаеннан, Татарстанның Халык мәгариф комиссариаты Казан урамнарының берсенә Мөхетдин Корбангалиев исемен бирергә, дигән карар чыгара, әмма ул бирелмичә кала. 1994 елда фәнни жәмәгәтьчелек галимнең тууына 120 ел еллыгын билгеләп уза, монда Мөхетдин Корбангалиев истәлегенә мемориаль такта куярга, шулай ук Казанның берәр татар мәктәбенә галимнең исемен бирергә тәкъдим ителә. Әмма боларның барысы да кәгазьдә генә кала. Казанда Мөхетдин Корбангалиев исемендәге урам да, мәктәп тә, истәлек тактасы да юк. Бары тик туган авылы Биектауда гына аны онытмыйлар, искә алалар. Шушы авыл мәктәбендә укытып, лаеклы ялга чыккан Эльза Сибгатова «Бөек Себер юлында Биектау» (Өгерже, 2021) исемле китабында якташы Мөхетдин Корбангалиевка тулы бер бүлек багышлаган. Ул шушы темага фәнни конференцияләрдә чыгыш ясый, мәкаләләр яза, зур рәхмәт аңа! Әмма Мөхетдин Корбангалиев Өгерже кысаларына гына сыя торган шәхес түгел, аның юбилеен милләт-күләм дәрәжәдә билгеләп үтәргә кирәк. Ул моңа бик лаек!

30–31 август, Казан–Чаллы.

Төбәк тарихчылары жыены

21 сентябрь көнне Өгерже районының Шаршады авылында төбәк тарихчыларының беренче зур жыены үттә. Моңы хәтта бу төбәк өчен тарихи вакыйга дип тә әйтергә мөмкин, чөнки Өгерже районында татар краеведларының болай күпләп жыелганы юк иде әле. Ни өчен Шаршады авылы, дигәндә, моның да сәбәбе бар – чөнки ул тарихка үзенң данлыклы Тәфкилевләр утары, шунда кадерле кунак булган Гаяз Исахыйлары, утар хужасы, армия генералы, кумык милләтеннән булган Шәех-Алилары, аның улы, татарга гарәп хәрәфле язучы машинкалары ясап биргән Әскәр Шәехәлиләрә белән кереп калган бит! Шуңа күрә жыенда Шәех-Алиның Дагыстаннан килгән якташы – Абдрахман Хажи улы Мөхәммәтнең катнашуы бер дә гажәп түгел, чөнки Шәех-Али Дагыстанда милли каһарман. Ә Абдрахман Хажи улы Мөхәммәт исә Дагыстанның Удмуртиядәге вәкиле икән. Шаршады халкы кадерле кунакларны бәләшләр пешереп каршы алды, ә табынны Дагыстаннан килгән жыләк-жимешләр бизәде. Авыл өстендә азан моңы яңгырап торды...

Өгерже төбәк тарихчыларының бу мәртәбәле жыенында Мәскәүдән якташлары, татарлар һәм төрки халыклар милли конгрессының рәисе Рөстәм Ямалиев та катнашты һәм чыгыш ясады. Шулай ук Бөтенрусия төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыятенен бюро әгъзасы һәм «Туган җир» журналының редколлегия әгъзасы буларак, бу жыенда мин, Фәүзия Бәйрәмова да катнаштым һәм үз сүземне әйттем.

Төбәк тарихчыларының очрашуы авыл музеедан башланып китте, анда мәктәп балалары кадерле кунакларны шигырьләр сөйләп каршы алды. Музей белән танышканнан соң, төбәкчеләр үзләренен эшләрен мәдәният йортында дәвам иттеләр, аларның эше «Түгәрәк өстәл» форматында узды. Түбән Кама шәһәрненән мөселман яшьләре үзәге җитәкчесе, шулай ук Кама арьягында татарлар һәм төрки халыклар милли конгрессы рәисе Даут Хәбибуллин Корьән укыды, Өгерже районы имам-мөхтәсип Габделкәрим хәзрәт Гыззәтуллин дога кылып, фатыйхасын бирде. Кичкегә авылы имам-хатибы, элеккеге мөхтәсип Азат хәзрәт Гатин Шаршады авылы мәчетнен тарихын сөйләде, бу тарихи бинаны саклап кала алмауларына борчылу белдерде. 1891 елда Сәетгәрәй Тәфкилев кызы Өммегөлсем-Шәех-Али акчасына салынган бу гажәеп матур мәчет бинасы совет чорында мәктәп тә, китапханә дә, киңет тә була, 2009 елда ул янып юкка чыга, аның урынына фельдшер-акушерлык пункты салып куялар.

Шаршадының төбәк тарихчысы, туган авылы турында китап язып тәмамлаган Зөлфия Нәфыйкова «Бер тарихта мең тарих» дип аталган бу очрашуны презентация рәвешендә алып барды, кечкенә авылның зур тарихын без экраннарда күрдек. Без анда Тәфкилевләр утарындагы Ак сарайны да, Гаяз Исхакый тезләнен намаз укыган Ак мәчетне дә, Шаршадының тарихи үткәнен, бүгенгесен дә күрдек. Авыл бүген дә шактый нык күренә, аның башлангыч мәктәбе, яңа мәчете, мәдәният йорты, бай китапханәсе, музей бар. Табигате бик матур, тарихы бик бай. Инде Зөлфия ханымның Шаршады турында китабы да басылып чыкса, бу тарихны бөтен татар халкы беләчәк, ин шәә Аллах! Шунисын да әйтергә кирәк, Зөлфия Нәкыйп кызы Дагыстанда, Шәех-Алиның туган авылы Эндирейдә дә булып кайтты, бу затлы нәселгә караган башка кешеләр белән дә элемтәдә тора. Тарих менә шулай языла ул!

Балачагы һәм яшьлеге Шаршадыда үткән талантлы уйлап табучы, Казанда «Пишмаш» заводына нигез салучы һәм аның директоры, репрессия корбаны Әскәр Шәех-Али улы турында да китап язылган булып чыкты. Ул 2019 елны Казанда басылып чыккан, рус телендә, «Эхо веков. Судьба изобретателя», дип атала, аның авторы – Маргарита Шәмсетдин кызы Бәдретдинова. Билгеле булганча, Әскәрнен хатыны – Суфия Шәһбазгәрәй кызы, данлыклы Әхмәровлар нәселеннән, Заһидә Тинчуринаның бертуган апасы. Гаяз Исхакый да Шаршадыга шушы яшь гайлә янына кайтып йөри, алар Петербургтан дуслар була, болар хакында Рабит Батулла язмаларынан да укып белергә мөмкин.

Соңгы бер елда Бөтендөнья татар конгрессының Әгерҗе бүлеген гомерен педагогикага, яшь буынга татар телен һәм әдәбиятын укытуга багышлаган Вәсилә ханым Хәкимова житәкли. Һәм ул үзенң төп игътибарын татар авылларына, аларның тарихын һәм бүгенге тормышын өйрәнүгә юнәлтте. Без аның белән шушы вакыт эчендә унбишләп авылда булдык, халык белән очраштык, проблемаларны өйрәндек, аларны Вәсилә ханым район житәкчеләре алдында да күтәрде. Шунысын да әйтергә кирәк, Шаршадыдагы төбәк тарихчылары җыенын өч кеше үз өстенә алды һәм башкарып чыкты – Әгерҗедән Вәсилә Хәкимова, Шаршадыдан Зөлфия Нәфыйкова һәм Кичкетаннан эшмәкәр, Әгерҗе районы төбәк тарихчылары оешмасының житәкчесе Рамил Маннапов.

Төбәк тарихчысы Зөлфия Нәфыйкова һәм БТКның Әгерҗе районы бүлеге житәкчесе Вәсилә Хәкимова.

Кызганычка каршы, Казаннан, Бөтендөнья татар конгрессыннан килүчеләр булмады, һәрхәлдә, аларга бу хакта алдан һәм кат-кат әйтелгән булса да... Рамил әфәнде бу җыенда Әгерҗе төбәгенең мең еллык бөек тарихы, ул тарихта күрше удмурт, мари, чуаш халыкларының да зур өлеше барлыгын сөйләде. Ул үзе дә Әгерҗе районының мәчетләре һәм чишмәләре турында китап язып тәмамлаган. Җыенга районның бик күп авылларыннан төбәк тарихчылары, шул хакта китап язучылар, язып ятучылар, музей хезмәткәрләре, китапханәчеләр килгән иде. Менә алар – Әгерҗе, Кичкетан, Иж-Бубый, Биектау-Мордыбый, Уразай, Кодаш, Тәберле, Салагыш, Тирсә, Кырынды, Исәнбай, Иске Эсләк, Нарат, Шаршады үзе... Моннан тыш, Әгерҗе үзәк китапханәсеннән, «Әгерҗе хәбәрләре» газетасы редакциясеннән, Удмуртиянең «Яңарыш» газетасы редакциясеннән дә вәкилләр бар иде. Бүгенге көндә Әгерҗе районы татар авыллары турында 15 китап язылган, кайбер авторлар

бу жыенда да катнашты. Эльза Сибгатова – «Бөөк Себер юлында Биектау», Тэнзилә Ибраһимова – «Чал тарихлы Уразаем», Гөлфидә Мәрданова – «Иске Эсләгем – гомер бишегем» китапларының язылу тарихын сөйләделәр, Раиф Гәрәев һәм Алсу Хисмәтуллина Иж-Бубый тарихын, Шаршадыдан Раушания Баһаветдинова Шәех-Али турында, Әгерҗе үзәк китапханәсеннән Миләүшә Шәйхетдинова талантлы һәм фажигале язмышлы татар шагыйре Даут Гобәйди хакында, Даут Хәбибуллин туган авылы турында чыгыш ясадылар. Мәскәү кунагы Рөстәм Ямалиев исә әнисенең туган авылы Салагыш, әтисенең туган жире Уразай турында бик кызыклы мәгълүмат бирде. Ул шулай ук Әгерҗе төбәгендә туып-үскән танылган шәхесләр турында документаль фильм төшерергә жыенуларын хәбәр итте, алар турында төгәл мәгълүмат сорады. Рөстәм әфәнде үзе белән «Үз жиремдә – үз телем» дип аталган китапларын да далып килгән иде, аларны халыкка бүләк итте.

Минем чыгышым исә ике өлештән торды, беренчесе – Әгерҗе районында төбәк тарихын өйрәнүнең торышы, икенчесе – Биектау авылында туып-үскән күренекле тел белгече, күп дәрәслекләр авторы, педагог-профессор Мөхетдин Корбангалиев һәм аның нәсел дәвамчылары турында. Билгеле булганча, Мөхетдин Корбангалиевның тууына быел 150 ел тула, әмма аны Казанда зурлап билгеләп үтәргә жыенмыйлар. Аны Әгерҗедә яки туган авылында булса да билгеләп үтү турында сүз булды. Мөхетдин Корбангалиевның репрессия корбаны булган кызы Мөкәррәмәнең фажигале язмышы да күпләр өчен яңалык булды. Кызганычка каршы, монысы да безнең тарих. Һәм без аны белергә тиеш.

Әйе, татар жәмгыятендә төбәк тарихын өйрәнүчеләр бик нечкә, аз санлы, әмма бик затлы катлам. Бу эшкә теләсә кем тотына алмый, тотынса да, башкарып чыга алмый. Авыл жирендә яшәп, тарих язучу бик авыр, чөнки бөтен архивлар, зур китапханәләр, кирәкле оешмалар барысы да шәһәрләрдә. Интернетта да бөтен нәрсә юк, барыбер кирәкле материалны күп очракта аягың белән йөрәп табарга туры килә. Инде язып бетергәч, китап итеп чыгарырга акчасы кирәк, авыл халкында андый акча юк, ә хакимият ярдәм итәргә атлыгып тормый. Ярый да авылдан берәр бае булып, ул ярдәм итсә, әмма ул очракта китапның күр өлеше аның турында булырга мөмкин. Менә шундый зур каршылыкларны уза-уза гына дөньяга килә ул төбәк тарихы турында китаплар! Ә аларның авторларын күп очракта Казан белми дә, презентацияләр турында сүз дә була алмый. Югыйсә, вакытларын, гомерләрен туган авыллары турында китап язуга багышлаган бу фидакарь затлар рәхмәтнең иң олысына, кадер-хөрмәтнең иң зурысына лаек бит, чөнки алар милләт тарихын язучылар! Шуңа күрә, мин алар янында, алар белән...

21 сентябрь, 2023 ел.

Фәүзия Бәйрәмова

КРУГЛЫЙ СТОЛ КРАЕВЕДОВ В ДЮРТЮЛЯХ.

25 сентября 2023 г. в с. Кангышево Дюртюлинского района Башкортостана прошел круглый стол краеведов Дюртюлинского, Чекмагушевского и Кушнаренковского районов. Организаторами мероприятия стали краеведы Дюртюлинского района и «Общество татарских краеведов Республики Башкортостан». На круглом столе были заслушаны доклады на следующие темы: «История Беловоложья», «Городище Калатау как археологический памятник татарского народа», «История татарских деревень Кушнаренковского района», «Галимджан Ибрагимов о голоде в Урало-Поволжье». В рамках мероприятия также состоялась презентация книги краеведа из с. Старокангышево Дюртюлинского района Светланы Гареевой («Дүрт өйле, тау иле»), посвященной 300-летию г. Дюртюли по вновь открывшимся данным 1–4 ревизий. Мероприятие прошло в учебном классе мечети «Назметдин», построенной на финансовые средства уроженца данного села известного ученого Виля Султановича Мирзянова, проживающего в США.

Круглый стол включал в себя и культурные мероприятия. Члены татарского народного коллектива «Әллүки» исполнили в мечети мунажаты. Затем участники посетили дом известного ученого-химика Виля Мирзянова, где была устроена выставка книг Дюртюлинских краеведов, предметов домашней утвари татарского народа. Гостям были также продемонстрированы раритетные старинные записи на патефоне.

Далее участники встречи посетили могилу ишана Назметдина и осмотрели надгробный камень XVIII в., находящийся у д. Старокангышево. Эту деревню в народе называют «Тау Кангыш», потому как она расположена на высоком берегу р. Агидель в окружении оврагов и высоких холмов. От высокого утеса открывается красивый панорамный вид на всю ближайшую округу.

Собранием краеведов нескольких районов было решено усилить работу по изучению местной истории. Главное направление по мнению краеведов – это изучение истории Беловолжского улуса Казанского ханства, на территории которой ныне располагаются северо-западные и западные районы Башкортостана. Также в перспективе было признано необходимым усилить работу с исследователями Илишевского района, где татарское краеведческое движение представлено слабо и где в последние годы идет усиленная пропаганда по изменению национального самосознания местных татар.

Статья написана по материалам, предоставленным краеведом Ильмиром Мифтаховым.

Ильнар Гарифуллин

ВСЕРОССИЙСКИЙ СИМПОЗИУМ «ВЕХИ ИСТОРИИ»

Группа историков Татарстана из 6 известных ученых (доктора наук Д. Исхаков, И. Измайлов, Р. Исхаков, Г. Валеева-Сулейманова, кандидаты наук И. Миргалеев и А. Аксанов) 12–14 октября 2023 г. приняли участие в работе Всероссийского (с международным участием) симпозиума «Вехи истории», прошедшего в Челябинске. К этой группе присоединилась и кандидат исторических наук З.А. Тычинских (Тобольск). Татарские ученые провели встречу с татарской общественностью Челябинска (организовал встречу муфтий Челябинской обл. Ринат хазрат Раиф). В рамках симпозиума была совершена поездка в крупное с. Варна, основанное татарами – казаками, сохранившими верность исламу. Там в мечети состоялась встреча с татарским активом. Работа симпозиума прошла весьма плодотворно, были и ряд дискуссий по историческим проблемам, связанным с историей Золотой Орды, её культурным наследиям, более позднего развития народов Приуралья и Западной Сибири. Участники научного форума выразили благодарность его организатору Г. Самигулову и Д. Маслюженко. Мероприятие освещалось в местных СМИ. По пути в с. Варна ученые посетили известный как «башня Тамерлана» мавзолей (кэшене) XIV в., являющийся памятником тюрко-татарской культуры золотоордынского времени.

Встреча с татарской общественностью г. Челябинска. 11.10.2023.

СПАССКОМУ РАЙОНУ, БОЛГАРУ НУЖНО ВЕРНУТЬ КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

Спасский район, по иронии судьбы, остается единственным районом в Республике Татарстан, где нет краеведческого музея. Хотя в свое время район одним из первых в республике открыл такой музей, он пользовался вниманием жителей района и гостей города, но потом по какой-то причине был закрыт.

Историко-краеведческое наследие района долгое время было сгруппировано в Куйбышевском доме пионеров. Затем материалы, оформленные в виде экспозиции, функционировали как филиал Государственного музея ТАССР. В дальнейшем, из-за ветхого состояния здания, музей был расформирован, а его материалы поступили в фонды Болгарского музея-заповедника и не выставляются ввиду отсутствия помещения. Но эти экспонаты нужны здесь и сейчас!

Отсутствие музея и полноценной экспозиции краеведческого направления – это потеря историко-культурного кода, глубоких традиций, утеря связи поколений, основанной на базе гуманизма и патриотизма.

Краеведческий музей нужен, чтобы знать, помнить, гордиться своими земляками – героями войны, а это 6 Героев Советского Союза: А.М. Беркутов, П.Я. Гурьянов, П.Т. Лихачев, Г.М. Мошанин, С.П. Спирьков, Г.И. Филиппов. У нас 4 полных кавалера Ордена Славы: А.И. Башкиров, Н.И. Зотов, П.А. Карпов, В.И. Филиппов. Наш земляк, боец Великой Отечественной войны Г.Ф. Баринов, участвовал в первом Параде Победы в 1945 г. Участник войны Г.Е. Вахромеев был личным шофером у легендарного маршала Советской Армии Н.Н. Воронова, сделавшего артиллерию «Богом войны».

И про нашего земляка Абдуллу Алиша, одного из бесстрашных джалиловцев, погибших в фашистских застенках и не предавших Родину, дети тоже должны хорошо знать. А у нас отсутствуют возможности проводить работу по патриотическому воспитанию молодежи, привитию чувства любви к родному краю, Родине, ее защите, что сегодня чрезвычайно актуально, на примерах истории, биографии этих мужественных личностей и сегодняшних самоотверженных воинов.

Немало среди выходцев из Спасского района и героев производства. Это 5 Героев Социалистического Труда: Г.К. Гиматдинов, Е.И. Грехова, Б.Г. Егоров, Н.А. Соболев, К.К. Чегодаева; 3 Героя Труда: В.Н. Варгин, Л.М. Дубова, Гарифулла Мухаметшин. Доярка из совхоза «КИМ» Татьяна Ходакова была депутатом Верховного Совета СССР. Заслуженный работник культуры ТАССР М.Х. Бикбулатова была делегатом XII съезда ВЛКСМ. Директор Измерской школы А.С. Салахов был одним из 7 педагогов, удостоенных звания «Народный учитель СССР».

Немало заслуженных людей в других сферах. Среди почетных граждан Спасского района – М.Ш. Шаймиев, И.Е. Непомнящий, К.А. Нугаев и др.

СПАССКОМУ РАЙОНУ, БОЛГАРУ НУЖНО ВЕРНУТЬ КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

Что касается здравоохранения, то и в этой сфере экспонатов множество, ведь история Спасской центральной районной больницы, начинавшейся с земской больницы, насчитывает более 190 лет, в то время, как здравоохранение Республики Татарстан отметило еще только свое 100-летие.

Туристам, которые после посещения Болгарского заповедника все чаще заходят в Болгары, интересно было бы побывать в Краеведческом музее. А то некоторые потом отзываются в социальных сетях, что в районном центре Болгар нечего смотреть, ничего примечательного здесь нет.

Мы много внимания, сил отдаем нашей жемчужине БГИАМЗ, но и достопримечательностям районного центра и сел надо бы уделить внимание, возможно, создать туристический маршрут по истории Спасского уезда и советского периода истории. У нас были собраны уникальные материалы и по таким страницам истории государства, как революции, Гражданская война, перемещение населенных пунктов из зоны затопления и заполнение Куйбышевского водохранилища ГЭС. Эти исторические моменты прошлого молодым поколениям тоже нужно знать.

В качестве помещения под Краеведческий музей предлагаем рассмотреть здание бывшей земской управы – памятник деревянной архитектуры XIX в. В нем работали В.Д. Колбецкий, А.В. Молоствов, П.В. Радионов и др. известные управленцы дореволюционного времени, сыгравшие большую роль в организации производства во всей Закамской зоне Казанской губернии. С балкона этого здания в 1917 г. была провозглашена Советская власть в Спасском уезде. С образованием Спасского (Куйбышевского) района, а затем и после переноса города на территорию современного Болгара в 1953 г., здесь располагался Исполком районного Совета народных депутатов. Получается, что более века объект использовался по прямому назначению. После 1991 года в нем располагалась редакция газеты «Новая жизнь».

Это единственный сохранившийся до наших дней архитектурный памятник, который связывает дореволюционное и советское прошлое затопленного старого города Спасска с современным городом Болгары. Но это примечательное здание в центре города требует капитального ремонта.

В 2020 году мы с кандидатом исторических наук, заслуженным работником культуры РТ, первым директором Болгарского музея-заповедника Д.Г. Мухаметшиным обращались в Комитет Республики Татарстан по охране объектов культурного наследия с просьбой в год 100-летия образования ТАССР и 90-летия образования Спасского района изыскать возможность сохранения памятника истории – здания Спасской земской управы.

Председатель Комитета И.Н. Гуцин подтвердил: «Объект, расположенный по адресу: Республика Татарстан, Спасский район, Болгар, ул. Куйбышева, 11/35, является выявленным объектом культурного наследия «Здание земской управы», конец XIX в. на основании списка выявленных объектов, утвержденного первым заместителем министра культуры Республики Татар-

стан Валеевым Р.М. от 01.01.2002 (далее – объект культурного наследия)». Иван Николаевич сообщил, что в адрес правообладателей объекта культурного наследия направлены письма с требованием о принятии мер для соблюдения действующего законодательства и сохранения объекта культурного наследия.

Далее с Д.Г. Мухаметшиным 3 августа 2022 г. мы обратились к главе Республики Татарстан Р.Н. Минниханову с письмом, в котором просили:

Передать здание Земской управы из имущественного комплекса Спасского района в собственность РТ, на баланс Болгарского музея-заповедника.

Провести реставрацию объекта.

Организовать на базе этого здания Краеведческий музей.

Это предложение мы обсуждали с руководством района, Болгарским музеем-заповедником и Государственным комитетом Республики Татарстан по охране объектов культурного наследия и получили поддержку на всех уровнях.

В ответ получили письмо за подписью первого заместителя министра культуры Ю.И. Адгамовой. Мы не можем согласиться с выводами Министерства: «Опыт работы краеведческого музея показал небольшой интерес гостей и посетителей к посещению объекта в городе Болгар», «Министерство культуры Республики Татарстан считает целесообразным после проведения реставрационных работ здания Земской управы оставить объект на балансе города Болгар и создать на его базе культурный центр для реализации творческих инициатив».

Мы будем рады, если ветшающий год от года объект в ближайшее время отреставрируют. Но мы продолжаем настаивать на том, что Болгару, жителям Спасского района нужен свой Краеведческий музей. Иначе мы постепенно забудем своих героев, свою неповторимую историю. Закончу статью изречением А. Герцена: «Полнее осознывая прошлое, мы уясняем современное, глубже опускаясь в смысл былого, раскрываем смысл будущего, глядя назад, шагаем вперед».

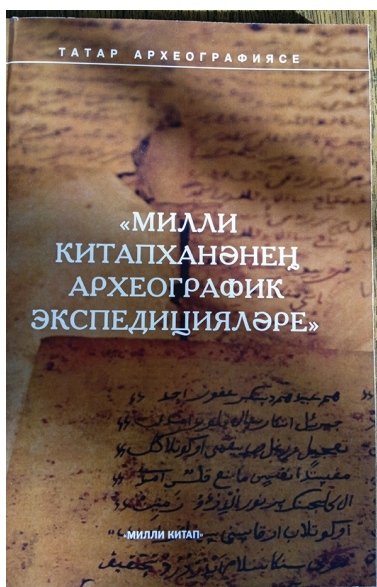
Ф.Г. Галимов.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӨГЪЛҮМАТ. РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ. РЕЦЕНЗИИ

ТАТАР КИТАБЫНЫҢ ЖИҢҮЕ!

30 август көнне Мәскәүдә, Халыкара китап ярминкәсе кысаларында, «2023 елның иң яхшы һөнәри китабы» дип аталган XI Бөтенроссия бәйгесендә татар китабы жинеп чыкты! Галим-археограф, текстолог, гарәп имлялы борынгы татар кулъязмалары буенча зур белгеч Раиф Мәрданов төзегән «Милли китапханәнең археографик экспедицияләре: 30 еллык тәҗрибә» дип аталган фәнни жыентык бу мәртәбәле бәйгедә икенче урынны алды. Беренче урын Киров шәһәрәндә, өченче урын Мәскәүдә басылган китапларга бирелде, бәйгедә барлыгы 22 басма катнашты.

Шунысын да әйтергә кирәк: 2022 елда «Милли китап» нәшрияты чыгарган 250 битле бу китап саф татар телендә.

Нәшрият Татарстан Республикасы Милли китапханәсе каршында эшли. Монысы «Татар археографиясе» сериясеннән чыккан 30 нчы китап. Ул борынгы кулъязмаларның фотокүчермәләре, экспедиция эшчәнлегеннән тарихи фотосурәтләр белән баetylган, ахырдә «Милли китап» нәшрияты бастырып чыгарган барлык китапларның да исемлеге бирелгән. Бу уникаль хезмәтнең жаваплы редакторы—Милли китапханә директоры урынбасары, галим Ирек Һадиев, бизәүчесе—Алсу Хафизова. Кызганыч, китап нибары 100 данә басылып чыккан.

Аның аннотациясендә мондый юллар бар: «Китап Татарстан Республикасының Милли китапханәсендә 1992 елда оештырылган кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенә язма мирас истәлекләрен туплауның һәм өйрәнүнең хәзерге вакытка кадәрге тәҗрибәсен яктырта. Өч дистә ел эчендә 8 меңнән артык кулъязма берәмлекнең нинди ысуллар белән, кайлардан һәм кемнәрдән жыелуы тасвирлана. Шулай ук татар археографиясенең катлаулы һәм мөһим мәсьәләләренә игътибар ителә».

Шөкер, татар – китаплы милләт, гасырлар буге аның язучысы да, укучысы да булган. Китап итеп чыгып өлгермәгәннәре кулъязмаларда тупланып, утлы елларны, бозлы чорларны кичеп, исән-имин безгә килеп житкән, халкыбыз бу изге амәнәтне күз карасыдай саклаган, вакыты житкәч, галимнәребезгә тапшырган, бүген шуларны укый, аңлый алырлык, китап итеп халыкка кире кайтарырлык галимнәребез, бөек мирасның кадерен белерлек татар зыялылары бар! Мең еллар буге милләтебезнең аңын-әхлагын тәрбияләгән Татар Китабы бүген илкуләм бәйгеләрдә жиңә, әфәрин, халкым, рәхмәт сезгә, татарның асыл ир-егетләре!

Фәүзия Бәйрәмова

ЯҢА КИТАП

Ибраһимов Г.Г.

Без – татарбыз. Д.Ф.Заһидуллина редакциясендә. – Казан, 2022. – 308 б.

Китапта татар әдәбияты классигы, галим, жәмәгать эшлеклесе Г.Ибраһимовның милли ұзақ, татар теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияты мәсьәләләренә бағышланган хезмәтләре тупланган.

Хезмәт әдип ижаты, татарларның XX йөз башы ижтимагый һәм мәдәни тормышындагы миллият фикере белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

МИЛЛИ АШЛАР, СƏЛАМƏТЛЕКНЕ САКЛАУ ЮЛЛАРЫ

НАЦИОНАЛЬНАЯ КУХНЯ, ПУТИ СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ

ЛƏМБЕРƏ ТАТАРЛАРЫ СЫЙЛАРЫ

Халкыбызның матди һәм матди булмаган мәдәниятенә бер күренеш хас: хәтта якын һәм чиктәш кенә урнашкан төбәкләрнең сөйләше, фольклоры, матди сәнгате һ.б. байлыклары тулаем уртак һәм охшаш булса да, алар һәр якта, хәтта һәрбер авылда диярлек – кабатланмас һәм үзенчәлекле! Әлеге кызыклы күренешне татарның аш-суына да нисбәт итеп булыр иде: ризыкларыбыз уникаль безнең. Мәсәлән, Мордовия Республикасы һәм Пенза татарлары чиктәш күршеләр инде югыһи, тукланулары да гаять охшаш, ә меню-рецептларындагы үзенчәлекләр – бихисап. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 2019–2022 елларда – Пенза өлкәсенә, 2023 елда Мордовия Республикасының татарлар яшәгән районнарына комплекслы экспедициясе моны тагын бер кат раслады. Тик бу язмада бер төбәк белән икенче төбәк ашларын чагыштырмабыз, фәкать ләмберәләрден язып алган берничә кызыклы рецепт белән генә уртаклашырбыз.

Сүз нинди үзенчәлекләр турында бара соң? Беренче чиратта, атамаларда төрле-төрле вариантлар очратабыз. Байтак төбәкләрдә «кабартма», «казан кабартмасы», «пончик», «йөзәңге» ише атамалар белән билгеле камыр ризыгын Ләмберә районында «алка» дип атыйлар. Кызарып күпереп пешкән кабартмаларга нинди төгәл һәм образлы исем уйлап тапканнар ләмберәләр! Янәшәдәге өлкә татарлары «пәрәмәчә» дисә, мондагы хужабикәләр шушы ук ризыкның «пәрәмәч» икәнлеген ассызыкыйлар.

Әлегрәк, «мишәрләрнең өчпочмакка исе китми, алар пәрәмәчне хуп күрә», дигән фикер ишеткән бар иде. Әмма Мордовиянең Ләмберә районы татарлары моның киресен исбатлый: алар «өччит» пешерә, һәм ул Казандагы иң сөекле ризыкларның берсе – өчпочмакка шактый охшаган. Бары тик ләмберәләр «өчпочмагына» бәрәңге катнашмаган. Ни генә булмасын, татар кайда да итле-камырлы ризыкка мәкиббән. Ә соңгы 1–2 йөз елда хужабикәләр рационга яшелчәне дә актив рәвештә кертә. Кәбестәле аш биредә – «капыста эштие». Яшелчәне шулай ук актив кулланырга дәлил итеп, жәйге кыяр тозлау рецептын күрсәтергә мөмкиндер.

Аерым рецептлардан тыш, әлеге язмада Ләмберә татарларының көнкүреш яки дини йолалары белән бәйле ризыклар турында искә алып үтәрбез. Татарлар – өмәле халык. Өмәсе булгач, аның традицион сыйлары да булган, әлбәттә. Каз өмәләрен алсак, һәр жирдәгечә, монда да казның эч-башын, аягын пешергәннәр. Мордовия татарлары каз өмәсен «каз йолку» дигән, ярдәм итәргә

килүчеләрне тиешенчә кунак итеп жибәргән. Бүгөн өмәләр инде үткәрелми диярлек, алар турында олы яшътәге информантлар гына искә ала. Шулай ук мишәрләр гомер-бакый алаша (ат) асраган һәм аны чалу-эшкәртүдә күрше-күлән, нәсел-нәсеп, авылдашлар ярдәменнән файдаланган. Мондый олы чараларның да традицион сые бар – шул хакта да сүз булып.

Дини яисә гаилә йолалары белән бәйле традицион кайнар аш «кунак эштие» дип атала. Исеменнән үк аңлашылганча, бу ашны хатемнарга (Коръян мәжлесләренә) да, туйларга да чыгаралар. Килешерсезме: әлеге оригиналь шулпа төбәк халкының кунакчыллыгын да, тәмлетамак булуын да чагылдырадыр сыман...

Гадәттәгечә, берәр төбәккә хас ризыкларны эзерләү ысулын язып алганда, жирле сөйләмнең барлык үзенчәлеген, матурлыгын күрсәтү ниятеннән, информантлардан ишеткән сүзләргә мөмкин булганча үзгәрешсез калдырырга тырыштык.

Мордовия Республикасы Ләмберә районы Пензятка авылы

Өччит

Камыр өчен кирәк: 1 л сөт, 1 пакет коры чүпрә, писүк, 0,5 пачка сыер мае (атланмай) яки 2–3 кашык келәнгеч (көнбагыш) мае, чеметем тоз, кирәгенчә он. Мин пируд (башта) апарасын ясыйм, онсыз гына болгатам. Онны берәр кашык – пленка өчен генә салам. Апара жылы урында күтәрелә, аннан эз-эзләп кенә онны кушам, 3 йомырка сытып күбрәк атлыйбыз (болгатабыз). Йомыркалар үзләнгәч онның нибарысын салып бетерәм дә кул белән озак кына басам. Жылы урынга куясың, күтәрелә.

Фарш. Камыр күтәрелгән арада фарш хастәрлисең. 1,5 кг майлы итне мясорубкадан чыгарам, 1–2 баш зур суган, борыч, 1–2 кашык кайнаган су (или майсызрак булса, 1–2 кашык келәнгеч маен) яхшылап бутыйм.

Камыр күтәрелгәч, үземнең бер йодрыгымнан бераз кечерәк кисәкләр алып онда тәгәрәтәм, кул белән генә жәйрәтәм, уклау тидермим. Эчлек куеп, өч кырыен күтәрәм. Майлаган табага тезеп, күтәрелгәнче (кабарганчы) тотам. Күтәрелгәч, өччитнең өсләренә йомырканың сарысын гына сөртеп чыгам, кайнар духовкага куям. Камыры тигез кызаргач, пичтән алам.

Пәрәмәч (беренче вариант)

Пәрәмәч камыры да, фаршы да шул ук (өччитнеке кебек), тик аны майда йөздереп пешерәбез. Пәрәмәчнең өстен каплап бетермибез, түгәрәк тишек калдырабыз. (Пешкән чакта «авызы» бик каты ачылып китмәсен өчен, түгәрәк тирәсенә бармак белән баскалыйбыз, кыздырганда агып чыкмасын өчен дә шулай яхшы була, шулпасы акмый, янмый). Ясап бетергәч, өстәлдә тора бераз. Кызган майга ачык ягын аска каратып берәм-берәм тезәм. Уртача утта пешә. Яхшы кызаргач, әйләндерәбез. Пәрәмәчләрне майдан алганчы яртышар кашык каймак или сыер мае салабыз, шулай сусыл, авызда эреп

ЛӘМБЕРӘ ТАТАРЛАРЫ СЫЙЛАРЫ

китә торган булып пешә. Майдан алгач, салфетка жәйгән тәлинкәгә тезәм, артык мае сеңә.

Эшти (кунак эштие)

Ингредиентларның чама-күләмен әйтеп тормыйм, һәр мәжлескә, кеше санына карап, аерым исәп кирәк. Зур кәстрүл белән пешергәндә итне дә берничә кило итеп алырга кирәк. Ит күбрәк салынса да, беркайчан артык булмый ул.

Итле шулпаны пешерәбез. Үтә күренмәле булсын өчен марля аша сөзәм. Тозны мин пешеп житкәндә салам.

Картук (бәрәңге) арчып салгач, ул пешәр-пешмәстә башлы суган турап салам. Аерым савытка сытабыз 4–5 йомырка, яхшы атлыйбыз – 3–4 минут туктамыйча, шулпага әкрән генә агызып салабыз. Кайнатып чыгаргач, сүндерәбез. Тәлинкәләргә шурбасы белән бергә кисәкләп итен дә салып бирәбез. Бу эштигә салма (токмач) салынмый! Салмалы эшти пешерсәк, анысына йомырка салмыйбыз.

Информант: Казакова Альмира Идрис кызы, 1956 елда Пензятка авылында туган, урта белемле, завсклад булып эшләгән. Хәзер пенсиядә.

Мильцапино (Мәлсәпә) авылы.

Әз генә тозлы кыяр

5 кыярны түгәрәкләп телемләп кисәргә, шуңа алына 5 чөметем тоз, яңа гына төйгән кара борыч, 1–2 тырнак сарымсак. Шуларны целлофан пакетка салырга да әйбәтләп селкергә. Ярты сәгать шулай пакетында ук тотарга. 1–2 сәгәтгәтен ашарга ярый.

Алка

0,5л елы (жылы) сөткә 3 йомырка сарысы, 1бал кашыгы тоз, 2 сылама (өймичә, кашык өсте белән тигезләп) аш кашыгы писүк (яки өеп 1 кашык та ярый) салып болгагам. Камыр йомшак булсын өчен 1 кашык эреткән сыер мае или келәнгеч мае салам. 1 пакет чүпрәне берәз сөт или жылы су белән аерым күтәрәм (күпертәм), болгаткыч (венчик) белән болгатып. Бер кашык он да өстим, өстендә элпә булырлык кына. Чүпрә күтәрелә торганда камырны изә башлыйм: 3 йомырка сарысын аерып алып, 2 кат иләгән онны әкрән генә өстим, болгаткыч белән болгата торам. Калган ингредиентларны кушам, тагын атлыйм. Куера башлаганчы шулай эшлим. Куергач кул мән (белән) атлыйм. Камыр хатыннар күкрәге шикелле булырга тиеш, катырак та йомшаграк та түгел.

Камыр күтәрелгәч, кисәкләргә бүләбез, йодрык зурлыгында шарлар тә-
гәрәтеп чиста сөлге өстенә жәеп куям. Түгәрәкләр яхшы кабаргач, уртала-
рын бармак белән тишеп, кайнаган майга салабыз да ике ягын кызартканчы
пешерәбез.

*Информант: Шәмсетдинова Райсә Айса кызы, 1957 елда туган, югары
икътисадый белемле, экономист булып эшләгән. Хәзерге вакытта пенсиядә.*

Татар Свәрбие авылы.

Пәрәмәч

Алдан ук кисәтеп куям: бездә «пәрәмәчә» түгел – пәрәмәч диләр!

Фарш өчен 1 кг еллаган үгез итен
яхшырак дип саным. Аның инде ви-
таминнары да житәрлек, үзе йомшак
һәм сусыл да. Пәрәмәчкә итнең май-
лырак жирен алам. Әгәр мае аз булса,
тарттырган иткә 1 аш кашыгы келәнгеч
(көнбагыш) мае кушам. 3–4 баш суган,
тоз, борыч – төменчә.

Камырны болай ясыям: 0,5 л сөт (майлы булса, су белән ыргылаш катнаш-
тырам, чонки майда кыздыргач, камыр болай да майны сөндөрә), 1 бал кашыгы
(өп) тоз, 1 кашык (өп) песок, 1 пакет коры чүпрә, 1 йомырка яки йомыркасыз
гына, 1 десерт кашыгы майонез. Башта онны чүпрә белән аерым гына катна-
штырам, ә башка ингредитларны аерым гына болгатам да, соңыннан чүпрәле
он белән бергә кушам. 1 аш кашыгы келәнгеч мае, тагын берәз он өстәп, камы-
рны басам. Эзер камырны пакетка тыгып жылы сулы чиләккә 20 минутка са-
лып куям, шунда ул бик тиз кабар. Камырны кашык белән баскалап төшерәм
дә тагын 10 минутка куям.

Камырдан үземнең учымнан кечерәк шарчыклар ясыям. 1–4 минут
өстәлдә жәймә өстендә тоткач, аларны кул белән генә жәям дә эзер фаршны
салып чыгам, кырыйларын матур итеп күтәрәм. Пәрәмәч уртасында түгәрәк
тишек калырга тиеш. Түгәрәк кырыйларын бармак белән баскалап ныгы-
тып куям. Пәрәмәчләр берәз кабаргач, кайнап торган майга салып кыздырам.
Башта ачык ягын кыздырырга кирәк. Әйләндерүгә, пәрәмәч «авызына» бал
кашыгы белән май тамызам. Сүрән утта пешерәм. Фарш һәм аның эченә сал-
ган май кайный башласа, димәк, пәрәмәчнең ите пешеп житкән була.

Эзер пәрәмәчне «авызы»на сыер мае (яки каймак) белән борыч салып
ашыйбыз.

*Информант: Рима Нәгыйм кызы Рәжәпова 1964 елда туган, авыл оста-
бикәсе, пенсиядә.*

Кырви (Кривозерье) авылы.

Өччит (икенче вариант)

Камыр өчен: 250г маргарин, 2 йомырка, 200 г писүк, камырны йомшарткыч (разрыхлитель) яки сода, 4 аш кашыгы келәнгеч маен, кирәк кадәр кушып, йомшаграк камыр басабыз.

Эчлек өчен фаршны әзерләп куябыз: 0,5 кг ит, 1 баш суганны тарттырып, 3–4 аш кашыгы сөт, 1 чеметем тоз кушып изәргә.

Камырны тигез өч кисәккә бүләбез. Фаршны да тигез итеп өчкә бүләргә. Жәйгән камыр кисәкләре уртасына түгәрәкләп фарш куеп чыгабыз. Кырыйларын өч читтән өскә таба күтәреп, тоташтырып, өч читле итеп бөкләргә. Кечерәк кенә өч пирог килеп чыга. Өччитнең уртасында пар чыгарлык кына тишек калдырырга. Майлаган табага куеп, духовкада пешерәбез. Өсте кызара башлау белән алабыз да өччитне кисәкләргә бүлеп табынга куябыз.

Информант: Шәфеева Равилә Абдулла кызы, 1953 елда туган, урта махсус белемле, клубта китапханәче вазифасында эшләп пенсиягә чыккан.

Йолалар белән бәйле сыйлар

Пензятка авылы.

Каз йолку (Каз өмәсе)

Казларны күп асрыйлар иде элек. Авыл буйлап кызлар, яшь килеңнәр каз йолкырга пумышка (ярдәмгә) йөри иде. Шалай (шулай) хужалар үзләре пумышка килегез дип яшә инде. Иртәмән ирләр казларны чалып бирә. Канатларын аерым, йонын, мамыгын аерым бер корзинга йолка идек. Корзин бик зур, түгәрәк, берәр метрлы. Эченә прастина (жәймә) йәйгән. Тиз-тиз эшлибез, әле йырлап торырга вакыт юк.

Йолкып бетергәч, казларны озын палкага (таякка) тагып ирләр өтә иде. Хатыннар йыва (юа) иде карыйтага (тагаракка) куеп. Эчен алгач, югач, казның башын, 1 аягын, бер канатын күршәдәге карт-карчыкка садака бирә идек. Алар инде теләк тели, икенче елга да казларыгыз яхшы булсын дип.

Юып-чистартып беткәннән соң хужа хатын ашарга яшә (дәшә), табын хастәрләгән була. Каз йолку булгач, казның үпкәсе-башы, канаты-аягынан, башыннан инде шурба. Һәркем каздан өлеш авыз итә. Каз эчәген бездә ярып, юалар, пешерәләр, 8–10 см кисәкләргә кискәләп табынга куялар. Шулай да каз итеннән генә димәгән, кайсы шурба да ярый. Шурба, пироглар куялар. Кемнең ничек халеннан килә. Ашагач-эчкәч, урамга чыгып ерлый да идек. Гармонист булса биегәнбездер дә.

Алаша чалу өмәсендә ат карыны

Ат карынын (картасын) бик чиста, шәкәр кебек юып, ярып пешерә идек, эчәкләрен дә. Чуенга күп кенә су салып. Аның суы беткәнче пешерә идек, алтын төсенә керә. Пешеп йиткәндә генә тоз саласың. Кисәкләргә турап,

табыныңа китереп утыртасың, майлары йылтырап тора! Арыш әпәе мән ашыйсың. Тәмле, туклыклы. Бик яратып ашый идек.

Атның аягын, маталыйшкасын, башын да беркайчан әрәм итәдек, ул шыр ит кенә. Холодец ясый идек.

Информант: Саякаева Нурия Камалетдин кызы, 1931 елда туган, 4 класс белемле. Пенсионер, колхозда эшләгән.

Татар Тауласы (Тат. Тавла) авылы.

Атның йөрәк-бавырыннан силәнке

Байрамнарда алаша чалалар иде. Уртақ эш, хужалар яшеп килә иде – кем итен ала, шулар ярдәмгә (өмәгә) килә иде. Егермешәр кеше жыела иде. Ирләр чала, итен чаба, баш-аягын чистарта. Хатыннар эшкәртә иде: майларын, эчәкләрен аералар, яралар, картасын чистартып юалар.

Эш беткән жиргә атның үпкә-бавырын, йөрәген турап, бәрәңге, суган белән зур чанда пешерәләр. Аны силәнке диләр иде. Алаша чалу өмәсенә һәркем үз бәрәңгесе, суганы, помидоры – кемнең нәрсә бар – уз ризыгы белән килә. Алаша чалулар кеңелле була иде, кызык сүз, мәзәк сүли иделәр.

Информант: Әбүзәрова Фатыйма Жәфәр кызы, 1924 елда шул авылда туган, колхозда эшләп пенсиягә чыккан.

Рузия Сафиуллина язгып алды.

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

Ароматерапия

Эфир майларын кулланганда кирәкле мөһим кагыйдәләр

Ароматерапиянең тылсымлы дөньясына чумганчы эфир майларының уңай һәм тискәре йогынтылары хақында төп кагыйдәләргә белү зарур: чиста, чимал хәлендә – эчеп тә, тәнгә сөртеп тә, башка рәвешчә дә һич кулланылмый (тән тиресе, йоткылык, лайлалы төшләр шешү ихтимал). Кайбер кешенең организмы кабул итмәскә мөмкин: тәндә аллергия чыгарга, йөз, авыз куышлыгы шешенергә, буыла башларга, йөрәк авыртырга мөмкин, башка төрлө катлауланулар барлыкка килүе бар.

Йөклә хатыннарга һәм өч яшкәчә сабыйларга катгый тыела. Бәләкәчнәң үсешендә төрлө хилафлыктар барлыкка килү, йөкләлек вакытында аналык тонусы күтәрелү ихтимал.

Эпилепсия, гипертония, гипотония очракларында, кискен бөөр авырулары, кан оючанлыгы югары булганда ярамый.

Кайбер майлар ультрамиләүшә нурлар тәэсирендә тән тиресенәң тоючанлыгын нык арттыра, шул рәвешле зыян салырга мөмкин.

Шуның өчен дә, йокыны качырмасын һәм ярсытмасын өчен, кайбер майларны иртәнге сәгәтләрдә генә куллану хәерле. Ароматерапия вакытында сыеклыкны житәрлек күләмдә эчәргә кирәк.

Өлегә мәсьәләне алдан өйрәнәп, табиблар киңәш-тәкъдимен файдаланып, бу майларны кулланышка алсаң, ароматерапия кызыклы һәм файдалы!

Акылга муафыйк кеше кулланган сурәттә эфир майлары – йончыганда, хәвефләнгәндә бик нәтижәле чара. Алар сулыш алганда үпкәләр белән көчәйтәләр дә һәртөрлө биохимик процессларны кузгатып жибәрә. Табигый хуш исләрдәге файдалы кисәкчәләр туп-туры канга элгә, баш миенә, физик тәнгә, рухияткә, күңел халәтенә тәэсир итә; нервларны, лимфаларны, йөрәк-кан тамырлары системасын тотрыкландыра.

Лаванда. Борчылу, дулкынлануларга каршы көрәштә әйдәп баручы ул. Аның хуш исе тынычландыра, йокысызлык, төшенкелек, истерия, хәвефләнү вакытында кулланыла.

Бергамот. Исе кәефне күтәрә, сафландырып жибәрә. Төшенкелек, хәвефләнү, гомумән, тискәре хисләргә киметә.

Иланг-иланг. Йомшак тынычландыручы чара. Йокыны яхшырта, тынгысызлыкны, курку хисен бетерә, үз-үзенә ышанычны арттыра.

Гөлчәчәк. Хуш исләр патшасы бөтен кешегә дә килешә. Хәвефлелек, төшенкелек хисен киметә.

Акчәчәк (ромашка). Исе бөтен кешегә дә ошый. Тынгысызлык, хәвефләнү, борчылу хисен киметә. Күпләр аны сынап караган, тәэсирен татыган.

Дарчин (корица). Хуш исен сулау көч-куэт кертэ, йокыны качыра. Йокы-сыз төннән соң да хэл кертэ.

Эрбет. Хуш исен сулау серотин – «бэхет гормоны» эшлэп чыгаруга бу-лыша, гайрэт өсти.

Эвкалипт. Сафландыргыч хуш исе бигрэк тэ язын-көзен арыганлыкны, йончыганлыкны бетерергэ ярдәм итэ.

Грушанка (каешияфрак) – табигый аспирин. Тынычландыра, баш авыр-туын бетерэ.

Борыч бөтнек. Хуш исе психикага уңай тэасир итэ, теләсэ нинди рухи тетрәнүлөрдән саклый.

Мускатлы шалфей. Аның хуш исе кәэф еш алмашынып торган чакта бу-лыша, төшенкелек, хәвефләнү хисеннән арынырга ярдәм итэ, йокысызлык-тан коткара.

Песи үләне. Барча кешегә таныш, күп сыналган үлән. Даими куллан-ганда кәэфне, күрүне, йокыны яхшырта, тискәре хислөрдән, киеренке-лектән коткара. Песи үләне мае тынычлыкны, тотрыклылыкны сакларга булыша.

Лемонграсс. Аның мае төшенкелек хисеннән котылырга булыша, үз-үзеңә ышанычны арттыра, иммунитетны, психик сәламәтлекне ныгыта.

Сары мәтрүшкә – киеренкелектән табигый коткару чарасы. «Бэхет гор-моннары» эшлэп чыгарырга, хәвефләнү халәтеннән котылырга булыша, кәэфне яхшырта.

Әфлисун. Хуш исе тынычландыра, йокыны яхшырта, начар уйлардан арынырга ярдәм итэ.

Сандал агачы. Хуш исе төшенкелектән, йончыганнан котылырга булы-ша, зиһенне ачып жиберэ.

Грейпфрут. Хуш исе кәэфне күтэрэ, арыганлыктан булыша. Тирән киче-решләр вакытында грейпфрут исе чыгара торган шәм яндырырга мөмкин.

Бэбрия (розмарин). Хуш исе тынгысызлыктан булыша, игътибарны туп-ларга, баш мие эшчәнлеген активлаштырырга ярдәм итэ. Гипертониядән, бронх-үпкә системасы авыруларыннан, өянәктән ярдәм итэргә мөмкин.

Яран. Тэрәзә төбөндә үсеп утыра торган элге гажәеп үсемлекнең хуш исе тынычландыра, баш авыртуын бетерэ, кан тамырлары кысылуыннан дәвалый.

Мандарин. Аның төче-эчкелтем исе тынычландыра, хушкүңеллек хисе тудыра, киеренкелектән коткара, эшкә сәләтлелекне арттыра.

Артыш. Мае тынычланырга, көндөлек ыгы-зыгыдан, тискәре тойгылар-дан арынырга булыша, нерв системасын ныгыта, йокыны яхшырта.

Уыл уты (мелисса) – Парацельс язуынча, бик яхшы тереклек чыганагы. Эфир мае киеренкелектән коткара, нерв системасын тынычландыра, йокыны яхшырта, көзән жыерулардан булыша, баш авыртуны, хэтта мигреньны (баш өянәген) бетерэ.

Мәрдәкуш (майоран). Аны мае кешенең бөтен сәламәтлек системасына, бигрәк тә нервларга уңай тәэсир итә. Йоқыны яхшырта, тынгысызлыктан, сәбәпсез борчылудан, киеренкелектән арындыра. Бигрәк тә хатын-кызларга файдалы: күрем килү вакытында авыртуларны киметә, тынычландыра (йылот-мәтрүшкәгә караганда йомшаграк тәэсир итүе белән аерылып тора). Тормыштагы катлаулы вәзгыятьләрдән, кыен хәлләрдән ансатрак чыгу чарасы, сыйфатлы, дәвамлы тынычланырга булышучы буларак билгеле. Үз көчләренә ышанып бетмәүчеләргә, оялчан кешеләргә, тормыштан мәгънә эзләүчеләргә бик кирәкле хуш ис санала.

Кипарис. Аның маен төшенкелек вакытларында, игътибарны туплый алмаганда, кыен хәлләрдә калганда тәкъдим итәләр. Кәефне яхшырта, вегетатив-кан тамырлары дистониясе очрагында булыша, йоқыны яхшырта, күрем килү барышын жиңеләйтә, арыганлык, йончыганлык билгеләрен киметә. Эфир мае тискәре уйлардан арынырга, көнчелек хисен жиңәргә, тынычланырга ярдәм итә. Күрем килүне, климакс барышын жиңеләйтә.

Рәйхан (базилик). Рәйхан мае теләсә нинди тискәре тойгылардан арынырга булыша. Йөрәк ритмын, кан басымын көйли, күрем килгәндә һәм климакс вакытында барлыкка килгән авыртуларны баса, эшкә сәләтлелекне, йоқыны яхшырта. Даими рәвештә рәйхан иснәү бөтен нерв системасына уңай тәэсир итә, гаилә мохитен яхшырта. Эфир майлары арасында тынычландыру агынанан рәйханга тиңнәр юк.

Ясмин. Аның хуш исе аеруча хатын-кызларга нык тәэсир итә. Ул артериаль кан басымын төшерә, киеренкелекне киметә, күрем килү барышын жиңеләйтә, кәефне яхшырта. Ясминнең хуш исе төшенкелектән, дәртсезлектән, һәртөрле курку-шикләнүләрдән котылырга булыша. Үз-үзенә ышанычны арттырырга, үз эченә бикләнүдән котылырга ярдәм итә, илһам уянуга сәбәпче була. «Бәйләнчек уйлар» бимазалаганда да аны кулланырга киңәш итәләр.

Рәшит Минһаж тәрҗемәсе

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СҮЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

КУПҚЫРЛЫ ТАЛАНТ ИЯСЕ

Кешелек тарихында төрле чорлар, шул чорларда төрле вакыйгалар булып тора. Ә вакыйгалар үзәгендә – кешеләр. Кешеләрнең ниндие генә юк. Кемнәрдер гомер буе үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып яшиләр, көч түкмичә дан яуулылар. Ә кемнәрдер үзен дә, вакытын да кызганмыйча, тормышны, кешеләрне яратып, фидакяр хезмәт күрсәтеп яши, килер буыннарга үрнәк булырлык матур эз калдыра. Сөөнечкә, һәр халыкта андый шәхесләр шактый.

Сүзем шундый шәхесләрнең берсе, РФнең һәм ТРның Журналистлар берлеге әгъзасы, Халык шагыйре Әнгам Атнабаев исемендәге әдәби премия лауреаты, Башкортостанның Тәтешле районы Күрдем авылында ел саен үткәрелеп килгән «Күрдем чишмәләре» фестиваленең Гран-При иясе, 6 китап авторы Нигамәтжанов Томас Тимерхан улы турында.

Көчле астроном-геодезист, инженер-метролог, социолог, танылган жәмәгать эшлеклесе Томас Нигамәтжанов – Башкортостанда да, Татарстанда да үзенең таланты, максатчанлыгы, хезмәттәге уңышлары, ижаты белән авторитет казанган уникаль шәхес.

Томас Нигамәтжанов хәзерге вакытта Казанда яши. Тумышы белән Башкортостанның Тәтешле районы Югары Тәтешле авылыннан. Ишле гаиләдә кечкенәдән спортка, музыкага, театр сәнгатенә мәкиббән булып үсә ул. Әти-

се Тимерхан белән әнисе Рәйханә балаларына матур тәрбия бирәләр, хезмәт белән чыныктырып, укытып, тормыш юлына бастыралар.

Т. Нигамәтжанов хезмәт юлын 1966 елда Югары Тәтешленең 1нче сиезьеллык мәктәбендә физика укытучысы буларак башлап жиберә. 1972 нче елда Казан дәүләт университетының физика факультетын тәмамлый һәм Дәүләт Гамәли оптика институтында, 1994 елдан 2001елга кадәр ООО «НИГЪМАТ» фәнни-техник предприятиесендә директор булып эшли, жәмәгәт эшләрендә дә актив катнаша.

Тормыш иптәше Татьяна белән Тимур исемле малай һәм Светлана исемле кыз үстерәләр. Гаилә башлыгы балалары югары белемле булсын өчен бар тырышлыгын бирә, аларны үз үрнәгендә мөстәкыйль тормышка әзерли.

Яшәтән тынгы белмәс Томас Тимерхан улы һәрвакыт эштә, хәрәкәттә. Төрле борчу-мәшәкәтле бу тормышта ничек барысына да өлгерәдер һәм көн дәвамында башкарган эшләре тәүлекнең 24 сәгатенә ничек сыядыр... Моңа аның тәвәккәллеге, сабырлыгы, үжәтлеге ярдәм итәдер, мөгаен.

1978 елдан 1988 елга кадәр Казан шәһәренең «Клуб семи муз» дип аталган тарихны һәм сәнгатьне яратучы яшьләр жәмгыятең президенты була. Томас абый шушы елларның елъязмасын чагылдырган материалларны туплап, зур күләмле «Клуб семи муз» китабын яза. Бүгенге көндә аның эш өстәлендә язып төгәлләгән һәм яза башлаган башка китап кулъязмалары ята.

Томас Тимерхан улының ижади эшчәнлеге турында Татарстанда да, Башкортостанда да яхшы беләләр. Метрология өлкәсендә аның тарафыннан 10нан артык хезмәт язылган һәм алар «Экспозиция НЕФТЬ ГАЗ», «Законодательная и прикладная метрология» дигән фәнни-техник журналларда басылган.

2005 елдан хәзергәчә ул Казан шәһәре АО «Теплоконтроль» приборлар житештерү предприятиесендә житекче хезмәткер – баш метролог булып эшли. Үзенә дә, башкаларга да таләпчән хезмәт ветеранын хезмәттәшләре дә бик хөрмәт итә. Т. Нигамәтжановның намус белән башкарган хезмәтенә предприятие администрациясе дә, тиешле бәяне биреп килә. 1973 елда бирелгән Күкрәк билгесе, ТР һәм РФнең Мактау грамоталары, «Казанның 1000 еллыгы» уңаеннан медале, «Татарстан Республикасының иң яхшы метрологы» дипломы һәм башка күпсанлы диплом, грамоталары шул хакта сөйли.

Әйе, Томас Тимерхан улы – күпкырлы талант иясе.

Буш вакытларында ул – китаплар яза, тәржемә эше белән шөгыльләнә. «Я в дороге» (2018) китабында аның тарафыннан рус теленә тәржемә ителгән Әнгам Атнабаев, Сәжидә Сөләйманова һәм башка бик күп авторларның шигырьләре тупланган. Шунда ук үз шигырьләре һәм афоризмнары да урын алган.

Аның иң зур хезмәтләреннән – 2 томда дөнья күргән «Татышлинский рай» (2015) һәм «Мой Татышлинский рай» (2018) исемле китаплары. Аларда ул туган ягында гомер кичергән һәм бүген дә намуслы хезмәтләре белән райондашларының горурлыгы булып яшәүче шәхесләр турында яза.

Районыбызның «Туган якны өйрәнү музейе»на килгән кунакларыбызның күзе иң беренче әлеге китапларга төшә. Чөнки һәр кешене ишектән керешкә шушы китаплар каршы ала.

Әйе, авторның еллар дәвамында язылган бу титаник хезмәтләрен районыбызда гына түгел, Бөтендөнья татар Конгрессы ярдәме белән күпме халык укый. Бу китапларның кадере, еллар үткәч, тагын да артачак әле. Ни өчен дигәндә, бүгенге көндә исән булган һәм инде бакыйлыкка күчкән якташларыбызның данын читкә тарату, исемнәрен еракларда да халык күңеленә сәңдерүдә бу китаплар зур әһәмияткә ия.

Күптән түгел «Школа» редакция-нәшрият үзәгендә минем «Үз юлым» дип аталган китабым басылып чыкты. Анда тупланган шигырьләр Томас Нигамәтжановның рус теленә тәржемәсе белән параллель рәвештә бара. Ике телдә язылган бу жыентыкны рус телле укучылар да, татар телле укучылар да укый алачак.

Әйтергә кирәк, газета-журналларда даими басылып килгән мәкаләләре аның һичшиксез оста публицист булуы хакында сөйли. Актуаль проблемаларны күтәргән язмалары «Туган жир» журналы, «Звезда Поволжья» газетасы битләрендә дөнья күрәп килә.

Ул дөнья күләмендә барган вакыйгаларга, туган телебез язмышына битараф түгел. Концерт, спектакльләр карарга ярата, китаплар укый. Яраткан шагыйре Әнгам Атнабаев ижатын пропагандалауга зур өлеш кертә. Т.Нигамәтжановны лекцияләр укыр өчен төрле шәһәрләргә бик еш командировкаларга җибәрәләр. Ул анда да җае чыккан саен Ә.Атнабаев шигырьләрен сөйләп, курсларга килгән яшь белгечләрне гажәпләндереп кайта.

Томас Тимерхан улының гомер юлы гел шома гына бармый, язмыш төрлечә сыный. Тик ул сынатучылардан түгел, ни эшләсә дә, акыл белән эш итә. Проблемаларны җиңел һәм оста чишә. Хезмәт ветераны бүген дә үз эшендә армый-талмый эшли. Төп эшеннән тыш, Россия академиясенң стандартизация, метрология һәм сертификация буенча Казан филиалында педагогик эшчәнлек алып бара. Метрология буенча белгечләргә производствоны метрологик тәмин итү буенча лекцияләр укый. Казан дәүләт техник университеты студентларының диплом эшләре җитәкчесе буларак та хезмәт күрсәтә, төрле конференцияләрдә чыгышлар ясап, хезмәт тәҗрибәсе белән уртаклаша.

Томас Нигамәтжановны үзенә нык канатлар биргән Тәтешле жирендә дә, Казанда да китапханәләргә, мәктәп-гимназияләргә очрашуларга чакыралар. Аның көр тавыш белән якташларыбыз Әнгам Атнабаев, Сәҗидә Сөләйманова шигырьләрен яттан сөйләве күпләрне таң калдыра. Әйтерсез ул гомере буге сәнгать, әдәбият өлкәсендә эшләгән. Яшүсмерләргә файдалы киңәшләрен бирә, ижаты аша туган телебезгә мәхәббәт тәрбияли.

11 нче августта Томас Тимерхан улына 75 яшь тулды. Юбилей кичәсенә килгән кунакларның котлау сүзләрендә матур теләкләр әйтелде, истәлекле

бүләкләр тапшырылды. «Теплоконтроль» предприятиесенең Генераль директоры, директор урынбасарлары һәм башкаларның чыгышларында – мактау һәм рәхмәт сүзләре. Томас Нигамәтжанов һаман да тормыштан ямь табып, якташларын, дусларын, хезмәттәшләрен сокландырып яши. Андагы энергия, үсешкә омтылыш, көч һәм акыл, оештыру сәләте бөтен кешегә дә бирелмидер. Нечкә күңелле, олы йөрәкле Томас абый һәркемгә яхшы киңәшен бирә, туганнарча ярдәм кулын суза.

Мин якташыма киләчәктә дә эшендә уңышлар, нык сәламәтлек, бәрәкәтле, бәхетле озын гомер, ижади үсеш телим!

*Галия Гайнетдинова,
Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы.*

***Редакциябез бу котлауларга чын күңелдән кушыла, юбилярга
исәнлек-саулык, яңа уңышлар теләп кала!***

К ЮБИЛЕЮ ТАТАРСКОГО ХУДОЖНИКА ЭДУАРДА САФАРОВИЧА ТУШАКОВА

На одной из тихих улиц старого Тобольска, в бывшей Татарской слободе, которую сегодня в народе чаще называют «За Абрамкой», живет художник. Небольшой дом, построенный им, с раскидистыми яблонями, густыми кустами малины и акаций во дворе, наполнены смыслами и историями, о которых гостеприимный хозяин подолгу может рассказывать своим частым гостям...

Зовут этого художника Эдуард Сафарович Тушаков. Сам он обычно представляется – Эдуард Тушаки. Родился он 7 февраля 1948 г. и в этом году ему исполнилось 75 лет. Правда, глядя на живые, молодые глаза, наблюдая его неслабеющий интерес к миру и жизни, сложно в это поверить.

Эдуард Сафарович происходит из старинного бухарского рода Тушаковых, корнями уходящего в Миримовские юрты (Нурбага Коллар) Тобольского района, где он родился и вырос. Его предки были известны в Сибири как купцы и предприниматели, державшие в юртах Миримовских кожевенные мастерские, а в Тобольске – несколько торговых лавок.

По окончании Карачинской школы Э.С. Тушаков продолжил образование в Тобольском рыбтехникуме, а затем – на художественно-графическом факультете Омского педагогического института им. М. Горького, который он окончил в 1976 г. Своими учителями он называет А.И. Либерова, В.Л. Долгушина, А.А. Шакенова. Дипломная работа Тушакова – это серия «По родной стране», выполненная в технике гуашь, где изображены виды Омска, Тобольска, Ташкента и окрестностей.

Сразу после окончания института в 1976 г. он с семьей переезжает в Ташкент, где преподает в школе искусств № 1. С тех пор педагогическая деятельность занимает особое место в его жизни. В 1988 г., уже вернувшись из Средней Азии в Сибирь, Эдуард Сафарович начинает работать педагогом в тобольской художественной школе им. В. Перова, где трудился вплоть до выхода на пенсию. И эта деятельность, считает Э.С. Тушаков, является главной

К ЮБИЛЕЮ ТАТАРСКОГО ХУДОЖНИКА ЭДУАРДА САФАРОВИЧА ТУШАКОВА

и самой ответственной в его жизни. Он часто говорит – «Я, прежде всего, учитель», отдаваясь своему призванию с максимальной ответственностью и любовью. Не случайно многие ученики Эдуарда Сафаровича тоже нашли свое призвание в области искусства: пишут картины, преподают в вузах Тобольска, Ташкента, Санкт-Петербурга, создают косторезные изделия. Среди видных его учеников – Юрий Руденко, Михаил Горсков, Сергей Есиков, Анна Щеголькова, Анна Андреева, Асия Закорюкина, Тахир Азнабаев, Александр Николаев, Наталья Коклягина, Оксана Савина, Татьяна Меньшикова, Светлана Козлова, Екатерина Воронкова, Надежда Чапаева, Марина Чебыкина, Анастасия Новоселова, Мария Неруш, Надежда Саламаха и другие. Все они с теплотой вспоминают своего строгого и требовательного Учителя, который стремился не только дать им художественное образование и технику рисования, но и любовь к Искусству, понимание жизни и окружающего мира.

Так, один из его учеников, Тахир Азнабаев, пишет: «Хочу выразить искренние и особые слова благодарности Дорогому учителю Эдуарду Сафаровичу Тушакову. Считаю его удивительным человеком, художником и педагогом. Я очень многим ему обязан и часто его вспоминаю. Моя учёба в художественном училище, и в дальнейшем в стенах Академии – целиком и полностью его заслуга. Спасибо от души, за полученные знания и умения. За всё добро, теплоту и преданность профессии, за надежды и стремления. Он заложил во мне основу и научил видеть прекрасное. Здоровья ему, долгих творческих и плодотворных лет».

А среди коллег-художников Эдуард Сафарович – признанный художник-живописец, график, акварелист.

Как пишет в «Татарской энциклопедии» известный искусствовед, доктор искусствоведения Гузель Фoadовна Валеева-Сулейманова, «Эдуард Сафарович один из первых среди сибирских татар стал работать в направлении станковой живописи. Он является автором картин, синтезирующих жанры лирического пейзажа, портрета и сюжетно-тематической композиции. Произведения Тушакова романтические по эмоциональному настрою, отличающиеся колористическим разнообразием цветовой гаммы (гармоничные соотношения ярких и высветленных тонов) и символично-аллегорическим содержанием, раскрывают глубинные пласты духовности народа, выраженные в гармонии природы и человека, в преемственности исторических корней и традиций».

Знаковые работы автора – «Азиатские пейзажи» (серия акварелей), «Весна в яблоневом саду», «Домик», «Чайная роза», «Горы Ходжикент», «Солнце Чарвака», «Весна 1981», «Цветёт гранат», «Иссык-Куль», «Станция Яланкуль», «Советская культура», «У мастерской Урала Тансыкбаева» (Народный художник СССР), «Чолпан-Ата», «Тутовники», «Покров (Колларда 1 нче кар)» 2002, «Панорама Тобольска» 1990-ые гг., «Лодки детства» 2008, «Мечеть» 1999 г., «Конакай» (посвящение Б. Сулейманову) 1993 г., «Летние ездоки» 1985 г., «Искер. Моң» 1996 г., «Космо Минсалима» 1997 г., «Учёный

Ф.Т. Валиев» 2001 г., «Сәфәр. Просветлённый» 2002–2003 гг., «Театр манарасы» 2001 г., «Төш» 2007 г., «Белая герань» 2008 г.

Интересными и необычными являются натюрморты с предметами сибирско-татарского быта и тюркской старины «Восточный натюрморт» 1995 г., «Искеләр. Старая медь» 1996 г., «Память. Дохым» 1992 г., «Крик. Балыклар» 1997 г.

Основные темы работ автора: малая родина – юрты Миримовские, столица Сибирского ханства Искер, виды Тобольска, Ташкента, среднеазиатские мотивы.

Э.С. Тушаков создает свои композиции в технике масляной и акварельной живописи. И в каждой из этих работ узнается «тушаковская» манера, его особый взгляд на мир, глубинная философия.

В 1990-е гг. Э.С. Тушаковым был создан целый ряд тематических картин: «Тобольская мечеть», «Связь времен. Ата-хан», «Бисмилла», «Родина» и др. полотна. Одной из первых в этом ряду появляется работа «Красный минарет» (1994). Как пишет об этом периоде его творчества и работах искусствовед Е.П. Швецова, «Красный минарет» это картина, дробная по композиции, символизирует непростые для верующих, хаотичные годы безвременья, где несуществующий минарет, выделенный цветом, соседствует с изображением реальной тюрьмы – тобольской тюрьмы особого режима. Другое произведение автора «Родина. Отец» (1996). На картине – фигурка отца и мечеть без минарета в родном селе художника, которая долгое время, как и во многих других татарских селах в советский период, служила то клубом, то овощехранилищем... Образ уходящего времени, родной культуры оказался удивительно точным и сильным из-за использования резкого ракурса, в котором зритель видит вместе с парящей чайкой с высоты птичьего полета реку, крышу и белую рубаху отца.

Особое место среди работ художника занимает картина «Бисмилла» (1996). На ней изображены символизирующие начало молитвы раскрытые ладони, обращенные к миру, к Всевышнему. Из-за фрагментарности картины зритель становится ее участником. В композиции все – и небо, и озеро, и человек едины в умиротворенной молитве.

Не случайно искусствовед Н.В. Сухорукова пишет о картинах художника: «Тематические работы Э.С. Тушакова «пронизаны религиозной поэтичностью».

Обращается Э.С. Тушаков и к истории сибирских татар, Сибирского ханства. Целый ряд его графических и акварельных работ посвящены этой теме. Среди них есть и крупные полотна, написанные маслом, это прежде всего, «Ата-хан. Связь времен». На картине изображены две фигуры всадников: небольшая – мальчика и крупная, занимающая основу композиции – хана. Написанная в полупрозрачных, – то ли сумеречных, то ли рассветных тонах, картина создает образ междувременья и усиливает символичность и философичность образов, связующих поколения...

Тема глубинных исторических связей проходит и в других работах художника: «Вороной», «Летающая». Конь, всадник – основные знаковые фигу-

К ЮБИЛЕЮ ТАТАРСКОГО ХУДОЖНИКА ЭДУАРДА САФАРОВИЧА ТУШАКОВА

ры в тюркской культуре, изображенные на этих полотнах, приходят к нам как бы из глубины веков и будоражат подсознание, историческую память со-племенников, обычно забываемую в повседневной городской суете. Вечные темы, которые задаем мы и себе: Кто мы? Откуда? Куда идем? – рельефно выступают в художественных образах, написанных Э.С. Тушаковым.

Возможно, где-то стоит согласиться с мнением, что высокое искусство наднационально и выражается, прежде всего, через индивидуальность автора. Но, на мой взгляд, это не совсем так. Особенно явно это заметно в творчестве Э.С. Тушакова, который является татарским художником не только по выбираемым им темам, образам, а прежде всего по своему мировосприятию. В его работах через призму художественных образов ярко отражается глубинная философия, отношение к жизни и миру сибирских татар.

Эдуард Тушаков – участник выставок начиная с 1982 г. – городских в Ташкенте, в 1996–1997 гг., областных, в Тюмени, «Тюркский мир» (международная выставка в музее им. Ф. Шаляпина, Казань, 1995), «Татарт» (Тобольск, 1998), Выставки преподавателей ТГПИ (Тобольск, 2003–2006 гг.), «Осенние выставки» (Тобольск 1994–2009). Персональные выставки: «Акварели» (Тюмень, ТОНБ, 1997), Тобольск – 1997, 1999, 2005, 2008, 2009, 2023 (акварель, Выставочный зал ТЦ «Ермак»).

Произведения художника находятся в Тобольском историко-архитектурном музее-заповеднике (Тобольск), Центре сибирско-татарской культуры (Тобольск), Национально-культурном центре «Казань» (Казань), в общественных организациях Тобольска, Чеченской республики, Тюмени, Ташкента, Саудовской Аравии, **а также** в частных коллекциях жителей Тюмени, Тобольска, Ташкента, Италии, Турции, Афганистана, Словении, США, Латвии и Японии.

Эдуард Тушаки. Натюрморт.

В свое время Э.С. Тушаков занимался и проектами интерьеров, архитектурными разработками. По его эскизу осуществлен проект мечети в с. Второвагай (2001) и др.

Также он вёл педагогическую деятельность на художественно-графическом факультете ТГПИ им. Д.И. Менделеева, а также работал художником-оформителем в Центре сибирско-татарской культуры Тобольска. В советское время сотрудничал со школой олимпийского резерва, с Академией наук, с ВДНХ Узбекистана в Ташкенте.

От имени татарской общественности и редакции журнала желаем юбиляру новых творческих успехов!

Материалы об Эдуарде Тушакове напечатаны:

1. Энциклопедия «Одарённые дети – будущее России», М., 2006.
2. Журнал «Град Тобольск» 2009, № 8.
3. Газета «Тюменская область сегодня», 2008, № 120.
4. Художники Тобольска, 2012.
5. Время и люди: сборник очерков / МАУК ЦСТК ; авт.-сост. Г.Х. Ташкева. – Тобольск: Тобольская типография, 2018. – 88 с. + 112 л. цв. фот. : На тит. л.: Посвящается 30-летию Центра сибирскотатарской культуры.
6. Изобразительное искусство Сибири XVII – начала XXI вв. – Тобольск, 2014.
7. Татарская энциклопедия. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2010. С. 708 – 709.

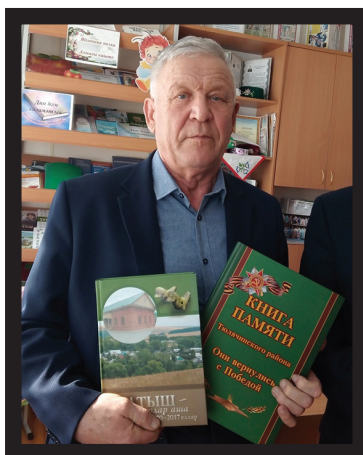
Зайтуна Тычинских.

ХУШЛАШУ

НЕКРОЛОГ

ТЕЛӘЧЕНЕҢ ТАРИХЧЫСЫ КИТТЕ...

Теләчедән кайгылы хәбәр килде – шушы төбәкнең мөхтәрәм кешесе, жирле тарихчы Сәлмән Гыйльмиев бакыйлыкка күчкән. Иннә лилләһи вә иннә иләһи раажигуун! Аллаһтан килдек – Аллаһка кайтабыз! Гаиләсе, туган төбәге, милләт өчен зур эшләр эшләп калдырган Сәлмән Миңлегали улының яткан жире нурлы булсын, жанын рәхмәт фәрештәләре каршы алсын...

Сәлмән белән без якташлар, ул Саба районының Сатыш авылыннан, мин – Сабайдан, икебезнең дә аталары сугышта катнашкан, үзез сугыштан соң туган буын. Бер-беребезне утыз елдан артык белсәк тә, якыннан аралашып китү моннан биш ел элек, Казанда, татар конгрессында Сәлмән Гыйльмиевның китабын тәкъдим иткәндә булды. Аның Фәнил Габдрахманов белән бергә язган «Сатыш – гасырлар аша. 1170–2017» дип аталган 670 битлек саллы китабы Сатыш тарихыннан тыш, Саба–Теләче төбәге турында гаять бай мәгълүматлы документаль хезмәт иде. Мин аны жентекләп өйрәндем, конгресстагы очрашуда чыгыш та ясадым, үземнең әбием дә узган гасыр башында Сатыш авылына мишәр якларыннан килеп булып төшкән иде. 1921 елда әбинең гаиләсе ачлыктан үлгән һәм ул безнең авылга килеп урнаша...

Соңгы биш ел эчендә Сәлмән Гыйльмиев белән бик нык аралашып яшәдек, чөнки безне төбәк тарихы берләштерә иде. Заманында укучы, Сатыш урта мәктәбе директоры, Саба районы мәдәният бүлегенә житекчәсе, Саба–Теләче–Әгерже районнарында зур оешмаларның башлыгы булып эшләгән Сәлмән жаны белән тарихчы иде. Форсат чыгу белән, ул бу өлкәгә

башы-аягы белән кереп чумды. Яратып, бик нык өйрәнөп, белөп язды Сәлмән Гыйльмиев туган як тарихын! Аның 2020, 2021, 2022 елларда бер-бер артлы Теләче тарихына багышланган берничә китабы дөнья күрдө, «Теләче. Үткәне һәм бүгенгесе» дип аталган китабы узган ел ике телдә басылып чыкты, аны русчага кызы Ания Гыймаева тәржемә итте. Теләче бер чорда урыс авылы булган, алар биредә хәзер дә шактый. Шуңа күрә Сәлмән, тарихчы буларак, төбәктә яшәүче ике халыкның да үткәннәрен тигез яктыртты, хәтта юкка чыккан авылларның тарихын да язды.

Сәлмән Теләчедә гаиләсе белән үз хужалыгында яшәде, әмма бу китابلарын язганда, бигрәк тә, Бөек Ватан сугышында катнашучыларны барлаганда, көн аралаш диярлек Казан архивларына барды, һәр кешене документлар нигезендә, исемләп барлады, хәтта ташландык зиратлардан сугыш ветераннарының каберләрен эзләп табып, аларны гомум исемлеккә кертте. Ә мин Теләчегә кайтканда, татар авылларында борынгы кабер ташларын эзләп таптык, тарихи урыннарда булдык, авылларны гиздек, төбәк тарихчыларын барладык, оештырдык, алар белән махсус очрашулар уздырдык, планнар кордык, эш бүлештек... Бу елларда без Сәлмән Гыйльмиев белән Саба районының Сатыш, Юлбат, Олы Кибәче авылларында, Мамадыш районының Албай, Югары Кыерлы авылларында, Теләче районының Төрөк-Тәмте, Тәмте-Мәтәскә, Ключище, Ямбулат, Иске Жөри авылларында булдык, Теләче музеенда, «Туган авыл» мәдәни үзгендә төбәк тарихчылары белән очрашулар уздырдык.

Сәлмән Теләчедә озак еллар ветераннар оешмасын житәкләде, ә соңгы елларда тулысынча диярлек төбәкчеләр белән эшли башлады, татар краеведларының жирле оешмасын житәкләде. Әле аның планнары күп иде, үзе барлаган, белгән тарих нигезендә, әдәби әсәрләр дә язып карарга нияте бар иде. Ул елдан артык яман чир белән көрәште, Казанда берничә катлаулы операция ясатты, аларны ирләрчә сабырлык белән кичерде, тереләсенә өмет иткәндә, инсульт китереп бәрде. Моннан бер ай элек телефоннан сөйләштем, соңрак очрашырбыз әле, диде. Мин бу көннәрдә Теләчегә кайтканда, ул инде реанимациядә иде. Һәм менә үлгән хәбәр килде... Изге жомга көнендә жаны бакыйлыкка күчте, тәне жир куенына кереп ятты... Жәмәгәте Ләйлә ханымның, өч баласының, оныкларының, якиннарының тирән кайгысын уртаклашабыз, аларга сабырлыктар телибез! Гаиләсенә, кешеләргә, халкына эшләгән яхшылыктары нигезендә, изге гамәл-гыйбадәтләре хакына, аның өчен кылган ихлас догаларыбыз бәрәбәрәнә, Аллаһы Тәгалә Миңлегали улы Сәлмәннең рухын шат кылсын, бәндәчелек белән белөп яки белмичә эшләгән гөнаһларын кичерсен, яткан жире нурлы булсын! Ул Теләчене китاپлы итеп китте, инде Теләче халкы да аны онытмас, тарихчысы итеп, дога белән искә алып, ин шәә Аллах!

Фәүзия Бәйрәмова

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Автушкова Александра Леонидовна, Новосибирск төбәк музееңың өл-кән хезмәткәре.

Ахунов Айдар Габделислам улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Әскәров Рамил Рәхимьян улы, тарихчы, төбәк тарихын өйрәнүче, БР Кыйгы районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр берлеге рәисе.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, жәмәгать эшлеклесе.

Бикбулатова Әнисә Риф кызы, тарих фәннәре докторы, Ж. Баласагын исемендәге Кыргыз милли университеты профессоры.

Бугарчѳв Алексей Игоревич, ТФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының тикшерүче-лаборанты.

Гайнетдинова Галия Михай кызы, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, шагыйрә, Ә. Атнабаев исемендәге әдәби премия лауреаты.

Галимов Фиркәт Гариф улы, ТРның атказанган табибы, ТР сәламәтлек саклауның мактаулы ветераны, Бөтендөнья татар конгрессының Спас районы Татар туган якны өйрәнүчеләр бүлеге рәисе.

Гарифуллин Илнар Зөлфәт улы, тарих фәннәре кандидаты, политолог, БТЯФ идарә әгъзасы.

Данилов Вячеслав Власович, Татарстан Республикасының атказанган икътисадчысы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Захарова Фирая Хәмзә кызы, үләнче, үләннәр белән дөвалаучы.

Ибраһимов Булат Хәким улы, шагыйрь, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Муса Жәлил исемендәге премия лауреаты.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире.

Койлакаев Алибек Байморат улы, рәссам.

Крыласова Наталья Борисовна, тарих фәннәре докторы, РФАнең Урал филиалының Тарих һәм археология институтының Пермь филиалы баш фәнни хезмәткәре.

Минһажев Рәшит Рәкыйп улы, журналист.

Миргалиев Илнур Мидхәт улы, тарих фәннәре кандидаты, ТР ФАнең Ш. Мәржани ис. Тарих институтының М.А. Усманов исемендәге Алтын Урда һәм татар ханлыкларын тикшерү үзәге житәкчесе.

Мөхәммәтханова Динә Габделкаюм кызы, педагогика фәннәре кандидаты, профессор, «Каюм Мөхәммәтханов исемендәге мәгариф һәм мәдәният үзәге» ижтимагый оешмасы директоры.

Мөхәммәтжанова Лилия Хатип кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның баш фәнни хезмәткәре һәм Гыйльми советы әгъзасы.

Раянов Мәгариф Шәйхмулла улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Сафиуллина Гөлзадә Гомәр кызы, ТРның халык артисты, Муса Жәлил исемендәге премия лауреаты, Кырым Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе.

Сафиуллина Рузия Фәһим кызы, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның халык ижаты бүлеге фәнни хезмәткәре.

Сибгатова Эльза Миннеәхмәт кызы, ТРның атказанган укытучысы.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, туган якны өйрәнүче, Бөтендөнья татар конгрессы каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Тажиев Дамир Нәзир улы, Россия журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге премия лауреаты, Әлмәт төбәгенә жәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче.

Таймасов Леонид Александрович, тарих фәннәре докторы, доцент, профессор, ЧРның атказанган фән эшлеклесе.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБнең Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Хәбинова Зәрия Габдулла кызы, жәмәгать эшлеклесе, публицист, төбәк тарихын өйрәнүче.

Хәмзина Рәшида Камил кызы, жәмәгать эшлеклесе, Новосибирск төбәк ижтимагый оешмасының «Ак калфак» ТММУ житәкчесе.

Шакиров Данис Фәнис улы, Бөтендөнья татар конгрессы Милли Шура рәисенә беренче урынбасары, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты житәкчесе.

Шаһиева Розалина Гомәр кызы, сәнгать белгече, шагыйрә, тәржемәче, рәссам. ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе.

Шәйдуллин Рафаил Вәли улы, тарих фәннәре докторы, профессор, ТРның атказанган фән эшлеклесе.

Яковлев Валерий Иванович, тарих фәннәре докторы, Н.Г.Жиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе профессору, РФнең югары мәктәбенә атказанган хезмәткәре, ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Автушкова Александра Леонидовна, старший сотрудник Новосибирского краеведческого музея.

Аскаров Рамиль Рахимьянович, историк, краевед, председатель общества краеведов Кигинского района РБ.

Ахунов Айдар Габделисламович, краевед.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писатель, общественный деятель.

Бикбулатова Аниса Рифовна, доктор исторических наук, профессор Киргизского национального университета им. Ж. Баласагына.

Бугарчев Алексей Игоревич, лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ.

Гайнутдинова Галия Михеевна, поэтесса, член Союза писателей РТ, лауреат литературной премии им. А. Атнабаева.

Галимов Фиркат Гарифович, заслуженный врач РТ, почетный ветеран здравоохранения РТ, председатель Спасского районного отделения татарских краеведов Всемирного конгресса татар.

Гарифуллин Ильнар Зульфатович, историк, политолог, кандидат исторических наук, член Совета ВФТМ.

Данилов Вячеслав Власович, заслуженный экономист РТ, краевед.

Захарова Фирая Хамзиновна, травник-целитель.

Ибрагимов Булат Хакимович, поэт, член Союза писателей РТ, Лауреат премии им. Мусы Джалиля.

Исхаков Дамир Мавляевевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край».

Койлакаев Алибек Баймуратович, художник.

Крыласова Наталья Борисовна, доктор исторических наук, главный научный сотрудник ПФИЦ УрО РАН.

Мингазов Рашит Ракипович, журналист.

Миргалеев Ильнур Мидхатович, кандидат исторических наук, руководитель Центра исследований Золотой Орды и татарских ханств им. М.А. Усманова Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Мухамедханова Дина Габдулкаюмовна, кандидат педагогических наук, профессор, директор общественной организации «Центр образования и культуры имени Каюма Мухамедханова».

Мухаметзянова Лилия Хатиповна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник, член ученого совета Института ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Раянов Магариф Шайхмуллович, краевед.

Сафиуллина Гульзада Гумеровна, народный артист РТ, лауреат премии им. Мусы Джалиля, заслуженный деятель искусств Республики Крым.

Сафиуллина Рузия Фагимовна, кандидат филологических наук, научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.

Сибгатова Эльза Минахметовна, заслуженный учитель РТ.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-исследователь, краевед, член правления «Всетатарского общества краеведов» при ВКТ.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Таймасов Леонид Александрович, доктор исторических наук, доцент, профессор, заслуженный деятель науки ЧР.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Хабилова Зария Габдулловна, общественный деятель, публицист, краевед.

Хамзина Рашида Камильевна, общественный деятель, руководитель Новосибирской РОО ЦТНК «Ак калфак».

Шагеева Розалина Гумеровна, поэтесса, переводчица, художница, искусствовед. Заслуженный деятель искусств РТ.

Шайдуллин Рафаил Валиевич, доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки РТ.

Шакиров Данис Фанисович, первый заместитель Председателя Национального совета Всемирного конгресса татар, руководитель Исполнительного комитета Всемирного конгресса татар.

Яковлев Валерий Иванович, доктор исторических наук, профессор Казанской государственной консерватории им. Н.Г. Жиганова, заслуженный работник высшей школы РФ, заслуженный деятель искусств РТ.

2023 ЕЛДА ЖУРНАЛДА БАСЫЛГАН ЯЗМАЛАР ИСЕМЛЕГЕ

Д.М. Исхаков. Дастаннар һәм юбилейлар елы. № 1.

С.Х. Бекенин. Белик туган телебезне. № 3.

Б.Х. Ибраһим. Саумы, Эчкен! № 4.

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков. Бачман солтан, Казан ханлыгының Арча бәкләре һәм нократ татарлары: тарихка кереш. № 1.

Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских. Урта гасырлардан алып XX гасырның беренче дистә елларына кадәр Түбән Идел буеның татар-нугай халкы (Әстерхан татарлары һәм карагашларның этник дифференциациясе мәсьәләсенә карата). № 2.

Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских. Себер татарларының урта гасырдан XIX–XX нче гасырларга кадәрге этник һәм сәяси үсеше. № 3.

Д.М. Исхаков. «Россия телләре исемлеге»нең бәхәслә яклары: татарлар очрагы. № 4.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

А.Г. Галлямова. 1940 нчы елларның икенче яртысы – 1980 нче елларда Татарстан АССРда ачлык һәм азык мәсьәләсе. № 1.

И.Ш. Кадыйров. Күрше тугандаш халыклар белән аралашу аркылы себер татарлары көенең баюы. № 1.

Е.Д. Поливанов. Касимов диалектының фонетик үзенчәлекләре. № 1.

М.М. Имашева. XX гасыр башында Әстерханда татар ижтимагый оешмалары. № 2.

Ф.Х. Жәүһарова. Әстерхан жирлегендә XVIII гасыр ахыры – XIX гасыр башында иҗат иткән шагыйрьләр әсәрләрендә суфичылык әдәбияты алымнары. № 2.

Ф.К. Фәтхтдинов. Өмми Камал шигърияте – татар халкының бәяләп бетергесез мирасы. № 2.

Э.К. Сәлахова. Әстерхан татарларының метрика дәфтәрләре (XIX йөзнен икенче яртысы – XX йөз башы). № 2.

Д.И. Гомаров. Әстерхан татарларының этнотерриториаль барлыкка килүе һәм бию мәдәниятында йорт татарларының карагаш нугайларынан аермалы үзенчәлекләре. № 2.

О.В. Степанов, А.И. Бугарчев. Идел-Кама төбәгендә табылган XV гасыр көнъяк сугышлы тәңкәләре. № 2.

И.Г. Закирова. «Кузы Көрпә белән Баянсылу» дастаны: мифопоэтик мотивлары. № 3.

Р.Х. Рәхимов. Беренче ислам миссионерларының Себергә походы: жир-лекне үзләштерергә омтылу. № 3.

А.И. Бугарчев, Н.Б. Крыласова. Пермь өлкәсендә табылган XIII–XIV ғасырлардагы Жучи тәңкәләре. № 4.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. «Идегәй» – татарның иң мәшһүр дастаны. № 4.

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Тажжи. Әлмәт авылы мәхәлләләрендә мәчетләр һәм имамнар (Дәвам). Башын карагыз: № 1, 2022). № № 1, 2, 4.

Р.Ф. Сафиуллина. Әлээн экспедициясе көндәлеге. № 1.

А.И. Бугарчев. 2022 нче елгы конференцияләрдә нумизматика һәм төбәкләргә өйрәнү. № 1.

Л.Х. Мөхәммәтҗанова. Исеме үк жырлап торган Азнакай ул! № 1.

Л.Р. Камалиева. Сеже авылы. № 1.

Э.Н. Даутова. ТАССРда 30 нче еллардагы Сталин репрессияләре эзләреннән (Әлмәт төбәге, Миңлебай авылы). № 1.

Л.Х. Хәмидуллин. Иске Төгәлбуга авылы. № 1.

Р.Р. Минһаж. Сафажәй үзе бер дәүләт сыман (Уңышлы татар авыллары сериясеннән). № 1.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Милләт тарихын – этнотуризм аша (Себер-Урал төбәге мисалында). № 2.

Әстерхан татарлары фольклоры үрнәкләреннән. № 2.

Ф.Ә. Бәйрәмова. «Бутан» бәете – татар язмышы... № 3.

А.Г. Ахунов. Татар дәүләтләре кулланган сәүдә акваториясе. № № 3, 4.

Ф.М. Зиннәтуллина. Муллаш авылы тарихы. № 3.

З.И. Фазылова. Тубыл сазлыгы артындагы Сәңкер-Мәңкер турындагы риваять. № 3.

З.Т. Шәрипова. Бала тууы белән бәйле йолалар һәм ышанулар. № 3.

А.А. Сажина. Ак Күл (Төмән өлкәсенең Ярковский районындагы Дулепин авылы тарихы сәхифәләре). № 3.

З.С. Сәйдуллина. Тукуз авылында Себер татарлары этнографик музейен булдыру турында. № 3.

Р.К. Бакиева. Саускан авылы тарихы. № 3.

Д.Г. Мөхәммәдхан. Габдулла Тукай һәм Каюм Мөхәммәдханов. № 4.

Э.М. Сибгатова. Галим-филолог М.Х. Корбангалиев туган жире хәтерендә. № 4.

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Тат. Паржы тарихы. № 1.

Д.М. Госманова. М.Г. Госмановның Әстерхан экспедицияләре. № 2.

Ак Күбәк (дастан). № 3.

Кузы Курпы мән Паян-Сылу (дастан). № 3.

Себер татарлары фольклорыннан. № 3.

И.М. Миргалиев. Агыйдел-йорт риваятьләре: Калатау. №4.

Р.Р. Әскәров. Халык бөеклеге. №4.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Себер юлындагы серле төбәк... №4.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Сирәк документлар: Арча кенәзләренә XVI гасыр грамоталары. №1.

М.Н. Фархитов. «Белем – ул иң зур казаныш...». Әстерхан имамы Габдрахман Гомәри хатларыннан. №2.

А.Ә. Хасавнех. Әстерхан губернасы мөхтәсипе Абдурахман Умаринның «Хажнамә»се турында. №2.

И.Г. Закирова, И.И. Фазлетдинов. Кеше китә – исеме кала. №2.

Төмән өлкәсе Дәүләт архивының Тубыл филиалы фондыннан яңа чуқын-дырылганнар эшләре исемлеге. *Тубыл рухи консисториясе.* №3.

Татар теле тирәсендәге низаг документларда (2023 ел). №3.

Әдиге бий (*кырым татарлары варианты*). №4

Бер тарихи хат. №4.

Олуг Татар иле

И.И. Ярхамов. Алтын Урда һәм казахлар: тарихчы Жаксылык Сабитов белән әңгәмә. №1.

А.Р. Бикбулатова. Репрессияләнгән Кыргызстан татарларын өйрәнү тарихнамәсе. №2.

Д.Ф. Шакиров. Янгында зыян күргән Йолдыз авылына ярдәм күрсәтү турында мәгълүмат. №4.

А.Р. Бикбулатова. Кыргызстандагы сәяси репрессияләрнең этаплары һәм мотивлары (1920–1953). №4.

А.Л. Автушкова, Р.К. Хәмзина. Новосибирск өлкәсенә туризм потенциалында Себер татарларының тарихи-мәдәни мирасын куллану перспективалары. №4.

Татар бистәләре, элекке шәһәр тормышы

Р.Г. Шаһиева. Татар бистәсенә мәдхия. №1.

С.Т. Рәхимов, И.С. Рәхимов. XIX гасыр уртасында – XX гасыр башында Әстерхан шәһәренә татар мэхәлләсе. №2.

Шәхесләребез

Х.Л. Гарипова. Бер күрешү – үзе бер гомер. №1.

З.Ә. Тычинских. Укытучы язмышы. №1.

Р.К. Бакиева. Себер шагыйрәсе Гөлфизәр Абдрахманова турында хатирәләр. №1.

Н.А. Фәйзуллина. «Жир йөзәндә жуелмаслык эз» (*Ямбай авыл музейен төзүче В.А. Биктимирова портретына*). №1.

Р.Г. Зарипов. Танк армиясе командующие. №2.

К.С. Садыков. Патриотлар һәм хыянәтчеләр. №3.

Р.С. Котомова. Гвардеец язмышы. №3.

А.А. Закорюкина. Мин – рәссам! №3.

В.И. Яковлев. Казан этнографик мәктәбе: профессор Е.П. Бусыгин таланты. №4.

Л.А. Таймасов. Этнолог: Петр Владимирович Денисов. №4.

Р.В. Шәйдуллин. Татар халкының милли сандугачы Рөстәм Вәлиев истә-легенә. №4.

Татар рухы

Г.Р. Әхмәтҗанова. «Мөхәммәдия»гә «Фаррах ар-рух» аңлатмасы һәм аның авторы. №1.

Ф.М. Фәткуллин. Себердәге Стәрлетамак (Тайга уртасындагы татар авылы кешеләре милли рухны саклап яши). №3.

Г.Г. Сафиуллина. Төрки-татар балаларының «Сөембикә варислары» халыкара фестивале Кырым – Казан арасына күпер салды.

В.В. Данилов. Туган авылым язмышы (*бәет*). №4.

Р.Г. Шаһиева. Татар дөньясы күчәре. №4.

З.Г. Хәбинова. Ат – халкыбызның яшәү символы. №4.

М.Ш. Раянов. Сарбайның шуклыгы... №4.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.

Хатлар һәм кайтавазлар

М.Ш. Раянов. Дастаннарыбызны өйрәник. №1.

Р.К. Бакиева. Һәр төбәккә аерым тел кирәкме? №1.

Р.Р. Минһаж. Буби укуларына ни житми?! №2.

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов. 2023 елгы Бөтенроссия нумизматик конференциясе турында. №4.

Ф.Н. Арсланова. Каюм Насыри эзләре буйлап... №4.

Р.Р. Минһаж. Без тарихта эзлەбез. Тарих кат-катлы яки Чыпчы бие жыены. №4.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Юлдан хәбәрләр. №4.

И.З. Гарифуллин. Дүртөйләдә төбәкчеләр түгәрәк өстәле. №4.

«Тарих чорлары» бөтенроссия симпозиумы. №4.

Ф.Г. Галимов. Спас районына, Болгарга туган якны өйрәнү музеен кайта-ырга кирәк. №4.

Хроника. №№1, 2, 3.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Ф.Ә. Бәйрәмова. Ерак көнчыгыштагы мөселманнар турында китап. №1.

А.Ә. Борханов. «Воткинская мечеть: из прошлого в будущее» китабы ту-рында. №1.

И.И. Ярхамов. Болгарчылыкның кабер капкачына соңгы кадак... №2.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Татар китабының жиңүе! №4.

Яңа китап. №№1,2,3,4.

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Р.Ф. Сафиуллина. Пенза өлкәсе татар авылларына хас милли ризыклар.
№1.

Р.Ф. Сафиуллина. Гади пылауны шаһәсәр итүчеләр. №2.

З.Ә. Тычинских. Себерчә баурсак. №3.

Ф.Х. Захарова. Халык медицинасы. №3, №4.

Р.Ф. Сафиуллина. Ләмберә татарлары сыйлары. №4.

Юбиярлар турында сүз

Б.Л. Хәмидуллин. Әтием турында. №1.

Р.Р. Минһаж. Милләт хәдиге. №1.

М.П. Миргәзәмов. Ышанычлы кеше. №2.

Замандашыбыз юбилее уңаеннан. №2.

Л.М. Айнәтдинова. Аксакал. №2.

Р.К. Гәрәев. Г.Ж. Яһудинның 125 еллыгына. №3.

Г.М. Гайнетдинова. Күпкырлы талант иясе. №4.

З.Ә. Тычинских. Татар рәссамы Эдуард Сафарович Тушаков юбилее
уңаеннан. №4.

Хушлашу

Р.Р. Минһаж. Бер галәм сүнде. №1.

Профессор, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе Йолдыз Галимжан
кызы Нигъмәтуллина хәтеренә багышлана. №1.

Р.М. Вәлиев. Күренекле совет һәм россия тарихчысы А.Л. Литвин истә-
легенә. №2.

Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов. Иптәшебез истәлегенә. №2.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Теләченең тарихчысы китте... №4.

СПИСОК МАТЕРИАЛОВ ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ В 2023 ГОДУ

Д.М. Исхаков. Год дастанов и юбилеев. № 1.

С.Х. Бекенин. Давайте знать родной язык. № 3.

Б.Х. Ибрагимов. Здравствуй, Эчкен! № 4.

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков. Бачман султан, Арские князья Казанского ханства и ну-
кратские татары: введение к истории. № 1.

Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских. Татарско-ногайское население Нижнего
Поволжья от средневековья до первых десятилетий XX в. (к вопросу об эт-
нической дифференциации астраханских татар и карагашей). № 2.

Д.М. Исхаков, З.А. Тычинских. Этническое и политическое развитие си-
бирских татар от средневековья до рубежа XIX–XX вв. № 3.

Д.М. Исхаков. О дискуссионных аспектах «Списка языков России»: та-
тарский случай. № 4.

Научные публикации по краеведению

А.Г. Галлямова. Голод и продовольственный вопрос в Татарской АССР во
второй половине 1940-х – 1980-х гг. № 1.

И.Ш. Кадыров. Обогащение музыки сибирских татар в общении с сосед-
ними братскими народами. № 1.

Е.Д. Поливанов. Фонетические особенности касимовского диалекта. № 1.

М.М. Имашева. Татарские общественные организации в Астрахани в на-
чале XX в. № 2.

Ф.Х. Завгарова. Приемы суфийской литературы в произведениях поэтов,
творивших на астраханской земле в конце XVIII – начале XIX вв. № 2.

Ф.К. Фатхтдинов. Поэзия Умми Камала – бесценное наследие татарско-
го народа. № 2.

Э.К. Салахова. Метрические тетради астраханских татар (вторая полови-
на XIX – начало XX вв.). № 2.

Д.И. Умеров. Этнотерриториальное формирование астраханских татар и
отличительные особенности юртовских татар от карагашей ногайцев в тан-
цевальной культуре. № 2.

О.В. Степанов, А.И. Бугарчев. Находки монет южной чеканки XV в. в
Волжско-Камском регионе. № 2.

И.Г. Закирова. Сага о «Кузы Курпа и Баянсылу»: мифопоэтические мо-
тивы. № 3.

Р.Х. Рахимов. Поход первых исламских миссионеров в Сибирь: попытка
ландшафтной интерпретации. № 3.

А.И. Бугарчев, Н.Б. Крыласова. Находки джучидских монет XIII–XIV вв. в Пермском крае. № 4.

Л.Х. Мухаметзянова. «Идегей» – самый известный эпос татарского мира. № 4.

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев. Мечети и имамы в махаллях села Альметьевск №№ 1, 2, 4.

Р.Ф. Сафиуллина. Дневник экспедиции в Елюзань. № 1.

А.И. Бугарчев. Нумизматика и краеведение на конференциях 2022 г. № 1.

Л.Х. Мухаметзянова. Благозвучное название Азнакаево! № 1.

Л.Р. Камалиева. Деревня Сизе. № 1.

Э.Н. Даутова. По следам сталинских репрессий 30-х годов в ТАССР (Альметьевский регион, Д. Миннибаево). № 1.

Л.Х. Хамидуллин. Село Старая Тюгальбуга. № 1.

Р.Р. Мингазов. Сафаджай сам как отдельное государство (Из серии Успешные татарские села). № 1.

Ф.А. Байрамова. История нации – через этнотуризм (На примере Сибирско-Уральского региона). № 2.

Примеры фольклора астраханских татар. № 2.

Ф.А. Байрамова. Баит «Бутан» – судьба татар... № 3.

А.Г. Ахунов. Торговые акватории используемые татарскими государствами. №№ 3, 4.

Ф.М. Зиннатуллина. История села Муллаш. № 3.

З.И. Фазылова. Легенда о Занкере-Манкере Тобольского заболотья. № 3.

З.Т. Шарипова. Обряды и поверья, связанные с рождением ребёнка. № 3.

А.А. Сажина. Ак Куль (страницы истории деревни Дулепина Ярковского района Тюменской области). № 3.

З.С. Сайдуллина. О создании Сибирско-татарского этнографического музея в селе Тукуз. № 3.

Р.К. Бакиева. История села Саускан. № 3.

Д.Г. Мухамедхан. Габдулла Тукай и Каюм Мухамедханов. № 4.

Э.М. Сибгатова. Ученый-филолог М.Х. Курбангалиев в памяти родной земли. № 4.

Наше историко-краеведческое наследие

История Тат. Парзи. № 1.

Д.М. Усманова. Астраханские экспедиции М.А. Усманова. № 2.

Ак Кубак (сага). № 3.

Кузы Курпы и Паян-Сылу (сага). № 3.

Из фольклора сибирских татар. № 3.

И.М. Миргалеев. Легенды улуса Агидель: Калатау. № 4.

Р.Р. Аскаров. Величие народов. № 4.

Ф.А. Байрамова. Загадочный регион по пути в Сибирь... № 4.

Исторические источники по краеведению

Редкие документы: жалованные грамоты Арских князей XVI века. № 1.
М.Н. Фархиятов. «Знания представляют высшую ценность...». Из писем Астраханского имама Габдрахмана Гумари. № 2.

А.А. Хасавнех. О «Хаджنامه» мухтасиба Астраханской губернии Абдурахмана Умари. № 2.

Закирова И.Г., Фазлетдинов И.И. Человек уходит – имя остается. № 2.

Список дел о новокрещенных из фондов Тобольского филиала Госархива Тюменской области. *Тобольская духовная консистория.* № 3.

Конфликт вокруг татарского языка в документах (2023 г.). № 3.

Эдиге бий (*вариант крымских татар*). № 4.

Одно историческое письмо. № 4.

Magna Tartaria

И.И. Ярхамов. Золотая Орда и казахи: беседа с историком Жаксылыком Сабитовым. № 1.

А.Р. Бикбулатова. Историография изучения репрессированных татар Кыргызстана. № 2.

Д.Ф. Шакиров. Информация об оказании помощи с. Юлдуз, пострадавшему от пожара. № 4.

А.Р. Бикбулатова. Этапы и мотивы политических репрессий в Кыргызстане (1920–1953 гг.). № 4.

А.Л. Автушкова, Р.К. Хамзина. Перспективы использования историко-культурного наследия сибирских татар в туристическом потенциале Новосибирской области. № 4.

Татарские слободы, старая городская жизнь

Р.Г. Шагеева. Ода Татарской слободе. № 1.

С.Т. Рахимов, И.С. Рахимов. Татарская община города Астрахани в середине XIX – начале XX вв. № 2.

Известные личности

Х.Л. Гарипова. Одна встреча – целая жизнь. № 1.

З.А. Тычинских. Судьба учителя. № 1.

Р.К. Бакиева. Воспоминания о сибирской поэтессе Гульфишар Абдрахмановой. № 1.

Н.А. Файзуллина. «Добрый след на земле» (к портрету создателя Ембаевского сельского музея В.А. Биктимировой). № 1.

Р.Г. Зарипов. Командующий танковой армией. № 2.

К.С. Садыков. Патриоты и предатели. № 3.

Р.С. Кутумова. Судьба гвардейца. № 3.

А.А. Закорюкина. Я – художник! № 3.

В.И. Яковлев. Казанская этнографическая школа: талант профессора Е.П. Бусыгина. №4.

Л.А. Таймасов. Этнолог: Петр Владимирович Денисов. №4.

Р.В. Шайдуллин. Памяти «соловья татарского народа» Рустама Валеева. №4.

Татарский дух

Г.Р. Ахметьянова. Комментарии к «Мухаммадие» «Фарраху ар-рух» и его автор. №1.

Ф.М. Фаткуллин. Сибирский Стерлетамак (*В татарском селе посреди тайги сохраняют национальный дух*). №3.

Г.Г. Сафиуллина. Международный фестиваль «Наследники Сююмбике» построил мост между Крымом и Казанью. №4.

В.В. Данилов. Судьба родной деревни (*баит*). №4.

Р.Г. Шагеева. Ось татарского мира. №4.

З.Г. Хабинова. Конь – символ жизни нашего народа. №4.

М.Ш. Раянов. Шалость Сарбая... №4.

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

М.Ш. Раянов. Давайте изучать дастаны. №1.

Р.К. Бакиева. Нужен ли свой язык каждому региону? №1.

Р.Р. Мингазов. Чего не хватает Читателям Буби?! №2.

А.И. Бугарчев, О.В. Степанов. О всероссийской нумизматической конференции 2023 года. №4.

Ф.Н. Арсланова. По следам Каюма Насыри... №4.

Р.Р. Мингазов. Мы имеем свой след в истории. История многослойна или Джиен на Чепце. №4.

Ф.А. Байрамова. «Путевые заметки». №4.

И.З. Гарифуллин. Круглый стол краеведов в Дюрях. №4.

Всероссийский симпозиум «Вехи истории». №4

Ф.Г. Галимов. Спасскому району, Болгару нужно вернуть краеведческий музей. №4.

Хроника. №№1, 2, 3.

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Ф.А. Байрамова. Книга о мусульманах на Дальнем Востоке. №1.

А.А. Бурханов. Воткинская мечеть: из прошлого в будущее... №1.

И.И. Ярхамов. Последний гвоздь в крышку гроба булгаризма... №2.

Ф.А. Байрамова. Победа татарской книги! №4.

Новая книга. №№1,2,3,4.

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Р.Ф. Сафиуллина. Национальная кухня татарских деревень Пензенской области. №1.

Р.Ф. Сафиуллина. Те, кто превращает плов в шедевр. №2.

З.А. Тычинских. Сибирский баурсак. №3.

Ф.Х. Захарова. Народная медицина. №3, №4.

Р.Ф. Сафиуллина. Угощения Лямбирских татар. №4.

Слово о юбилярах

Б.Л. Хамидуллин. Об отце. №1.

Р.Р. Мингазов. Слуга миллета. №1.

М.П. Миргазямов. Надежный человек. №2.

К юбилею нашего современника. №2.

Л.М. Айнутдинова. Аксакал. №2.

Р.К. Гареев. К 125-летию Г.З. Ягудина. №3.

Г.М. Гайнетдинова. Многогранный талант. №4.

З.А. Тычинских. К юбилею татарского художника Эдуарда Сафаровича Тушакова. №4.

Некролог

Р.Р. Мингазов. Погасла целая вселенная. №1.

Памяти профессора, Заслуженного деятеля науки Татарстана – Юлдуз Галимжановны Нигматуллиной. №1.

Р.М. Валеев. Памяти выдающегося советского и российского историка А.Л. Литвина. №2.

Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов. Памяти товарища. №2.

Ф.А. Байрамова. Ушел историк Тюлячей... №4.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. *Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]*

2. *Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:*

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А 4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии, она, в случае соответствия всем требованиям, передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край»

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

4'2023

Подписано в печать 07.11.2023 г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

*Йолдыз авылы.
Милли Шура әгъзалары.
2023 ел.*

Фикердәшиләр.

Чыпчы жэыенына сәяхәт.

Мөхетдин Корбангалиевның оныгы Ирек Корбангалиев һәм оныкчыгы Регина Сәйфи белән. 30.08.23. Казан.

На торжествах 100-летия Шеморданского лицея. 2023 г.

Томас Нигамәтжановның 75 яшьлек юбилее уцаеннан.

Әбдерәүф хәзрәт Зәбировның яңа китабын тәкъдим итү кичәсендә.

*Татарские ученые у кешене XIV века.
Челябинская область. 2023 г.*

***Мөхтәрәм милләттәшләр,
төбәк тарихын сөючеләр!***

Үтеп баручы Куян елы жиңелләрдән булмады – һава торышы да гадәти килмәде, сәяси вәзгыять тә катлаулы кала бирде. Без, бернигә дә карамастан, тырыштык, журналыбызны вакытында чыгарып укучыларга житкерә бардык. Басмабызның аерымы саннарын, алдан ниятләгәнчә, татар халкының үзенчәлекле төркемнәренә – нократ, әстерхан һәм себер татарларына багышлап чыгардык. Бу исә төбәкләр белән булган элементләребезне ныгытырга, яңартырга мөмкинлек бирде.

БТК карары нигезендә кабул ителгән «Милли дастаннарыбыз елы» да уңышлы үтте. Борынгыдан килгән ядкарьләребез турында күп мәгълүмат басылды, аларны тирәннән аңлау өчен яңа мөмкинлекләр туды. Моңа бик шатланабыз, чөнки фольклор әсәрләре – милли аңыбызны саклауның әһәмиятле бер өлеше.

Ел дәвамында күп вакыйгалар булды, алардан журналыбыз редакциясе дә читтә калмады: Киров өлкәсенең Нократ авылында булдык, Чыпчы бие жыенында катнаштык, фәнни һәм төбәкләр буенча оештырылган конференцияләрдә чыгыш ясадык, күп санлы очрашулар үткәрдек.

Нәтижә ясасак, ел уңышлы, эчтәлекле үтте дип әйтә алабыз.

Киләсе елда безне яңа зур чаралар көтә. Алар арасында иң әһәмиятлесе – Гомүмтөрки Сабан туге. Ул Алтай Республикасында, борынгы төркиләренң Ватаны булган җирләрдә үткәреләчәк. Бу уңайдан журналыбызның аерымы саны да әзерләнәчәк.

Алда безне яңа ел – Аждаһа елы көтә. Төркиләр өчен ул уңышлы ел булып, Аллаһ бирса! Яңа елга яхшы уйлар, изге нияتلәр белән керик.

Барыгызны да якынлашып килүче Яңа ел бәйрәме белән котлыйбыз! Сөзгә 2024 елда бәхет, шатлык һәм сәламәтлек телибез! Еллар тыныч, имин килсен дип, бергәләп, Аллаһыбыздан чын күңелдән сорыйбыз!!!

